УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Черничко Валерій Валерійович

УДК 342.728

Конституційне право на об'єднання у політичні партії в Україні та країнах ЄС: порівняльно-правовий аналіз

Спеціальність: 12. 00. 02. – Конституційне право; муніципальне право

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник
Бисага Юрій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор

Ужгород – 2016

З М І С Т

Перелік умовних скорочень ……...……..3

Вступ ……...……...4

Розділ 1. Історичні та доктринальні аспекти права на об'єднання у політичні партії …….....12

1.1. Нормативно-доктринальні джерела права на об'єднання у політичні партії ……..12

1.2. Історико-правові аспекти становлення і розвитку права на об'єднання у політичні партії …….30

Висновки до розділу 1…….....52

Розділ 2. Теоретико-правові засади права на об'єднання у політичні партії ……..……..……55

2.1. Поняття та зміст права на об'єднання у політичні партії ……..…55

2.2. Реалізація права на об'єднання у політичні партії ……...72

3.2. Співвідношення права на об'єднання у політичні партії з іншими політичними правами, його місце у системі конституційних прав та свобод …..…….95

Висновки до розділу 2..……..…114

Розділ 3. Конституційно-правові гарантії та обмеження реалізації права на об'єднання у політичні партії в Україні та країнах ЄС ……..……..117

3.1. Поняття та види обмежень права на об'єднання у політичні партії ……117

3.2. Гарантії права на об'єднання у політичні партії ……..…148

Висновки до розділу 3..……..……172

Висновки…….……175

Список використаних джерел……..…….……..181

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВРУ	Верховна Рада України
ГА ООН	Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ЄП	Європейський парламент
ЄС	Європейський Союз
ЄСПЛ	Європейський суд з прав людини
ЗРП	Закон Республіки Польща
ЗУ	Закон України
ЗУНР	Західноукраїнська Народна Республіка
КМУ	Кабінет Міністрів України
КСУ	Конституційний Суд України
КУ	Конституція України
Мін'юст	Міністерство юстиції України
ОБСЄ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПАРЄ	Парламентська асамблея Ради Європи
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УНР	Українська Народна Республіка
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФРН	Федеративна Республіка Німеччини

ВСТУП

Актуальність теми. Після проголошення незалежності України одним із першочергових завдань на шляху побудови демократичної правової держави стало формування ефективної політичної системи та громадянського суспільства, що, у свою чергу, є неможливим без існування багатопартійності та розвинутих політичних партій. За роки незалежності відбулося багато позитивних змін у цьому напрямку, проте, як свідчить триваюча політична криза, такі процеси є незавершеними і потребують підвищеної уваги держави і суспільства.

Конституційне право на об'єднання в політичні партії є одним із ключових політичних прав громадян, а в деяких країнах не тільки громадян, але й іноземців. Саме реалізація права на об'єднання в політичні партії (у формах, передбачених конституцією та законами відповідної країни), є необхідною передумовою для створення нових та розширення наявних політичних партій, підвищення їх ефективності та значення у суспільно-політичному житті.

В українській юридичній науці за останнє десятиліття значно зріс інтерес до вивчення конституційного права на об'єднання в політичні партії. Окремі аспекти зазначеного права були об’єктом дослідження різних юридичних наук: конституційного права, адміністративного права, цивільного права, теорії та історії держави і права тощо. Дедалі більше уваги приділяється дослідженню права на об'єднання в політичні партії в інших країнах Європи та світу. Але, разом з тим, комплексні наукові дослідження конституційного права на об'єднання в політичні партії в окремих країнах-членах ЄС та їх порівняльно-правовий аналіз в Україні практично не проводилися.

В дисертації основна увага приділяється дослідженню теоретичних аспектів та особливостей нормативного регулювання права на об'єднання в політичні партії в Україні, Польщі та ФРН. Також проаналізовані окремі аспекти та особливості зазначеного права в таких країнах-членах ЄС як Словаччина, Чехія, Болгарія та Латвія. Підвищена увага саме до такої країни як

Польща обумовлюється тим, що на певних історичних етапах становлення і розвитку права на об'єднання в політичні партії, окремі українські землі входили до складу Польщі, відповідно реалізація права на об'єднання в політичні партії на цих територіях регулювалася законодавством Польщі. Також досвід Польщі щодо реформуванню свого законодавства до стандартів ЄС досить часто використовується при проведенні відповідних реформ в Україні. Законодавство ж ФРН у сфері регулювання діяльності політичних партій та забезпеченні конституційного права на об'єднання у політичні партії вважається одним з кращих в ЄС.

Науково-теоретичною базою проведеного дослідження стали праці українських вчених: Л.І. Адашис, Ю.Г. Барабаша, Д.М. Бєлова, Ю.М. Бисаги, Н.В. Богашевої, І.В. Бондарчука, В.М. Висоцького, Н.П. Гаєвої, Т.М**.** Заворотченко, В.І. Кафарського, Ю. Кириченка, Г.П. Клімової, А.М. Колодія, Н.Я. Коржа, Я.В. Лазура, О.В. Марцеляка, А.Ю. Олійника, О.В. Осинської, Г.Г. Петришиної-Дюг, В.Ф. Погорілка, В.І. Полевого, П.М. Рабіновича, М.В. Савчина, Г.О. Саміло, Ю.М. Ситник, О.Ф. Скакун, О. В. Скрипнюка, Ю.М. Тодики, В.Л. Федоренка, Ю.С. Шемшученка, Н.Г. Шукліної та ін.

Використані праці зарубіжних вчених, що досліджували окремі аспекти даної проблематики, зокрема це Т.В. Байкова, К. фон Байме, Н.Ю. Блінкова, Л. Гарліцкі, Р. Гюнтер, М. Дабровскі, Л. Даймонд, Д.Д. Доленко, К. Зонтхаймер, А. Лавнічак, Д.О. Малий, Д. МакБрайд, М. Маор, А.М. Моісеєв, Г. Ольцог, Н. Павел, А. Прайснер, М. де Сальвіа, К. Скотніцкі, С.В. Сологуб, Я. Стеліна, Т.Т. Узунян, С. Хікс, М. Хмай, Ф.Г. Шухов, М. Яблонскі, Я. Ягелскі та ін.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2016 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. № 14-10, згідно з планом науково-дослідної роботи кафедри конституційного

права та порівняльного правознавства ДВНЗ "Ужгородський національний університет" на 2012–2016 рр. Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної теми "Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у XX–XXI ст.", яка розробляється і впроваджується науковцями Ужгородського національного університету (номер державної реєстрації 0198U007793).

Мета дослідження полягає у здійсненні порівняльно-правового аналізу конституційного права на об'єднання у політичні партії в Україні та окремих країнах ЄС.

Для досягнення поставленої мети слід вирішити наступні **задачі**:

- проаналізувати нормативно-доктринальні джерела права на об'єднання в політичні партії в Україні та окремих країнах ЄС;

- сформулювати та охарактеризувати основні історичні етапи становлення і розвитку права на об'єднання в політичні партії в Україні;

- з'ясувати поняття та зміст конституційного права на об'єднання в політичні партії;

- встановити та проаналізувати основні форми реалізації конституційного права на об'єднання в політичні партії та їх особливості в Україні і окремих країнах ЄС;

- визначити місце права на об'єднання в політичні партії у системі конституційних прав та його співвідношення з іншими правами та свободами;

- дослідити обмеження права на об'єднання в політичні партії, які закріплені в міжнародних нормативно-правових актах, а також у законодавстві України та окремих країн ЄС;

- здійснити наукову класифікацію обмежень права на об'єднання в політичні партії;

- дослідити систему міжнародних та національних гарантій права на об'єднання в політичні партії;

- обґрунтувати напрямки вдосконалення законодавства України, яке регулює конституційне право на об'єднання в політичні партії.

Об'єктом дисертаційного дослідження є регламентовані нормами права суспільні відносини, які складаються у сфері конституційно-правового регулювання права на об'єднання в політичні партії в Україні та країнах ЄС.

Предметом дисертаційного дослідження є конституційне право на об'єднання в політичні партії в Україні та країнах-членах ЄС.

Методи дослідження. У ході дослідження для досягнення поставленої мети і завдань автор використовував низку різноманітних методів наукового пізнання: діалектичний, системно-структурний, історико-правовий, порівняльно-правовий, формально-логічний, формально-юридичний, логіко-семантичний.

Діалектичний метод використано для дослідження доктринальних та нормативних джерел конституційного права на об'єднання в політичні партії в Україні та окремих країних ЄС (підрозділ 1.1). Системно-структурний метод використовувався при визначенні місця права на об'єднання в політичні партії серед інших конституційних прав та свобод (підрозділ 2.3). За допомогою історико-правового методу з’ясовано та охарактеризовано основні історичні етапи становлення і розвитку права на об'єднання в політичні партії (підрозділ 1.2). Використання в роботі порівняльно-правового методу дозволило порівняти конституційно-правове регулювання права на об'єднання в політичні партії в Україні та окремих країнах ЄС, що, у свою чергу, дало можливість зробити конкретні висновки стосовно переваг чи недоліків того чи іншого підходу правового регулювання (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2). За допомогою формально-логічного методу було виявлено окремі суперечності та колізії в чинному законодавстві окремих країн, що регламентує це право, а також сформульовані пропозиції щодо їх усунення (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1). З'ясування та пояснення змісту правових норм, якими регулюється конституційне право на об'єднання в політичні партії, здійснювалось із використанням формально-юридичного методу (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2), а використання логіко-семантичного методу дало можливість автору поглибити понятійний апарат із досліджуваної проблематики (підрозділи 2.1, 2.2, 3,1, 3.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дана дисертаційна робота є одним з перших в юридичній науці України комплексним порівняльно-правовим дослідженням конституційного права на об'єднання в політичні партії в Україні та окремих країнах ЄС.

Вперше:

- сформульовано та проаналізовано основні історичні етапи становлення і розвитку права на об’єднання в політичні партії в Україні;

- доведено, що положення ЗУ "Про політичні партії в Україні", за яким на час перебування на посаді судді члени політичної партії зупиняють членство в цій партії (п. 1 ч. 3 ст. 6 та ч. 4 ст. 6) суперечать ч. 2 ст. 127 Конституції України та ч. 3 ст. 54 ЗУ "Про судоустрій і статус суддів", оскільки Конституція України чітко визначає, що професійні судді не можуть належати до політичних партій, брати участь у будь-якій політичній діяльності і не передбачає можливості "зупинення членства" в партії, а зупинення членства, у свою чергу, не означає припинення членства в партії; зупиняючи членство, особа, яка перебуває на посаді судді, не виходить з політичної партії, продовжуючи фактично належати до відповідної партії, та ідентифікується з нею;

- сформульовано визначення поняття "обмеження права на об’єднання в політичні партії", під яким розуміється передбачене міжнародними нормативно-правовими актами та національним законодавством і обумовлене необхідністю забезпечення національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей звуження змісту даного права, яке застосовується щодо окремих цілей та методів діяльності партій, а також на окремих територіях країни або до окремих категорій осіб;

- здійснено наукову класифікацію обмежень права на об’єднання в політичні партії;

Удосконалено:

- визначення поняття конституційного права на об’єднання у політичні партії як гарантованих конституцією та міжнародними нормативно-правовими

актами можливостей громадянин (а в деяких країнах і іноземців) вільно та безперешкодно, без отримання жодних на те попередніх дозволів з боку державних органів, створювати нові, вступати та брати участь в діяльності існуючих політичних партій, або утримуватися від вступу та вільно виходити з них, а також брати участь у добровільній ліквідації партії, за винятком обмежень, які встановлюються виключно законом;

- визначення реєстрації політичних партій, під якою розуміється діяльність суб'єктів реєстраційних відносин щодо підготовки та подання до реєстраційного органу необхідних для реєстрації документів, перевірки ним їх відповідності вимогам чинного законодавства та внесення відомостей до відповідного реєстру, спрямована на легалізацію політичних партій;

- визначення інституційних гарантій права на об'єднання в політичні партії як закріпленої конституцією та законами системи органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів, а також громадських об'єднань та політичних партій, які компетентні створювати сприятливі умови, надавати відповідні засоби та всебічно сприяти охороні та забезпеченню реалізації права на об'єднання в політичні партії.

одержало подальший розвиток:

- вивчення доктринальних та нормативних джерел конституційного права на об'єднання у політичні партії;

- дослідження проблематики членства державних службовців та іноземців у політичних партіях;

- вивчення особливостей правового статусу членів політичних партій в Україні та окремих країнах ЄС.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертаційному дослідженні підходи висновки та пропозиції можуть бути використані у:

- науково-дослідний діяльності для подальшого розвитку теоретичної бази загальних та галузевих юридичних дисциплін, зокрема конституційного

права, для проведення подальших наукових досліджень правового регулювання права на об'єднання в політичні партії;

- навчальному процесі при викладанні курсів "Конституційне право України", "Державне право зарубіжних країн", "Права людини" та при підготовці методичних рекомендацій із цих курсів;

- сфері нормотворчості при вирішенні питань удосконалення нормативного регулювання права на об'єднання в політичні партії шляхом внесення відповідних змін до ЗУ "Про політичні партії в Україні" та ЗУ "Про Збройні Сили України", а також при підготовці та прийнятті підзаконних нормативно-правових актів;

- практичній діяльності Міністерства юстиції України та інших органів державної влади і місцевого самоврядування та їх посадових осіб.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані в дисертаційній роботі положення, узагальнення, висновки та пропозиції отримані автором особисто. Дисертація є самостійним науковим дослідженням.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, узагальнення та висновки дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ "Ужгородський національний університет". Висновки та положення, які розроблені автором, також пройшли апробацію при підготовці лекційного курсу на кафедрі конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ "Ужгородський національний університет" із навчальних дисциплін "Конституційне право України" та "Права людини".

Основні положення та висновки дисертації були оприлюднені на таких міжнародних науково-практичних конференціях: "Реформування законодавства України та розвиток суспільних відносин в Україні: питання взаємодії" (м. Ужгород, 22-23 квітня 2016 р.); "Європейська традиція в міжнародному праві: реалізація прав людини" (м. Братислава, Словацька Республіка, 6-7 травня 2016 р.); "Правове життя: сучасний стан та перспективи" (м. Запоріжжя, 27-28 травня 2016 р.); "Актуальні питання теорії та практики застосування сучасного

вітчизняного та міжнародного права" (м. Київ, 10-11червня 2016 р.); "Актуальні питання реформування правової системи України" (м. Дніпро, 1-2 липня 2016 р.).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у п’яти наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, у тому числі в одному зарубіжному науковому виданні, а також у п’яти тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, що містять сім підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 228 сторінок. Список використаних джерел налічує 441 найменування і займає 48 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ТА ДОКТРИНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРАВА НА ОБ'ЄДНАННЯ У ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

1.1 Нормативно-доктринальні джерела права на об'єднання у політичні партії

У межах цього підрозділу роботи стисло проаналізуємо найбільш вагомі наукові здобутки вітчизняних та окремих зарубіжних науковців у сфері дослідження права на об'єднання у політичні партії в окремих країнах, а також дамо загальну характеристику міжнародних та національних нормативних джерел правового регулювання права на об'єднання у політичні партії.

У всебічному розумінні сутності та передумов виникнення зазначеного конституційного права важлива роль належить працям видатних філософів та мислителів різних епох. Як правильно відзначає Ю.С. Шемшученко, вивчення будь-якого правового явища за допомогою філософії права дозволяє розширити межі дослідження за рахунок загальної картини світу, тобто дає можливість розглянути право як складову соціальної системи, визначити людський вимір права, а це дає змогу ставити та вирішувати значно ширше коло питань порівняно з традиційною проблематикою [1, с. 8-9].

Окремим питанням діяльності політичних партій у різні часи приділяли увагу такі видатні філософи та мислителі, як Платон, Арістотель, Н**.** Мак'явеллі**,** А. де Токвіль, Д. Мілль, Ф. Бекон, Е. Берк, Т. Гобс, Д. Юм, Ж.-Ж. Руссо, Р. Моль, М. Вебер та ін. Наприклад, Н. Мак'явеллі розподіляв партії на приватні об'єднання, засновані на особистих стосунках їх членів, та союзи, зорієнтовані на інтереси суспільства; він характеризує партію як організацію, що створюється в результаті суперництва між групами людей з метою захисту своїх інтересів [2, с. 13]. Д. Юм поділяв політичні партії на особисті та реальні [3, с. 42]. Е. Берк визначав політичну партію як об'єднання людей, які згуртувалися для сприяння загальнонаціональному інтересу на певних спільно погоджених засадах [4, с. 42].

Як відзначає Б.А. Ісаєв, до середини XIX ст. практично не існувало спеціальних партологічних досліджень, монографій, аналітичних робіт, присвячених виключно партіям. Як зазначає вчений, партологічна бібліографія античності, середньовіччя, нового часу і початку епохи індустріалізації складається, в основному, з окремих згадок, рядків, абзаців та параграфів праць, в яких до того ж про партії говориться без поглибленого аналізу, і тільки у другій половині XIX ст. у найбільш розвинутих країнах починають з'являтися монографії та інші праці, присвячені виключно питанням політичних партій [5, с. 15]. Додамо також, що окремі праці, присвячені безпосередньо питанню права на об’єднання у політичні партії, з'явилися ще пізніше. Тому не будемо заглиблюватися у філософські аспекти проблематики політичних партій.

Переходячи до аналізу наукових праць, які безпосередньо присвячені проблематиці права на об’єднання у політичні партії, насамперед слід відзначити праці Ю.М. Ситник. Так, дисертаційне дослідження "Конституційне право громадян України на свободу об’єднання в політичні партії та його забезпечення в Україні" [6] стало, по суті, першим в Україні комплексним дисертаційним дослідженням, присвяченим безпосередньо праву на об’єднання в політичні партії та його реалізації. Зокрема, в цій дисертації вперше визначено ознаки права на об’єднання в політичні партії, з’ясовано зміст конституційного права на свободу об’єднання в політичні партії, обґрунтовано ознаки та виокремлено зміст даного права, визначено видову належність конституційного права громадян України на об’єднання в політичні партії. Також у дисертації Ю.М Ситник обґрунтовано критерії класифікації та досліджено видову належність конституційного права на об’єднання в політичні партії, розглянуто поняття і зміст забезпечення в Україні цього права, характеризується діяльність органів і посадових осіб держави щодо забезпечення конституційного права громадян України на об’єднання в політичні партії, аналізуються проблеми забезпечення зазначеного права суб’єктами громадянського суспільства тощо.

Слід відзначити й інші праці Ю.М. Ситник. Так, у статті "Поняття та ознаки конституційного права на свободу об’єднання у політичні партії" [7] формулюється визначення конституційного права громадян України на об’єднання у політичні партії та здійснюється характеристика його ознак, зокрема робиться висновок, що конституційне право на свободу об’єднань у політичні партії є основним правом у системі політичних прав і свобод, закріплене на конституційно-правовому рівні, та надає можливість громадянам бути активними членами суспільства, впливати на державну владу, брати активну участь у політичному житті, висловлювати свою позицію щодо актуальних питань державного і суспільного життя, не погоджуватися з позицією органів державної влади та контролювати їх за різними напрямами діяльності як усередині держави, так і у зовнішній політиці. У статті "Державні органи в системі забезпечення конституційного права громадян України на свободу об’єднання у політичні партії" [8] проводиться аналіз повноважень, функцій, форм і методів діяльності державних органів щодо забезпечення конституційного права на свободу об’єднання у політичні партії, зокрема відзначається, що зміст забезпечення державними органами конституційного права громадян України на свободу об’єднання у політичні партії включає в себе діяльність державних організацій щодо: створення умов для реалізації конституційного права громадян України на свободу об’єднання у політичні партії; охорони та захисту конституційного права громадян України на свободу об’єднання у політичні партії від правопорушення; поновлення порушеного конституційного права громадян України на свободу об’єднання у політичні партії чи відшкодування спричинених збитків.

В.І. Кафарський у монографії "Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності" [4], поряд із дослідженням теоретичних засад конституційно-правового статусу політичних партій, особливостей їх функціонування у політичній системі та проблемами взаємодії партій з органами державної влади та місцевого самоврядування, багато уваги приділяє аналізу права на об’єднання у політичні партії. Зокрема, науковець

досліджує проблематику реалізації права на об’єднання у політичні партії шляхом створення нових, вступу або утримання від вступу в наявні політичні партії, а також участь у добровільній ліквідації партії.

Н.В. Богашева у монографії "Відносини держави і політичних партій в Україні: конституційно-правові аспекти" [9] звертає увагу на проблемні питання розмежування політичних партій та інших типів об’єднання громадян, реалізації права на об’єднання у політичні партії при створенні політичних партій, зокрема формулює визначення "суб’єкт утворення політичної партії", досліджує способи реалізації права на вільне об’єднання у політичні партії тощо.

Польський вчений М. Хмай у монографії "Свобода створення та діяльності політичних партій: порівняльне дослідження" [10] проводить комплексне і всебічне дослідження проблематики створення та діяльності політичних партій. Зокрема, автор вивчає еволюцію законодавства про політичні партії в Польщі з часів появи перших прототипів партій, аж до часів падіння комунізму в Польщі в кінці 80-х років XX ст., аналізує різні законодавчі моделі створення партії в сучасному законодавстві країн Європи; також М. Хмай приділяє багато уваги дослідженню проблематики обмежень щодо членства у партіях та правовому статусу членів політичних партій, порядку фінансування політичних партій та аналізу судової практики Верховного та Конституційного Суду Польщі з таких питань.

А.М. Моісеєв у дисертаційному дослідженні "Конституційне право громадян на об’єднання в політичні партії і судова практика його захисту" [11] визначає відмінності понять "право на об'єднання", "свобода об'єднань" та "право громадян на об'єднання" і їх співвідношення, обґрунтовує необхідність застосування процедури розгляду справ про конституційність політичної партії в межах конституційного правосуддя, узагальнює і вивчає судову практику захисту права громадян на об'єднання в політичні партії в судових інстанціях різного рівня тощо. Основний зміст права громадян на об'єднання вчений розглядає як можливість для громадян добровільно об'єднуватися на основі

спільності своїх інтересів, при цьому створене об'єднання діє на основі принципів самоврядування, законності, а також вільне у визначенні своєї внутрішньої структури, цілей, форм і методів діяльності, з урахуванням необхідних у демократичному суспільстві обмежень.

Слід відзначити вчених, які досліджували право на об’єднання у політичні партії через призму загального права на права на об’єднання (асоціації). Так, М.М. Новіков досліджував спроможність громадських об’єднань виступати суб’єктами правового регулювання, пропонує класифікацію добровільних об’єднань громадян за принципом правової першопотреби, доводить доцільність введення в обіг категорії "інститут добровільних об’єднань громадян" і характеризує його правовий статус як важливу умову удосконалення правової взаємодії громадянського суспільства та держави тощо [12].

Н.П. Гаєва в своїх працях, зокрема, досліджує теоретико-правові аспекти співвідношення таких понять, як "право на об'єднання", "право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації", "право на свободу асоціацій"; пропонує таку дефінітивну формулу суб’єктивного права на свободу об’єднання: це визнана та гарантована можливість кожного створювати об’єднання для спільної реалізації своїх прав і свобод на основі єдності інтересів у порядку, межах, формах і спосіб, передбачених Конституцією та законами України; на підставі аналізу різноманітних методологічних підходів із приводу визначення права на свободу об’єднання пропонує всі наявні в науковій літературі визначення цього явища класифікувати на чотири групи [13; 14; 15].

Ф.Г. Шухов у дисертаційному дослідженні "Громадські об’єднання як інститути громадянського суспільства: теоретико- та історико-правове дослідження" [16] відзначає, що право об'єднання – це важливий атрибут демократичної правової держави з розвинутим громадянським суспільством, а політичні партії виступають свого роду посередниками між державною та громадянським суспільством, доносячи до влади вимоги різних соціальних груп

і беручи активну участь у реалізації цих вимог. Вчений приходить до висновку, що право на об'єднання не просто конституційна конструкція, оскільки громадські об'єднання та політичні партії – це реально діючі інститути громадянського суспільства, причому досить ефективні.

М.А. Любутов у своїх дослідженнях застосовує поняття "організаційно-правова форма недержавного об'єднання", під яким він розуміє систему внутрішньої організації об'єднання, його взаємовідносини з учасниками і взаємовідносини учасників між собою, а також систему формування майнової бази, якщо об'єднання набуло статус юридичної особи. Також вченим проводиться класифікація недержавних об'єднань за різноманітними критеріями, наводяться їх ознаки, з'ясовується місце конституційного права на об'єднання в системі конституційних прав та свобод і його співвідношення з іншими основними правами та свободами, встановлюється ступінь допустимих правових підстав та меж обмежень конституційного права на об'єднання тощо [17]. Цьому питанню також приділяли увагу і ряд інших науковців [18; 19; 20; 21].

Отже, при дослідженні права на об’єднання у політичні партії, на нашу думку, доцільно проводити вивчення та аналіз нормативних і науково-теоретичних джерел названої проблематики у трьох основних напрямках: дослідження власне самого поняття права на об’єднання у політичні партії; дослідження поняття та основних положень правового статусу політичних партій, оскільки досліджуване нами право безпосередньо пов’язане з функціонуванням політичних партій; дослідження загального права на об’єднання (асоціації), однією зі складових якого власне і виступає право на об’єднання у політичні партії.

Також необхідно відзначити важливу роль наукових праць, в яких автори розглядали окремі аспекти права на об’єднання у політичні партії в аспекті загальних досліджень прав та свобод людини. Так, А. Лавнічак та А. Прайснер у монографії "Реалізація та захист конституційних прав і свобод фізичних осіб у польській правовій системі" [22] досить детально розглядають конституційне

право на об’єднання у політичні партії. Зокрема, вони аналізують окремі історичні аспекти становлення цього права в Польщі від початку XX ст., міжнародні стандарти права на об’єднання у партії та особливості його закріплення в Конституції і законодавстві Польщі, порядок створення політичних партій, вчені роблять висновок, що за останнє десятиліття законодавство Польщі зменшує свободу політичних партій, проте збільшує свободу їх створення. Також автори досліджують законодавчі обмеження щодо створення партій та членства у них, аналізують проблематику правового статусу членів політичної партії, гарантування права на об’єднання у політичні партії тощо.

Б.А. Лукашева визначає право на об’єднання (свободу союзів та асоціацій) як право організовувати будь-який союз у межах вимог законодавства. На її думку, об’єднання громадян створюються в результаті вільного волевиявлення громадян, які об’єднуються на основі спільних інтересів для досягнення спільної мети [23, с. 158].

М.В. Савчин наголошує, що можливість об’єднання у різні організації є невід’ємною частиною сучасного демократичного ладу, оскільки люди через організації інтегруються за спільністю інтересів, а ці організації є основним каналом впливу народу на прийняття та зміст рішень органів публічної влади. Це право дозволяє громадянам об'єднувати зусилля для забезпечення своїх інтересів, захисту прав і свобод, а сукупність таких об'єднань відображає можливість шляхом самоорганізації вирішувати свої справи без втручання держави [24, с. 361]. На думку вченого, у конституційному значенні свобода асоціацій як політичне право поширюється на некомерційні організації, які засновані на добровільному членстві, мають демократичну структуру, можливість демократичного вирішення внутрішньоорганізаційних спорів [24, с. 361]. Також на окремі аспекти конституційного права на об’єднання в політичні партії звертається увага в ряді інших загальних досліджень прав та свобод людини і громадянина [25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32].

Також важливе значення для всебічного дослідження права на об’єднання у політичні партії мають наукові праці, присвячені розробці проблематики гарантування конституційних прав та їх допустимих обмежень. Наприклад, А.Є. Стрекалов досліджує систему принципів обмеження основних прав і свобод особи за чинним законодавством України та наводить класифікацію обмежень основних прав і свобод, визначає міжнародно-правові стандарти щодо обмеження основних прав і свобод, ступінь відповідності вітчизняного конституційного законодавства цим стандартам. Також вчений робить висновок, що система правових норм, що визначають принципи, підстави, порядок і міру обмеження основних прав і свобод людини і громадянина, становить комплексний інститут конституційного права, що формується з урахуванням міжнародно-правових стандартів у вказаній сфері [33].Е.Є. Регушевський дослідив основні теоретичні засади конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод людини та громадянина та здійснив класифікацію цих гарантій, визначив систему та стадії їх реалізації тощо [34]. Така проблематика розглядалася також в інших наукових дослідженнь [35; 36; 37; 38; 39; 40; 41; 42].

Важлива роль у розумінні специфіки та особливостей основних історичних етапів становлення та розвитку права на об’єднання у політичні партії належить дослідженням, присвяченим ґенезі політичних партій. Тут слід відзначити ряд наукових праць, присвячених цій проблематиці. Так, у дисертаційному дослідженні Н.Я. Коржа проводиться системний аналіз становлення та розвитку правового становища історичних політичних партій в Україні (XIX - XX ст.), охарактеризовано основні етапи правового становища історичних політичних партій в Україні (XIX – XX ст.), досліджено зміст та форму українських політичних партій XIX-XX ст., їх організаційно-правові ознаки, місце та роль в історії держави та права України, встановлено загальні закономірності та конкретно-історичні особливості еволюції правового становища історичних політичних партій в Україні, а також критично оцінено

законодавчі обмеження для утворення та діяльності політичних партій на українських землях у зазначений період [43].

Г.О. Саміло у дисертації "Правові засади становлення та розвитку багатопартійної системи в Україні в період з кінця XIX ст. до 2001 р. (на матеріалах Запорізького регіону)" виявляє загальні закономірності динаміки правових взаємовідносин держави та політичних партій, що створювалися і легітимно існували в Україні в період з кінця XIX ст. до 2001 року, з'ясовує організаційні та правові засади діяльності політичних партій в Україні, встановлює їх місце і роль у розбудові демократичної правової держави в Україні (на прикладі Запорізького регіону) та тенденції у правовому забезпеченні їх функціонування [44].

О.Г. Яремко в роботі "Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. - 1940 р.)" з’ясовує історичні передумови утворення політичних партій, оцінює основні суспільно-політичні процеси у регіоні в зазначений період, досліджує діяльність на Буковині крайових осередків загальнодержавних партій Австро-Угорщини та Румунії, здійснює системний аналіз діяльності партій українців Буковини та політичного життя інших національних спільнот Буковини [45]. К.В. Іващенко досліджує діяльність українських політичних партій у І Чехословацькій республіці, визначає їх місце в конкретних суспільно-політичних умовах країни поселення та виявляє їх вплив на подальший розвиток українського політичного руху та на ситуацію у країні-реципієнті [46].

О.П. Сарнацький висвітлює заходи, до яких вдавалися органи самодержавної влади з метою запобігання та припинення діяльності українських політичних партій Наддніпрянщини та їх емігрантських кіл на західноукраїнських землях у роки Першої світової війни, тимчасово окупованих Росією, та тих діячів і прихильників українських галицьких партій, з якими вони співпрацювали заради майбутньої соборної України, досліджує діяльність імперської судової системи, що була пов’язана з репресіями проти діячів та прихильників цих партій за скоєні ними "державні злочини" тощо [47]. В.А. Лизогуб, досліджуючи законодавство про основні політичні і громадські

права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX - на початку XX століття, також багато уваги приділяє вивченню проблематики розширення свободи асоціацій в окреслений період [48]. Приділяли увагу історичним аспектам досліджуваної проблематики і польські та німецькі вчені [10; 49; 50; 51].

Як відомо, юридична наука використовує також методи та підходи соціальних, економічних та гуманітарних наук, оскільки лише такий широкий контекст дає змогу вийти за рамки державно-правового припису і зрозуміти правове регулювання як певний різновид соціальної технології. коли кожен її учасник вступає у взаємини з іншими індивідами, об’єднаннями громадян та органами державної влади [52, с. 6]. Зокрема, політологічний підхід у юридичному дослідженні політичних партій дає можливість більш повно розкрити суть і особливості політичних відносин, що значною мірою зумовлено природою політичних партій, невід'ємним завданням яких є відбір лідерів та еліт для всіх рівнів політичної системи, і на цій основі поглиблення зв’язків між різними гілками влади, центральними і місцевими органами влади, різноманітними політичними інститутами [4, с. 15].

Отже, важливим доктринальним джерелом дослідження є праці представників політичної та інших наук. Так, у дисертації "Політичні партії як суб’єкти державної політики в сучасній Україні" Л.В. Гонюкова визначила та дослідила основні тенденції політико-адміністративного регулювання функціонування політичних партій у демократичних країнах, розкрила місце та роль інституту політичних партій у процесі творення і реалізації державної політики в Україні, проаналізувала основний зміст діяльності політичних партій у виборчому процесі та їх впливу на суспільні зміни, організаційно-політичний вплив партій на законотворчу та законодавчу діяльність держави, а також характер участі політичних партій у діяльності виконавчої гілки влади [53]. У монографії Л.В. Гонюкової "Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз" аналізуються концептуальні засади функціонування політичних партій як інституту

державної політики та управління, висвітлюється роль впливу середовища на перевтілення політичних партій у державний інститут. Також аналізуються партійні механізми формування державної політики, розкривається діяльність партій під час формування вищих органів державної влади та виконання ними державницьких функцій тощо [2].

Слід відзначити монографічне дослідження М.В. Примуша "Політико-правове регулювання діяльності політичних партій" [54], в якому, зокрема, розкривається природа та внутрішня організація партій, досліджується політико-правове регулювання всього комплексу відносин, пов’язаних із набуттям і втратою політичними партіями легального статусу, аналізуються етапи та форми інституціоналізації політичних партій, висвітлюється політико-правова регламентація участі партій у виборчому процесі, фінансові джерела, ідеологічні та організаційні основи. З урахуванням порівняльного характеру нашого дослідження слід також відзначити ще одну монографію М.В. Примуша "Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи", в якій вчений досліджує, зокрема, розвиток політичних партій і їх роль в демократичних процесах, які почали відбуватися з кінці 80-х років XX ст. Основна увага в цьому дослідженні приділяється аналізу демократичного та партійного розвитку у таких країнах як Польща, Чехія та Угорщина [55].

Р. Гюнтер і Л. Даймонд у своїй праці "Види політичних партій. Нова типологія" намагаються критично переглянути найбільш поширені наявні типології політичних партій, оскільки, на їх думку, практично всі вони були отримані в результаті наукових досліджень західноєвропейських партій протягом минулого століття, відповідно всі вони є істотно обмеженими та неповними, як у часовому, так і в географічному контексті, окрім того, багато партій, що з'явилися в кінці XX ст., мають свої характерні особливості, які не можуть бути охоплені за допомогою класичних типологій політичних партій [56].

С. Хікс та К. Лорд у науковій роботі "Політичні партії в Європейському Союзі" одними з перших ґрунтовно та всебічно проаналізували проблематику

досліджень такого явища, як наднаціональні партії [57]. Український вчений П. Байковський у монографії "Політична система Європейського Союзу" комплексно досліджує процес становлення та розвитку партійної системи ЄС, доводить, що на рівні ЄС сформувалася та діє унікальна наднаціональна партійна система [58]. Проблематика політичних партій в цілому і права на об'єднання в них зокрема вивчалася також іншими представниками політичної науки [59; 60; 61; 62; 63; 64; 65]

Досліджуючи нормативні джерела права на об’єднання в політичні партії, насамперед відзначимо ряд міжнародних нормативно-правових актів у сфері прав людини. Зокрема, це такі акти: Загальна декларація прав людини [66], ст. 20 якої проголошує, що кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій, ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [67], ст. 22 якого містить положення, що кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [68], ст. 11 якої декларує, що кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

У законодавстві країн ЄС передбачаються різні моделі закріплення та регулювання як права на об’єднання в політичні партії, так і статусу політичних партій загалом. Загалом, можна погодитися з класифікацією, запропонованою С. Рибачком, який виокремлює чотири основні підходи до питання конституційно-правового регулювання статусу політичних партій:

- відсутність регуляції. (наприклад, Австрії та Ірландії, у яких відсутні згадки про політичні партії навіть у Конституції);

- конституційне регулювання. Продемонструвати цю модель дослідник пропонує на прикладі Швеції, де політичні партії діють, керуючись лише нормами Конституції, а право на асоціацію розуміється настільки широко, що законодавча гілка влади свідомо відмовляється приймати будь-які акти, які

регламентували б діяльність політичних партій, тому що ухвалення спеціального закону сприйматиметься як обмеження вищеназваних свобод[1];

- регулювання за допомогою закону про асоціації. В окремих країнах Європи питання, що стосуються політичних партій, регулюються законом про об'єднання громадян, як, наприклад, у Фінляндії, без прийняття закону про політичні партії;

- регулювання за допомогою закону про партії [70, с. 485]. Саме останній варіант є наразі найбільш поширеним в країнах Європи.

Також слід відзначити, що тоді, коли після другої світової війни в окремих країнах положення про політичні почали закріплюватися в конституціях та регулюватися спеціальними законами, таке положення досить неоднозначно сприймалося багатьма науковцями. Так, німецький професор політичних наук К. Зонтхаймер із цього приводу зазначає, що в повоєнні роки в німецькій конституційній юриспруденції навколо названого питання здійнявся "великий шум", а деякі її представники на чолі з Г. Ляйбхольцом побудували на ньому теорію партійної держави, яка визначала, що партії, які досі були вільними асоціаціями суспільства, завдяки їх "конституціоналізації" піднялися в ранг конституційних органів. Однак уявлення про те, що політичні партії мають ранг конституційних органів, не змогло закріпитися, оскільки переважна більшість науковців і суспільства бачать у партіях вільні об'єднання, які мають політичні цілі [71, с. 158].

Отже, серед національних нормативних джерел права на об'єднання в політичні партії особлива роль належить конституції. В КУ [72] право на об'єднання в політичні партії закріплюється в ст. 36, відповідно до якої громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та

[1] Зауважимо, що відсутність спеціального закону про партії не означає, що політичні партії в Швеції взагалі позбавлені будь-якого правового регулювання. Так, в акті про Риксдаг детально регламентується все, що пов'язане з роботою партії в парламенті. Зокрема, в цьому акті детально встановлюється порядок розподілу депутатських мандатів між партіями, процедуру створення парламентських груп, їх завдання та компетенцію, порядок та форми участі груп в законодавчому процесі, обов'язок голови палати консультуватися з парламентськими групами з питань парламентської процедури, форми участі партій у виборах різних створюваних парламентом органів [69, с. 220].

громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України.

В Україні питання створення, діяльності та фінансування політичних партій, членства у них, припинення діяльності політичних партій та державного контролю за їх діяльністю регламентуються спеціальним ЗУ "Про політичні партії в Україні" [73]. Зокрема, в ст. 1 даного закону дублюється положення ст. 36 Конституції України про гарантування права на свободу об'єднання у політичні партії та визначається, що ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії, належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг.

ЗУ "Про політичні партії в Україні" не містить виключного переліку обмежень щодо членства у політичних партіях, які конкретизуються в ЗУ "Про державну службу" [74], "Про прокуратуру" [75], "Про національну поліцію" [76], "Про Національне антикорупційне бюро України" [77] тощо.

Порядок реєстрації політичних партій в України визначається також ЗУ "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань" [78] та окремими підзаконними актами [79; 80; 81; 82; 83].

Також слід відзначити, що на сьогодні до ВРУ подано кілька законопроектів щодо внесення змін до ЗУ "Про політичні партії в Україні", а саме: Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо створення та реєстрації політичних партій та приведення у відповідність із Кодексом адміністративного судочинства

України) [84], Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо призупинення дії окремих положень) [85], Проект Закону про внесення змін до статті 9 Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо врегулювання використання символіки політичними партіями) [86], Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо відміни державного фінансування політичних партій) [87].

Перед аналізом нормативних джерел права на об'єднання в політичні партії в окремих країнах-членах ЄС необхідно відзначити, що громадяни ЄС[1] можуть реалізувати своє право на об'єднання в політичні партії як на національному, так і на наднаціональному рівні у політичних партіях ЄС.

Вчені виділяють три етапи створення загальноєвропейських партій: перший етап (1945- середина 1970-х рр.) характеризується інституціоналізацією первинних структур міжпартійної співпраці і спробою вироблення єдиних підходів до європейської інтеграції; другий етап (середина 70-х рр. – початок 1990-х) характеризується поглибленням співпраці між політичними партіями, що значною мірою стало результатом запровадження прямих виборів до ЄП; третій етап характеризується початком формування правової бази діяльності партій на європейському рівні, зростанням повноважень ЄП тощо [58, с. 69-73]. Зрештою, як правильно зауважує П. Байковський, усі правові норми, що були прийняті до Маастрихтського договору, не мали прямого стосунку та безпосередньо не визначали діяльність загальноєвропейських партій [58, с. 90].

Згідно зі ст. 10 Договору про Європейський Союз [88], політичні партії на європейському рівні сприяють формуванню політичної свідомості і вираженню волі громадян ЄС. Основним нормативним актом, що регламентує діяльність політичних партій на європейському рівні, наразі є Регламент ЄП та Ради ЄС № 2004/2003 від 4 листопада 2003 року "Про статус і порядок фінансування політичних партій на європейському рівні" [89].

[1] Відповідно до ст. 9 Договору про Європейський Союз громадянином ЄС є кожна особа, яка має громадянство країни-члена ЄС [88].

Відповідно до ст. 2 Регламенту № 2004/2003, під політичною партією розуміється об'єднання громадян, яке має політичні цілі і яке визнане або засноване згідно з законодавством щонайменше однієї держави-члена, а під союзом політичних партій розуміється організована співпраця щонайменше двох політичних партій. Під політичною партією на європейському рівні розуміється політична партія або союз політичних партій, які відповідають таким умовам:

- володіти правосуб'єктністю в державі-члені, де знаходяться її центральні органи;

- щонайменше в в 1/4 держав-членів має бути представленою депутатами або в національних чи регіональних парламентах, або мінімум в 1/4 держав-членів отримати на свою підтримку не менше 3 відсотків голосів, поданих в кожній з цих держав-членів на останніх виборах до ЄП;

- зазначити та дотримуватися у своїй програмі, а також у своїй діяльності принципів, на яких ґрунтується ЄС;

- брати участь у виборах до ЄП або висловити намір це зробити.

Право на об’єднання в політичні партії закріплюється в конституціях всіх країн-членів ЄС, хоча способи такого закріплення в різних країнах досить суттєво різняться[1]. Окремі особливості такого конституційного закріплення будуть більш детально проаналізовані в підрозділі 2.1 нашої роботи.

У ряді країн ЄС основні аспекти діяльності політичних партій і реалізації права на об’єднання в політичні партії регламентується спеціальним законом. Так, у Польщі порядок створення, реєстрації, діяльності, фінансування, відповідальності та ліквідації політичних партій також регулюється спеціальним законом "Про політичні партії" [91]. Однією з особливостей ЗРП "Про політичні партії" є те, що він не тільки не містить виключного переліку обмежень права на об’єднання в політичні партії, але і взагалі практично не

[1] Більш детально про особливості закріплення права на об’єднання в політичні партії в конституціях країн Європи див. [90].

приділяє уваги цьому питанню, відносячи його до сфери регулювання інших ЗРП.

У ФРН також діє спеціальний Закон ФРН "Про політичні партії" [92]. До особливостей цього закону можна віднести те, що, порівняно з більшістю таких законів в інших країнах, він практично не регламентує процедуру створення та реєстрації політичних партій, в той же час у ньому досить широко та детально врегульовується правовий статус членів політичних партій.

Закон Болгарії "Про політичні партії" [93] регулює порядок створення та реєстрації політичних партій, їх структуру, організацію, порядок розпуску та порядок фінансування політичних партій. Закон Латвійської Республіки "Про політичні партії" [94] також регулює питання створення і реєстрації партій, їх організаційну структуру, статус членів політичної партії та порядок ліквідації партій. Подібне коло питань спеціальні закони про політичні партії регулюють і в низці інших країн: Закон Словаччини "Про політичні партії та політичні рухи" [95], Закон Чехії "Про політичні партії та політичні рухи" [96], Закон Естонії "Про політичні партії" [97], Закон Словенії "Про політичні партії" [98], Закон Португалії "Про політичні партії" [99] тощо.

В окремих країнах законодавче регулювання статусу політичних партій і, відповідно, права на об’єднання в політичні партії в основному зосереджені в межах одного спеціального закону про політичні партії, в інших же поруч із законом про політичні партії прийняті інші законодавчі акти, які регулюють певні аспекти діяльності політичних партій та реалізації права на об’єднання в політичні партії. Так, у Латвії таке регулювання здійснюється кількома окремим законами. Закон Латвійської Республіки "Про політичні партії" [94] визначає загальні положення про політичні партії в Латвії, порядок їх реєстрації, діяльності, ліквідації та реорганізації, положення про організаційну структуру партій, права членів партій тощо. Порядок фінансування політичних партій в Латвії регулюється окремим Законом "Про фінансування політичних організацій (партій)" [100], метою якого є забезпечення відкритості та прозорості фінансування політичних організацій (партій), забезпечення

законності та відповідності принципам парламентської демократії. У ФРН окремі аспекти фінансування політичних партій регулюються Законами ФРН "Про податок на прибуток" [101] та "Про податок з корпорацій" [102].

Також у багатьох країнах окремі положення, що регламентують реалізацію права на об’єднання в політичні партії, містяться в законах про громадські організації. Наприклад, в Законі Латвійської Республіки "Про громадські організації та їх об’єднання" [103] цим питанням присвячений 9 розділ названого закону "Додаткові правила створення, реєстрації і діяльності політичних організацій". У Польщі стосовно питань ліквідації політичної партії, які не врегульовуються ЗРП "Про політичні партії", [91] повинні застосовуватися положення глави 5 ЗРП "Про громадські об'єднання" [104].

Питання щодо обмеження членства в політичних партіях, окрім спеціального закону про політичні партії, в усіх країнах регулюються рядом інших законів: законами про державну службу [105; 106; 107; 108; 109], законами про прокуратуру [110; 111; 112], законами про поліцію [113; 114; 115; 116]. законами про збройні сили та військову службу [117; 118; 119; 120; 121], законами про режим військового та надзвичайного стану [122; 123] та іншими законодавчими актами.

Окремо слід відзначити такі нормативні джерела, як рішення конституційних судів різних країн у сфері конституційного права на об'єднання в політичні партії [124; 125; 126; 127; 127; 129; 130]. Також, на нашу думку, до джерел дослідження необхідно віднести статути політичних партій, оскільки в них визначаються та конкретизуються окремі аспекти реалізації права на об’єднання у політичні партії, які законодавством врегульовані тільки в загальних рисах або не врегульовані взагалі.

Отже, як бачимо, в окремих країнах ЄС досить суттєво різниться як саме конституційно-правове регулювання права на об’єднання в політичні партії, так і коло нормативно-правових актів, що містять таке регулювання. Хоча в більшості країн і прийняті спеціальні закони про політичні партії, проте ступінь регламентації права на об’єднання в політичні партії у них різний.

1.2 Історико-правові аспекти становлення і розвитку права на об’єднання у політичні партії

Для того, щоб краще зрозуміти всі аспекти та особливості конституційного права на об'єднання в політичні партії в Україні та окремих країнах ЄС, необхідно дослідити їх ґенезу та основні історичні етапи становлення і розвитку. Історія права на об'єднання в політичні партії нерозривно пов’язана з історією становлення та розвитку безпосередньо інституту політичних партій, а також із історією розвитку загального права на об'єднання.

У науковій літературі питанню виникнення та основних етапів становлення політичних партій приділяється досить багато уваги. Відповідно, науковці пропонують різні підходи до визначення основних історичних періодів становлення та розвитку інституту політичних партій, що ж стосується права на об'єднання в політичні партії, то окремі ґрунтовні дослідження, присвячені саме становленню цього права, практично не проводилися.

Найбільш поширеною класифікацією періодів розвитку політичних партій є запропонований ще М. Вебером поділ їх історичного становлення на три етапи:

- аристократичні партії (гуртки);
- політичні клуби;
- сучасні масові партії [131, с. 672-680].

Хоча, як слушно відмічають окремі вчені, ця класифікація стосується переважно країн Європи і може бути прийнята лише з певними застереженнями для США та для країн, що розвиваються; перші два етапи стосуються передісторії партій і лише останній – сучасних політичних партій [132, с. 49]. Як зауважує Т.В. Редінська, у класичній "веберовскій формі" становлення пройшли тільки дві партії Великобританії – ліберальна та консервативна [133, с. 41].

О.А. Галкін виділяє три історичні етапи розвитку політичних партій: етап феодальної демократії; етап елітарно-ліберальної демократії; етап масової демократії [134, с. 4]. На думку Т.В. Редінської, процес створення політичних партій, пов'язаний з перетвореннями в політичній організації суспільства, пройшов у Західній Європі через ряд етапів: перший - етап "аристократичної демократії" та створення аристократичних і класових угруповань; другий - етап "елітарної-ліберальної демократії", який дослідниця умовно розділяє на два періоди (протягом першого періоду розгортається діяльність "партій-елітарних клубів", а другий період починається після європейських революцій середини XIX століття); третій - етап "масової демократії" та створення масових політичних партій (до кінця XIX - початку XX ст. у результаті тривалої політичної боротьби за демократизацію виборчого права, скасування майнового та освітнього цензу, зниження вікових обмежень і надання права голосу жінкам починає складатися модель масової демократії) [135, с. 13-14].

У процесі визнання партій виділяють чотири стадії:

- стадія протидії та боротьби з політичними партіями (період до кінця XVIII ст., що характеризувалася стійкою опозицією держави до будь-якого політичного угруповання);

- стадія ігнорування партій (період до кінця XIX ст., коли буржуазно-ліберальні держави тільки формально забезпечували умови для існування партій);

- стадія визнання та легалізації партій (період розвитку сучасних буржуазно-демократичних держав);

- стадія конституційно-правової інкорпорації, коли з розвитком демократії партії перетворилися на "посередників" між державою та громадянським суспільством [136, с. 60].

О.В. Кульчицька відмічає, що оскільки партії виникали в різних країнах та у відмінні епохи, то при розгляді причин їх утворення слід враховувати різноманітні фактори, включно і той, що має конкретно-історичний вимір. Разом з тим, вона пропонує виділяти такі загальні причини виникнення

політичних партій: наявність у окремих соціальних груп спільних інтересів, реалізація яких вимагає утворення партій; незадоволення частини суспільства своїм становищем, що спонукає її до певної діяльності з метою зміни свого життя; формування партій навколо національних чи релігійних ідей, що зумовлено наявністю міжнаціональних конфліктів та міжконфесійних протиріч [137, с. 51].

Право людини на об'єднання, в тому числі об'єднання в політичні партії, має глибокі історичні корені, оскільки ідеї про об'єднання людей та їх практичне втілення були ще в давні часи. Так, Аристотель, визначаючи сутність людини, вказував, що сфера її життя включає в себе сім'ю, суспільство, державу, створені шляхом об'єднання людей [16, с. 32].

Ще в давнину термін "партія" вживався для визначення певного політичного угруповання, в такому значенні воно зустрічається у працях Ціцерона, Платона та Сократа, де говорилося про fakcji, чи partii; на противагу терміну amicitia (спілка приятелів, шляхетне об’єднання), fakcia чи partia була нешляхетним об’єднанням або об’єднанням навколо якогось роду [138]. В основу виділення партії (групи) міг бути покладений географічний поділ, так, Аристотель виділяв партію жителів узбережжя, які виступали за змішану форму правління, і партію гори, що виступала за демократичну форму правління [139].

Перші прототипи політичних партій виникли в античній Греції, потім у Римі, де люди об’єднувалися в стародавні партії античного світу з тією самою метою, з якою об’єднуються у політичні партії нині, тобто для отримання та здійснення владних повноважень і функцій [6, с. 15]. У Римі в період республіки право на об'єднання передбачало можливість її членів прийняти будь-яке положення, яке регулювало б відносини між членами об'єднання, за умови, що воно не порушувало вимог законів, хоча на різних етапах історичного розвитку Риму були і приклади введення прямої заборони на різного роду об'єднання (так, в 64 р. до н.е. всі об'єднання були скасовані особливим актом, але через кілька років, в 58 р. до н.е., свобода асоціацій була

відновлена, виняток становили військові організацій, які становили загрозу суспільству) [16, с. 33].

Д.В. Лук'янов зазначає, що існування перших партій в Давній Греції та Римі періоду Республіки було зумовлено наявністю певної державної організації, що характеризувалася широкими правами населення при ухваленні важливих рішень і обранні державних чиновників, саме ці організації, на його думку, слід вважати справжніми політичними партіями, які можна порівнювати з сучасними [136, с. 65]. На нашу думку, таке твердження є досить неоднозначним. У цьому аспекті варто погодитися з Т.В. Байковою, яка слушно зауважує, що коли під політичними партіями розуміти тільки групу людей, які мають схожі погляди на діяльність із управління, то можна з'ясувати, що партії з'явилися одночасно з виникненням влади і існували вже в неоліті, бо ніщо так не властиво людям, як прагнення об'єднуватися для спільних дій з тими, хто дотримується схожих поглядів, а якщо ж розглядати політичну партію як структуру більш складну, ніж просто група однодумців, то можна стверджувати, що історія виникнення партій почалася набагато пізніше [140, с. 13].

Політичні партії в їх сучасному розумінні з'явилися в Європі в період буржуазних революцій [69, с. 189; 140, с. 14]. Прототипи сучасних політичних партій відрізнялися від своїх наступниць функціями, способами організації, методами та засобами діяльності, чисельністю і ще мали багато інших відмінностей [2, с. 13]. У зв'язку із розвитком буржуазії відбувається зміна характеру самих політичних партій, їх діяльності, функціональної спрямованості, ідеологічної орієнтації та організаційної структури [132, с. 48]. Лише в середині XIX століття, коли мільйони людей отримали право голосу, виникають партії як спеціалізовані організації для боротьби за завоювання або повалення політичної влади [141, с. 32].

Розглянемо основні етапи становлення права на права на об'єднання в політичні партії та їх особливості в Україні. Вчені вказують на існування законодавчого закріплення права на асоціації на українських землях ще за часів

Литовсько-Польської доби та Козацької держави. Так, Ю.М. Ситник відзначає, що Литовські статути залишаються найавторитетнішими джерелами права (зокрема і права на асоціації) в добу української Гетьманської держави XVII–XVIII ст., а видатною пам’яткою в історії українського державного права "Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького" (Конституція Пилипа Орлика) визначено право обирати представників, збирати публічні ради та приймати спільні рішення, об’єднуватися в асоціації для дотримання публічної рівноваги й порядку у Війську Запорозькому [6, с. 35]. Слід погодитися, що в зазначений період були наявні окремі елементи загального права на об'єднання, проте історія становлення права на об'єднання в політичні партії в Україні починається тільки з виникненням перших політичних партій на українських землях та їх нормативним регулюванням.

Історичні етапи становлення політичних партій в Україні мають свої особливості. Так, Л.І. Адашис пропонує виділяти три періоди становлення українських політичних партій та еволюції їх правового статусу з урахуванням особливостей історичного розвитку українських земель:

- перший період – середина XIX – початок XX ст., у якому відбувається формування українських національних партій та початок їх діяльності

- другий період – середина 20-х рр. XX – кінець XX ст. – повне утвердження однопартійності в УРСР на основі моноідеології в СРСР, що характеризується однопартійною більшовицькою моделлю.

- третій період – кінець XX – початок XXI ст., який характеризується відродженням політичного руху, офіційним визнанням багатопартійності, закріпленням правового статусу політичних партій в КУ та спеціальним законом і його подальшою еволюцією [142, с. 8].

Представниками політичної науки пропонується періодизація становлення партій як суб’єктів державною влади в Україні після здобуття незалежності. Так, С.О. Топалова визначає п’ять етапів, які пов’язані з важливими політичними кампаніями кількістю і типами партій, їх ставленням до діяльності в органах державної влади, особливостями масової суспільної

свідомості:1990-1991 рр. – період офіційно-правового оформлення багатопартійності; 1992-1994 рр. – формування основних ідеологічних напрямків у партійній системі; 1994 -1998 рр. – період ідейного та організаційного самовизначення політичних партій; 1998-2002 рр. – період фактичного розподілу партій на парламентські і позапарламентські; після виборів 2002 р. – чіткого розмежування за ознаками ставлення партій до чинної влади та лояльності влади до партій [59, с. 10].

Джерела українських політичних партій сягають початку XIX ст., коли в Наддніпрянщині і Галичині активізувалася політична діяльність; уже тоді між двома основними частинами роз'єднаної України проявилися істотні відмінності політичного життя – якщо в Україні, що перебувала в складі Російської імперії, провідним у політичному житті було дворянство, яке походило з колишньої козацької старшини, то в Галичині на таку роль могло претендувати лише греко-католицьке духовенство [143, с. 3].

Перша українська політична партія була створена 1890 р. у Галичині, нею стала Русько-українська радикальна партія [144, с. 40]. Цю партію організували відомі українські письменники, вчені та громадські діячі: І. Франко, Є. Левицький, М. Павлик, О. Терлецький, В. Охримович та інші [143, с. 3]. Отже, першою політичною партією європейського зразка у Галичині стала Русько-Українська радикальна партія, у якої була власна програма, масова організація та реєстроване членство [145].

Розбіжності в керівництві Русько-української радикальної партії створили передумови для виникнення нових партій, і переломним у цьому плані став 1899 р., коли прихильники марксистської ідеології створили окрему Українську соціал-демократичну партію, натомість, частина членів Русько-української радикальної партії уклала компромісну угоду з представниками так званих народовців, у результаті чого виникла нова структура Українська національно-демократична партія [144, с. 42; 146, с. 50; 147, с. 65-66]. Українську національно-демократичну партію очолили М. Грушевський, І. Франко, Є. Левицький та Д. Савчак. Перший з'їзд Української національно-

демократичної партії відбувся у 1900 році, у своїй програмі ця партія максимальним завданням ставила проголошення соборності та національної незалежності України, а мінімальним – автономію краю в складі Австрії [144, с. 43; 148, с. 11-12].

Хоча Буковина на той час також перебувала у складі Австрії, проте формування політичних партій тут мало свою специфіку. Конституційні реформи 60-х років XIX ст. в Австро-Угорщині істотно активізували політичне життя на Буковині, як результат у другій половині XIX ст. тут виникають перші політичні партії, а на початку XX ст., окрім загальнодержавних політичних партій, на Буковині виникають місцеві національні політичні партії, які репрезентували інтереси своїх національностей [45, с. 9-10]. Як визначає О.Г. Яремко, українські політичні партії Буковини австрійського періоду представлені чотирма течіями: народовська, радикальна, соціал-демократична та москвофільська [45, .с. 10].

Вирішальну роль у розвитку українського суспільства та його партійного структурування відігравало утвердження в Австро-Угорщині конституціоналізму та парламентаризму, що докорінно (у порівнянні з українськими землями, що перебували в складі Росії) демократизувало політичні умови життя української нації, перетворюючи її суб’єктів з підданих середньовічного типу на співносіїв влади, включаючи українську націю у контекст європейських процесів [149, с. 215].

Можна погодитися з думкою Н.Я. Коржа, який визначає такі ознаки цих історичних українських партій: це були доволі масові політичні об’єднання, які забезпечували легітимність претензій українців на владу; вони становили національні об’єднання, що репрезентували національну політичну свідомість українців; формували ідеологію та політичні доктрини українців, політичну та громадську думку суспільства; були своєрідною школою політичного виховання українців [145].

Завдяки запровадженню загального виборчого права у 1907 р. до "народного парламенту" вперше потрапило значне українське представництво:

українські партії провели до парламенту 27 депутатів з Галичини та 5 з Буковини, які за чисельністю депутатського корпусу вийшли на четверту позицію, поступаючись кількісно лише німцям, чехам та полякам, однак у подальшому український депутатський корпус, незважаючи на виголошену політичну декларацію про намір утворити в перспективі українську національно-територіальну автономію в складі Галичини та Буковини, не спромігся досягти якихось вагомих результатів [150, с. 369].

Розглянемо нормативно-правове регулювання права на об'єднання в політичні партії, яке діяло в Австро-Угорщині під час появи перших українських партій. Так, ст. 12 Конституції від 21 грудня 1867 року [151] визначала, що австрійські громадяни мають право збиратися і створювати асоціації, здійснення цих прав регулюється спеціальними законами. А ст. 14 Конституції, яка гарантувала свободу совісті, визначала, що користування громадськими і політичними правами не залежить від релігійних переконань. Тобто, як бачимо, право на об'єднання в політичні партії в Австро-Угорщині було закріплене на конституційному рівні у складі загального права на асоціації.

Загальне право на об’єднання в австрійській частині Австро-Угорщини (куди і входила більша частина українських земель) регулювалося Законом "Про право на об’єднання" [152]. Дія цього закону не поширювалася на об’єднання, діяльність, яких була спрямована на отримання прибутку, банківські, кредитні та страхові об’єднання, діяльність цих об’єднань регулювалася окремими спеціальними законами. Також дія цього Закону не поширювалася на торгові та релігійні об’єднання. Відповідно до § 4 Закону "Про право на об’єднання", кожен, хто хоче створити об’єднання, повинен повідомити про це уряд відповідної провінції та надати для реєстрації статут об’єднання. Статут будь-якого об’єднання повинен містити інформацію про: мету, з якою об’єднання створене; постійне місце знаходження об’єднання; права і обов’язки його членів; органи об’єднання; порядок вирішення спорів між членами об’єднання; порядок припинення діяльності об’єднання. Також

положеннями цього Закону визначався порядок діяльності об’єднання, процедура та порядок припинення діяльності об’єднання і відповідальність за порушення вимог, встановлених Законом "Про право на об’єднання".

Окремо слід відзначити положення другого розділу Закону "Про право на об’єднання" [152] (§§ 29-35), який був присвячений саме політичним об’єднанням (партіям). Так, § 30 визначав, що іноземці, жінки та неповнолітні не можуть бути прийняті членами до політичних об’єднань. Вищий орган партії повинен був складатися не менше як із п’яти і не більше як із десяти осіб – членів партії, ці особи не мали права бути членами іншої політичної партії. Також законом заборонялися асоціації політичного об’єднання з іншими політичними об’єднаннями.

У названому аспекті не можемо погодитися з висновком Ю.М. Ситник, яка вважає, що "У XIX – на початку XX ст. державний лад і право на українських землях визначали загальні для Росії й Австро-Угорщини процеси; партії не мали легального статусу, їх діяльність до Першої світової війни, як і діяльність масонських лож та інших напівлегальних товариств (об’єднань), не регулювали закони" [6, с. 35-36], оскільки, як ми вже відзначили, в Австрії право на створення та об'єднання в асоціації (включно і в політичні партії), закріплювалося в конституції та регулювалося окремим законом.

Інакше відбувалося створення та функціонування українських партій, а також розвиток права на об'єднання в політичні партії на території України, що перебувала у складі Російської імперії. У Росії партії, як явище соціальної реальності, виникли досить пізно у порівнянні з країнами Європи - лише на рубежі XIX-XX ст., основою виникнення російських партій стали суспільно-політичні гуртки, які виникли в 20-х - 30-х роках XIX століття [140, с. 15]. Незважаючи на революційні законодавчі зміни на початку XX століття в Росії, законодавче розширення свободи асоціацій було надзвичайно важким - з одного боку, законодавець декларував невід’ємні права і свободи, з другого, - встановлював такий порядок їх реалізації, що справжня цінність змін була втрачена [48, с. 18].

Хоча перші політичні партії в Російській імперії з'явилися тільки в кінці XIX століття, свобода їх створення до 1905 р. була відсутня, жодна громадська організація не могла з'явитися без дозволу Міністерства внутрішніх справ, також був відсутній і єдиний нормативний акт, який регулював би порядок створення і діяльності об'єднань [153, с. 48]. До видання Маніфесту 17 жовтня 1905 року не допускалось створення асоціацій, які мали політичні цілі, дозволялись товариства, які переслідували економічні інтереси (торгові кампанії, банки, біржові, ощадні товариства тощо), такі, що займались науковою діяльністю, товариства і асоціації, що займалися розробкою наукового і прикладного характеру [48, с. 12]. Як відзначає Н.Я. Корж, особливістю генезису політичних партій в дореволюційній Україні було те, що їх становлення відбувалось за умов фактичної заборони діяльності будь-яких незалежних від влади політичних організацій; переважна більшість українських політичних партій, що діяли на початку XX ст. на території Російської імперії, сформувалась на основі двох базових організацій: Революційної української партії та Загальної української безпартійної демократичної організації [43, с. 8].

17 жовтня 1905 року був виданий Маніфест "Про удосконалення державного порядку". Серед інших положень, в Маніфесті зазначалося "…дарувати населенню непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканості особи, свободи совісті, слова, зборів та союзів" [154]. Тобто все правове регулювання права на об'єднання обмежувалися цим положенням Маніфесту. До того ж Маніфест не виділяв партії в ролі самостійного і відмінного від інших виду права на об'єднання [153, с. 48].

Така ситуація з правом на об'єднання була до 4 березня 1906 р., коли визначена в Маніфесті 1905 р. "Про удосконалення державного порядку" загальна норма про свободу союзів була певним чином конкретизована в Указі Миколи II "Про тимчасові правилами щодо товариств і союзів" [155]. У зазначеному Указі, зокрема, відзначалося, що "…до видання відповідно до Маніфесту 7-го жовтня 1905 р., загального закону про союзи і товариства ми визнали за благо ввести в дію тимчасові правила з цього предмету". Тобто,

передбачалося прийняття окремого закону, який би регулював питання створення та діяльності асоціацій. Хоча неодноразові спроби підготувати такий закон закінчувалися нічим [133, с. 74]. Створення такого закону передбачалося і в іншому акті. Так, 23 квітня 1906 р. Микола II затвердив нову редакцію "Основних державних законів Російської імперії". Відповідно до ст. 38 Основних державних законів Російської імперії, російські піддані мали право створювати товариства та союзи з метою, яка не суперечить законодавству. Умови створення товариств і союзів, порядок їх діяльності, умови і порядок надання їм прав юридичної особи, а також порядок закриття товариств і союзів визначається законом [156].

Відповідно до Указу "Про тимчасові правила щодо товариств і союзів" товариством визнається об'єднання кількох осіб, які, не маючи завдання отримання для себе прибутку від ведення будь-якої діяльності, обрали предметом своєї спільної діяльності певну мету, а союзом - об'єднання двох або кількох таких товариств. Товариства і союзи могли створюватися без отримання на те дозволу органів влади, з дотриманням правил, передбачених зазначеним Указом. Заборонялися товариства, які своєю діяльністю суперечили суспільній моралі, або заборонені карним законом, або загрожували суспільному спокою і безпеці; також було заборонено товариства, якими керують установи або особи, які перебувають за кордоном, якщо ці товариства мали політичні цілі. Міністерство внутрішніх справ мало право припинити діяльність товариства, якщо визнавалося, що його діяльність загрожує громадському порядку та безпеці [155].

Незважаючи на ряд позитивних змін у визнанні та регулюванні загального прав на об'єднання, Тимчасові правила щодо товариств і союзів не визначали окремо такий вид об'єднання, як політична партія, а тільки передбачали існування товариств і союзів, які "переслідують політичні цілі". Можна погодитися з Т.В. Редінською, яка стверджує, що в царській Росії не було досвіду правового регулювання організації і діяльності політичних партій, оскільки важко вважати Указ від 4 березня 1906 р., в якому був відсутній не

тільки термін "партія", а й термін "організація", законодавчим документом, що здійснює правове регулювання організації і діяльності політичних партій [133, с. 74]. У 1917 рік Україна вступила, маючи навіть більш розвинену систему політичних партій, аніж Росія, оскільки, окрім загальноросійських партій, в Україні активно діяли і національні партії [136, с. 75].

12 квітня 1917 року Тимчасовим урядом була прийнята Постанова "Про збори і союзи" [157]. В п. 4 та п.5 згаданої Постанови зазначалося, що всі без винятку громадяни мають прав, без особливого на те дозволу, організовувати товариства і союзи з метою, яка не суперечить кримінальним законам; товариства і союзи мали право об'єднуватися з іншими товариствами і союзами, а також укладати угоди з товариствами і союзами, створеними за кордоном. Важливим для гарантування права на об'єднання було положення п. 7 Постави, за яким примусове закриття товариства і союзу могло відбуватися тільки в судовому порядку і тільки за умови, якщо їх діяльність була спрямована на досягнення цілей, заборонених кримінальними законами. Тобто, на відміну від Тимчасових правил щодо товариств і союзів, які передбачали можливість примусово припинення діяльності союзів у адміністративному порядку, тут таке припинення діяльності могло бути здійснене лише в судовому порядку. Однак в Постанові "Про збори і союзи" [157] політичні партії також не виділялися як окремий вид об'єднання.

Розглянемо наступний історичний період становлення права на об'єднання в політичні партії – відродження Української національної державності (1917 – 1921 рр.).

Після проголошення УНР відразу розпочалася робота над проектом Конституції, оскільки ця історична подія поставила на порядок денний необхідність прийняття Основного Закону. Військові дії наприкінці 1917 - на початку 1918 року не дали можливості завершити роботу над проектом Конституції, належним чином обговорити й прийняти її, тому текст Конституції було ухвалено практично без змін, тобто в тій редакції, яка була запропонована комісією [158, с. 165-166]. Хоча право на об'єднання в політичні

партії і не було визначено в Конституції УНР окремо, воно закріплювалося у складі права на організації. Так, відповідно до ст. 17 Конституції УНР, Громадянин УНР і ніхто інший на території УНР не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тім постанов карного права [159].

І хоча через гетьманський переворот Конституція УНР 1918 року не набрала чинності, а з точки зору права була недостатньо "професійною", проте вона донесла провідні ідеї творців української державності, зокрема про те, що Українська Центральна Рада складалася з ліберальних, глибоко гуманних і демократичних діячів, які намагалися створити законодавчі підвалини справедливого суспільного життя в Україні [158, с. 174].

В УНР продовжувала діяти переважна більшість законодавчих актів, які були прийняті за часів Російської імперії, а також тимчасовим урядом. Це випливає з положень Закону "Про порядок видання законів" від 8 грудня 1917 р. [160], відповідно до якого всі закони і постанови, які мали силу на території УНР до 27 жовтня 1917 р., оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Української Центральної Ради, мають силу і надалі, як закони і постанови УНР.

Гетьман П. Скоропадський після приходу до влади у "Грамоті до всього українського народу" від 29 квітня 1918 р., зокрема, проголошував, що "Права приватної власності як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі" [161].

Також 29 квітня 1918 р. було прийнято "Закони про тимчасовий державний устрій України". У преамбулі до цього акту проголошувалося, що тимчасово, до обрання Сойму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування основується на вказаних законах. У п. 22 зазначеного акту декларувалося, що українські козаки і громадяни мають право гуртувати громади і спілки з метою, що не суперечить законам [162]. За часів

Директорії також не відбулося суттєвих змін стосовно регулювання статусу політичних партій та права на об'єднання в політичні партії

В ЗУНР 13 листопада 1918 року на засіданні Української Національної Ради був ухвалений Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-угорської монархії. У цьому акті, зокрема, декларувалося, що "Держава, проголошена на підставі права самоозначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнимаюча весь простір бувшої австро-угорської монархії, заселений переважно Українцями, має назву Західно-Українська Народня Республика" [163]. В ЗУНР за короткий проміжок часу було прийнято ряд інших важливих законів:"Про Виділ Української Ради" від 4 січня 1919 р. [164], "Про вживання мови у внутрішнім та зовнішнім урядуванні державних властей і урядів, публічних інституцій й державних підприємств на Західній області УНР" [165] тощо.

Проте ефективній законотворчій діяльності в ЗУНР, як і в УНР, завадили постійні бойові дії, відсутність належного досвіду та брак часу для розроблення законопроектів. Окремим законом було поширено дію австрійського законодавства на територію ЗУНР, якщо воно не суперечило цілям новоствореної держави [166, с. 112]. Систему джерел права ЗУНР поділяють на три основні групи: нормативно-правова база, сформована українським національним урядом ЗУНР; австрійське імперське законодавство; норми традиційних прав та звичаїв [167, с. 33-34]. Також у ЗУНР був розроблений проект Конституції ЗУНР, який містив 130 розгорнутих положень (параграфів), логічно та змістовно об’єднаних у три глави: "Держава і право", "Державна влада" та "Право народів на самовизначення", в основу конституційного ладу майбутньої ЗУНР автором проекту покладено ряд фундаментальних положень: положення про ЗУНР – як правову, самостійну (суверенну), демократичну, соціальну та національну державу; положення про ЗУНР – як державу, яка визнає людину з її правами та свободами важливою соціальною цінністю; положення про ЗУНР – як державу, в якій державна влада побудована за

принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, а держава визнає місцеве самоврядування [168, с. 258-259]. На жаль, окремих положень, що визначали та регулювали право на об'єднання в політичні партії в ЗУНР прийнято не було, а правове становище політичних партій в ЗУНР визначали Австро-угорські закони [43, с. 9].

Отже, як бачимо, у період відродження Української національної державності (1917 – 1921 рр.) право на об'єднання в політичні партії не набуло якого-небудь подальшого розвитку у плані його визначення та регулювання в нормативно-правових актах.

Міжвоєнний період розвитку права на об'єднання в політичні партії на українських землях потрібно розглядати у площині дослідження особливостей нормативного регулювання зазначеного права в СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччині у складі яких на той час перебували українські землі.

У Польщі у перші роки міжвоєнного періоду також існувала нагальна проблема кодифікації та систематизації законодавства, оскільки в різних її частинах фактично продовжували діяти нормативні акти Австро-Угорщини, Росії та Німеччини, які регулювали окремі сфери суспільного життя, включно і порядок створення та діяльності політичних партій [169, с. 131]. Прийнята 17 березня 1921 р. Конституція Польської Республіки не регулювала діяльність політичних партій, а право на об'єднання в політичні партії закріплювалося у складі загального права на об'єднання. Так, ст. 108 Конституції Польської Республіки визначала, що громадяни мають право на коаліції та збори, а також на об'єднання в асоціації та спілки [170].

Приділялася увага також питанню законодавчого регулювання обмежень права на об'єднання. Так, у Розпорядженні Президента Республіки від 16 березня 1928 р. "Про надзвичайний стан" [171] визначалося, що під час війни або іншої небезпеки, а також у випадку внутрішніх заворушень чи загрози Конституції може бути введений надзвичайний стан на всій території держави або для окремих її територій. Відповідно до ст. 2 Розпорядження, введення надзвичайного стану може призводити до повного або часткового обмеження

окремих прав, передбачених Конституцією, в тому числі і права на об'єднання. А в ст. 10 цього акту визначалися окремі особливості діяльності об'єднань в період надзвичайного часу – передбачалася можливість органів державної влади призупиняти діяльність об'єднань, якщо їх діяльність могла призвести до порушення громадського порядку, введення обмежень на проведення об'єднаннями зборів тощо.

Також окремі закони цього періоду містили положення щодо обмеження членства в політичних партіях для окремих осіб. Наприклад, в ст. 121 Закону "Про суди загальної юрисдикції" [172] містилося положення, що суддя при виконанні службових обов'язків повинен уникати всього, що може завдати шкоди гідності судді, та не повинен належати до політичних партій або брати участь у виступах політичного характеру. Натомість Закон "Про державну службу" [173] 1922 року не містив прямої заборони на членство державних службовців у політичних партіях.

Визначною подією в розвитку права на об'єднання в Польщі стало прийняття 27 жовтня 1932 року Закону "Про громадські об'єднання" [174]. Відповідно до ст. 2 даного Закону, польські громадяни мають право об'єднуватися в громадські об'єднання, які відповідають вимогам законодавства та не загрожують безпеці або громадському порядку. Це право поширюється на осіб, що досягли 18 років, а особи віком від 14 до 18 років можуть, за згодою їх законних опікунів, належати до асоціації, але не беручи участі в голосуванні та прийнятті рішень об'єднанням. Іноземці могли вступати в асоціації, але Рада Міністрів, на прохання Міністра внутрішніх справ і Міністра Закордонних справ, могла вводити окремі правила щодо участі іноземців в об'єднаннях.

Конституція Польщі від 23 квітня 1935 року [175] також не закріплювала окремо право на об'єднання в політичні партії, зазначаючи тільки в ст. 5 положення, що держава надає та гарантує своїм громадянам свободу асоціації.

Коротко розглянемо правове регулювання права на об'єднання в політичні партії у міжвоєнний період у Чехословацькій Республіці. Як і Конституція Польщі цього періоду, Конституція Чехословацької Республіки від

29 лютого 1920 року [176] не виділяла окремо право на об'єднання в політичні партії, обмежуючись тільки закріпленням в главі 5 Конституції "Права, свободи та обов'язки громадян" загального права на асоціації, хоча, і містила ряд прогресивних положень та приділяла названому питанню значно більше уваги, ніж Конституція Польщі. Так, § 113 Конституції Чехословацької Республіки передбачав, що свобода преси, право мирно і без зброї збиратися і утворювати об'єднання гарантуються. Об'єднання може бути розпущене, тільки якщо його дії порушили кримінальне законодавство чи громадську безпеку і порядок. Ч. 3 § 113 передбачала, що законом може обмежуватися участь іноземців у політичних об'єднаннях. Також § 114 Конституції Чехословацької Республіки окремо виділяв і гарантував право працівників на об'єднання для захисту і заохочення зайнятості та захисту економічних інтересів, тобто на конституційному рівні закріплювалося право на об'єднання у профспілки.

У Чехословацькій Республіці продовжував діяти Закон "Про право на об’єднання" від 15 жовтня 1867 року [152] у частині, в якій він не суперечив Конституції.

Закон від 14 квітня 1920 року "Про надзвичайні заходи" [177] передбачав, що під час війни або при настанні в державі подій, що загрожують її цілісності та формі правління, громадському порядку і безпеці, можуть бути за запроваджені надзвичайні заходи, якими обмежуються окремі конституційні права (в тому числі і право на об’єднання). Такі надзвичайні заходи могли бути запроваджені на максимальний термін не більше трьох місяців. А згідно з § 8 даного Закону, об’єднання на час дії надзвичайних заходів могли бути предметом особливого контролю з боку відповідних спеціальних установ; їх діяльність могла бути зупинена, а створення об’єднання могло бути поставлене в залежність від дозволу відповідного компетентного органу.

Конституція Румунського Королівства від 29 березня 1923 року [178] у ст. 29 проголошувала, що всі румуни, незалежно від народності, мови або релігії, мають право об'єднуватися в союзи, які відповідають законам про здійснення цього права. Право вільного утворення союзів не містить саме по

собі права створення юридичних осіб. Умови, при яких дозволяється створення юридичних осіб, встановлюються спеціальним законом. Також у ст. 6 та ст. 7 Конституції визначалися загальні положення щодо реалізації політичних прав у Румунії. Так, ст. 6 передбачала, що спеціальними законами, прийнятими більшістю в 2/5 голосів, будуть визначені умови, при яких жінки отримають можливість здійснювати політичні права. Інші права жінок будуть встановлені на основі повної рівності обох статей. Відповідно до ст. 7, відмінності релігії, народності і мови не є в Румунії перешкодою ні до набуття громадянських і політичних прав, ні до їх здійснення. Тільки натуралізація зрівнює іноземця з румуном щодо здійснення політичних прав. Отже, у здійсненні політичних прав (у тому числі і права на об’єднання в політичні партії) обмежувалися жінки та іноземці.

Як бачимо, на українських землях у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини у міжвоєнний період право на об'єднання в політичні партії закріплювалося на конституційному рівні в складі загального права на об'єднання, на ряді територій продовжував діяти Закон "Про право на об’єднання" від 15 жовтня 1867 року [152], на рівні конституції та законодавства встановлювалися окремі обмеження щодо права на об'єднання в політичні партії.

Кардинально інша ситуація з розвитком цього права спостерігалася на територіях України, які входили до складу СРСР. Так, ст. 26 Конституції УРСР 1919 р. [179] передбачала, що з метою забезпечення трудящим справжньої свободи союзів, УРСР, зламавши економічну та політичну владу пануючих класів і тим самим усунувши всі перепони, які до цього часу перешкоджали в буржуазному суспільстві робітникам та селянам користуватися свободою організацій, надає робітникам та бідним селянам всіляке сприяння, матеріальне та інше, для їх об’єднання та організації. А ст. 30 декларувала, що виходячи з солідарності трудящих всіх націй, УРСР надає всі політичні права українських трудящих іноземцям, які проживають на території УРСР і належать до робітничого класу або до селянства, яке не користується чужою працею.

Як бачимо, право на об'єднання, в тому числі і в політичні партії, в Конституції УРСР 1919 р. закріплювалося тільки за робітниками та селянами. Ще більші обмеження права на об'єднання в політичні партії закріплювалися в Конституціях УРСР від 15 травня 1929 року [180] та від 30 січня 1937 року [181]. Зокрема, ст. 5 Конституції УРСР 1929 року визначала, що "Українська соціялістична радянська республіка забезпечує політичні права для трудящих мас, без ріжниці статі, віри, раси і національности і цілком позбавляє цих прав експлуататорські кляси".

Ст. 125 Конституції УРСР 1937 року містила таке положення: "У відповідності з інтересами трудящих і з метою розвитку організаційної самодіяльності і політичної активности народних мас громадянам УРСР забезпечується право об'єднання в громадські організації: професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні й оборонні організації, культурні, технічні і наукові товариства, а найбільш активні й свідомі громадяни з лав робітничого класу й інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних". Я бачимо, на рівні конституції право об'єднання в громадські організації закріплювалося за всіма громадянам УРСР, а право на об'єднання в Комуністичну партію (більшовиків) України - тільки за найбільш "активними й свідомими" громадянами з лав робітничого класу.

Такі обмеження права на об'єднання в політичні партії простежувалися і в питанні щодо членства в партії. Так, партійними функціонерами було вироблено ряд правил, якими керувалися парткоми при прийомі в партію нових членів, відповідно до яких всі претенденти на вступ до партії зараховувалися до однієї з чотирьох категорій: до першої категорії належали робітники від верстата та червоноармійці з робітничих сімей, до другої – робітники, які не підпали під першу категорію, червоноармійці із селян, сільськогосподарські робітники та наймити, до третьої – селяни і ремісники, які

не використовували найманої праці, до четвертої – решта бажаючих [182, с. 11]. Відповідно, для прийому в партію осіб першої категорії була необхідна рекомендація двох членів партії з дворічним партійним стажем, особам другої і третьої категорій – трьох членів із трирічним партстажем, особам четвертої категорії – п’ятьох комуністів із дожовтневим стажем [182, с. 11].

Тобто в той час, коли в країнах Європи продовжувалося формування багатопартійності, СРСР під владою більшовиків став однією з перших в Європі однопартійною державою, остаточно питання про можливість багатопартійності було закрите після прийняття Конституції СРСР 1936 року, яка законодавчо закріпила монополію комуністичної партії на владу [135, с. 18]. В УРСР, як і в СРСР, була встановлена жорстка однопартійна система. На думку С.В. Сологуба, ідеологічною формулою однопартійної системи можна вважати наступний вислів Й.В. Сталіна: "Кілька партій, а значить, і свобода партій може існувати лише в такому суспільстві, де є антагоністичні класи, інтереси яких ворожі і непримиренні. В СРСР є тільки два класи: робітники і селяни, інтереси яких не тільки не ворожі, а навпаки - дружні. Отже, в СРСР немає підстав для існування кількох партій, а значить, і для свободи цих партій. В СРСР є підґрунтя тільки для однієї партії, Комуністичної партії" [183, с. 34].

Після закінчення другої світової війни всі території сучасної України увійшли до складу УРСР, і на них поширилися існуючі там жорстка однопартійна система та обмеження у реалізації політичних прав, у тому числі і права на об'єднання в політичні партії. Конституція УРСР від 20 квітня 1978 року [184] в цьому аспекті нічого не змінила. Так, ст. 6 даної Конституції передбачала, що керівною і спямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. Комуністична партія існує для народу і служить народові.

Реальні зміни почали відбуватися тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. Як відзначає Г.О. Саміло, поява демократичних суспільних рухів у вигляді народних фронтів та неформальних громадських об'єднань свідчить про перші

кроки інституціалізації відкритої політичної опозиції, що є показником високого рівня політико-правової свідомості громадян, всупереч активному опору органів Комуністичної партії на всіх рівнях; саме в часи перебудови в СРСР та в Україні виникли перші політичні партії, які організували процес активного партійного будівництва [44, с. 10]. На думку Д.Д. Доленка, точкою відліку в сучасній історії багатопартійності в пострадянських країнах слід вважати XIX Всерадянську конференцію Комуністичної партії Радянського Союзу (червень 1988 року), коли Генеральний секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу М.С. Горбачов проголосив курс на так званий "плюралізм думок" [185, с. 23].

Невдовзі почали відбуватися і законодавчі зміни, спрямовані на формування багатопартійності та закріплення і гарантування права на об'єднання в політичні партії. Перші істотні зміни в цьому напрямку відбулися 14 березня 1990 року, коли було прийнято Закон СРСР "Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР" [186]. У цьому Законі ст. 6, яка раніше закріплювала "керівну та спрямовуючу"роль комуністичної партії, була викладена в наступній редакції: "Комуністична партія Радянського Союзу, інші політичні партії, а також профспілкові, молодіжні, інші громадські організації і масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, і в інших формах беруть участь у виробленні політики Радянської держави, в управлінні державними і громадськими справами". Ст. 7 Конституції СРСР [187] в оновленій редакції передбачала, що всі політичні партії, виконуючи функції, передбачені їхніми програмами та статутами, діють у межах Конституції і радянських законів, не допускаються створення і діяльність партій, організацій і рухів, які мають на меті насильницьку зміну радянського конституційного ладу і цілісності соціалістичної держави, підрив її безпеки, розпалювання соціальної, національної і релігійної ворожнечі. Це означає, що на рівні конституції закріплювався легальний статус інших політичних партій та їх участь у виробленні політики СРСР.

У ст. 51 Конституції СРСР громадянам СРСР гарантувалося право об'єднуватись у політичні партії, громадські організації, брати участь у масових рухах, які сприяють розвиткові політичної активності і самодіяльності, задоволенню їхніх різноманітних інтересів. 24 жовтня 1990 року, з прийняттям Закону УРСР "Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР" [188], така норма з'явилася і в Конституції УРСР. Також визначалося, що здійснення вказаного права не підлягає жодним обмеженням, окрім тих, які передбачаються законом і є необхідними для інтересів державної чи суспільної безпеки, громадського порядку або захисту прав та свобод громадян, а політичним партіям і громадським організаціям гарантуються умови для виконання своїх статутних завдань. Отже, в 1990 році відбулося перше закріплення на конституційному рівні права на об'єднання в політичні партії саме як окремого конституційного права, відокремленого від загального права на об'єднання, а також на конституційному рівні визначалися гарантії цього права та умови його обмеження, що відповідають міжнародним стандартам.

Наступним кроком у розвитку права на об'єднання в політичні партії на вказаному історичному етапі стало прийняття Закону СРСР "Про громадські об'єднання" від 9 жовтня 1990 року [189], ст. 16 якого визначала, що партії, виражаючи політичну волю своїх членів, ставлять основними завданнями участь у формуванні органів державної влади і управління, а також у здійсненні влади через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів. Партії мають програмні документи, що публікуються для загального відома, є рівними перед законом та мають право висувати кандидатів у народні депутати, у тому числі єдиним списком, вести передвиборну агітацію, оформляти групи своїх прихильників - депутатів у відповідних радах народних депутатів. Заборонялося фінансування державою діяльності політичних партій і масових громадських рухів, які мають політичні цілі, за винятком випадків фінансування виборчих кампаній відповідно до законодавства про вибори народних депутатів. Також цим законом визначалися окремі аспекти

фінансування політичних партій та обмежень щодо членства в політичних партіях.

Невдовзі після проголошення незалежності України було прийнято ЗУ "Про об'єднання громадян" [190], який до набуття чинності 5 квітня 2001 року ЗУ "Про політичні партії в Україні" був основним законодавчим актом, що регулював порядок створення та діяльності політичних партій, обмеження щодо їх створення, питання членства в політичних партіях, порядок припинення їх діяльності тощо. Отже, право на об'єднання в політичні партії в Україні в процесі свого становлення і розвитку пройшло ряд складних історичних етапів. Основною специфікою становлення і розвитку згаданого права на українських землях є те, що з моменту виникнення перших українських політичних партій воно існувало та розвивалося у складі різних державах та в різних правових системах.

Висновки до розділу 1

1. Аналіз доктринальних джерел права на об’єднання у політичні партії дозволяє констатувати, що кількість наукових робіт, які присвячені безпосередньо дослідженню права на об’єднання у політичні партії, досить обмежена, натомість як у вітчизняній, так і в зарубіжній науковій літературі назване право переважно досліджується або через призму загального права на об’єднання, або як окрема проблематика при дослідженні правових аспектів створення чи діяльності політичних партій та їх ролі у сучасному суспільстві. Тому при дослідженні права на об’єднання у політичні партії доцільно проводити вивчення й аналіз нормативних та науково-теоретичних джерел вказаної проблематики у трьох основних напрямках: дослідження власне самого права на об’єднання у політичні партії; дослідження поняття та основних положень правового статусу політичних партій, оскільки досліджуване нами право безпосередньо пов’язане з функціонуванням політичних партій; дослідження загального права на об’єднання (асоціації), однією зі складових якого власне і виступає право на об’єднання у політичні партії.

2. Серед нормативних джерел права на об’єднання у політичні партії особливе місце посідають міжнародні нормативно-правові акти у сфері прав та свобод людини, в свою чергу національне законодавство у різних країнах-членах ЄС, яке регламентує це право, досить суттєво відрізняється. У більшості країн ЄС законодавче регулювання статусу політичних партій і відповідно права на об’єднання в політичні партії переважно зосереджені в межах одного спеціального закону про політичні партії, хоча у певних країнах окремі положення щодо діяльності політичних партій та реалізації права на об’єднання в політичні партії містяться в законах про громадські організації. До джерел дослідження права на об’єднання в політичні партії слід віднести статути політичних партій, оскільки в них визначаються та конкретизуються окремі

аспекти реалізації права на об’єднання у політичні партії, які законодавством врегульовані тільки в загальних рисах або не врегульовані взагалі.

3. У науковій літературі при дослідженні основних історичних етапів становлення та розвитку права на об'єднання в політичні партії досить часто використовується історична періодизація розвитку політичних партій. Безумовно, виникнення і розвиток права на об'єднання в політичні партії нерозривно пов’язані з розвитком самих політичних партій, проте наукова періодизація становлення права на об'єднання в політичні партії має свою специфіку і не завжди збігається з періодизацією розвитку політичних партій.

4. Слід виділяти сім основних історичних етапів становлення права на об’єднання у політичні партії на українських землях:

- перший етап: з моменту створення перших держаних утворень – до кінця XIX ст., – характеризується нормативним закріпленням окремих елементів права на об'єднання в державних утвореннях, які в різні історичні періоди існували на українських землях;

- другий етап: кінець XIX – початок XX ст. – характеризується виникненням та розвитком перших політичних партій на українських землях. Цей період, у зв’язку з перебуванням на той час українських земель у складі різних держав, слід розглядати у двох площинах: виникнення і розвиток права на об'єднання в політичні партії на територіях України, що входили до складу Австро-Угорщини, та виникнення і розвиток на територіях України, що входили до складу Російської імперії, оскільки правове регулювання статусу політичних партій і права на об'єднання в політичні партії у цих частинах України мало свою специфіку та істотні особливості. У цьому періоді також спостерігаються перші кроки щодо нормативно-правового виділення права на об'єднання в політичні партії з загального права на об'єднання;

- третій етап: відродження Української національної державності (1917 – 1921 рр.) – характеризується закріпленням права на об'єднання в політичні партії в конституційних актах у складі загального права на об'єднання, проте постійна зміна влади, брак часу та нормотворчого досвіду не дозволили

розробити та прийняти ефективне законодавство як у сфері регулювання права об'єднання, в цілому, так і у сфері регулювання права на об'єднання в політичні партії зокрема;

- четвертий етап: розвиток права на об'єднання в політичні партії на українських землях в міжвоєнний період (1921 р. – 1939 р.) у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, де існувала багатопартійна система і конституційне закріплення права на об'єднання в політичні партії у складі загального права на об'єднання, та у складі СРСР з його жорсткою однопартійною системою і конституційно закріпленими обмеженнями права на членство в комуністичній партії;

- п’ятий етап (1945 р. - кінець 1980-х рр.) характеризується поширенням на всю територію сучасної України жорсткої однопартійної системи СРСР та існуючих там обмежень у реалізації політичних прав, включно і права на об'єднання в політичні партії;

- на шостому етапі (кінець 1980-х рр. – прийняття Конституції України) відбулося перше закріплення на конституційному рівні (в конституції СРСР, а потім і в Конституції УРСР) права на об'єднання в політичні партії саме як окремого конституційного права, відокремленого від загального права на об'єднання; також на конституційному рівні визначалися гарантії цього права та умови його обмеження, що відповідали міжнародним стандартам. Після проголошення незалежності України ці процеси отримали подальший розвиток як на конституційному, так і на законодавчому рівні;

- новітній етап (прийняття Конституції України в 1996 році – по сьогодні) характеризується закріпленням права на права на об'єднання в політичні партії в Конституції України та прийнятому на її підставі ЗУ "Про політичні партії в України", а також ратифікацією Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВА НА ОБ'ЄДНАННЯ У ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

2.1. Поняття та зміст права на об'єднання у політичні партії

У межах цього підрозділу проаналізуємо основні законодавчі та теоретичні підходи до визначення права на об'єднання у політичні партії та спробуємо розкрити його поняття і зміст.

Оскільки право на об'єднання у політичні партії нерозривно пов'язане з політичними партіями, то насамперед слід коротко розглянути саме поняття "політична партія", особливості його законодавчого закріплення та основні теоретично-правові підходи до його розуміння. Етимологічно термін партія походить від латинських слів "pars", що означає "рід" та "partio" – "ділю, розділяю, частину більшого" [5, с. 41; 138; 153, с. 15].

Ч. 2 ст. 36 КУ визначає, що політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Тобто КУ не надає визначення політичної партії, обмежуючись зазначенням їх двох основних функцій [9, с. 45]. Як відзначає В.І. Кафарський, ця теза, попри юридичну розмитість, стала базовою при визначенні поняття "політична партія" у спеціальному законі [4, с. 26]. Відповідно до ст. 2 ЗУ "Про політичні партії в Україні", політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах[1].

[1] Тут слід відзначити, що до набрання сили 1 січня 2013 року ЗУ "Про громадські об'єднання" [191] в законодавстві України чинним було ще одне визначення політичної партії, яке наводилося в ст. 2 ЗУ "Про об'єднання громадян" [190], відповідно до якої політичною партією є об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі. Тобто була ситуація, коли в законодавстві наводилися два різні визначення поняття "політична партія", що призводило до певних проблем у правозастосовній практиці та виникнення наукових дискусій з приводу того, яке із визначень є більш вдалим і яким власне чином ці визначення повинні співвідноситися.

У конституціях країн-членів ЄС положення про політичні партії регламентуються по-різному. Так, відповідно до ст. 11 Конституції Польщі [192], Республіка Польща забезпечує свободу створення та діяльності політичних партій. Політичні партії об’єднують на принципах добровільності та рівності польських громадян з метою здійснення демократичними методами впливу на формування політики держави. Ст. 21 Конституції ФРН [193] передбачає, що партії сприяють формуванню політичної волі народу і можуть створюватися вільно, а їх внутрішня організація повинна відповідати демократичним принципам. Також партії повинні надавати публічний звіт про джерела свого фінансування. Натомість в багатьох країнах в конституції тільки зазначається право на об’єднання у політичні партії і не наводяться жодні ознаки або функції самих політичних партій (Фінляндія, Словаччина, Латвія, Естонія тощо).

Законодавче визначення політичних партій в більшості країн ЄС наводиться у спеціальному законі про політичні партії. Так, § 2 Закону ФРН "Про політичні партії" [92] визначає, що партії становлять об'єднання громадян, які постійно або тривалий час впливають на формування політичної волі в межах Федерації або однієї з земель і бажають брати участь у представництві народу в Бундестазі або одному з ландтагів за умови, що вони достатнім чином гарантують серйозність таких намірів загальним характером їх фактичного ставлення до справи і, зокрема, чисельністю і постійністю організації, числом членів і активною громадською діяльністю. Ст. 2 Закону Болгарії "Про політичні партії" [93] визначає, що політичні партії є добровільним об’єднанням громадян, які мають право голосу відповідно до болгарського законодавства. Політичні партії сприяють формуванню та висловленню політичної волі громадян за допомогою виборів та інших демократичних засобів, використовують демократичні методи та засоби для досягнення своїх політичних цілей. Відповідно до ст. 2 Закону Латвійської Республіки "Про політичні партії" [94], політична партія – це організація, яка призначена для здійснення політичної діяльності, участі у виборчій кампанії, висуненні

кандидатів для участі у виборах, участі в парламентських і муніципальних органах, роботі ЄП. Ст. 1 Закону Словаччини "Про політичні партії та політичні рухи" [95] визначає політичну партію як об'єднання громадян, які здійснюють свої політичні цілі, прийняті в програмі партії, демократичне формування політичної волі громадян і висунення кандидатів на виборах до парламенту, виборах президента та органів місцевого самоврядування, на виборах ЄП. Як бачимо з наведених визначень, законодавство різних країн в основному розуміє політичні партії як добровільні об'єднання, які сприяють формуванню та висловленню політичної волі громадян і головною метою яких є участь у виборах до національних та наднаціональних органів.

Складність політичної партії як суспільно-політичного та правового явища, динамічний характер її розвитку зумовлюють той факт, що в юридичній та політичній науці досі відсутнє єдине і загальне визначення "політична партія" [9, с. 33]. У вітчизняній та зарубіжній науковій літературі пропонуються різноманітні дефініції політичної партії. Так, під політичною партією розуміється добровільне, самоврядне об’єднання громадян, створюване за їх ініціативою для спільної реалізації цілей і завдань, відстоювання власних уявлень щодо розвитку суспільства [194, с. 12]. На думку С.В. Сологуба, політична партія – це добровільне громадське об’єднання, за допомогою якого громадяни реалізують конституційно закріплені можливості на об’єднання й участь в управлінні державою [183, с. 39]. Т.Т. Узунян визначає політичну партію як громадське об’єднання, створене з метою участі громадян у політичному житті суспільства через формування і вираження їх політичної волі, участь у виборах та референдумах, суспільних та політичних акціях, а також з метою представлення інтересів громадян в органах державної влади та місцевого самоврядування [195, с. 56].

В.М. Висоцький зазначає, що політична партія – це зареєстроване згідно із законом на добровільних і демократичних засадах об’єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяти відповідно до законодавства та своєї програми виявленню

та вираженню політичної волі громадян шляхом участі у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, у виборах та інших політичних заходах [196, с. 23]. Т.К. Байкова пропонує розглядати політичну партію у трьох площинах: партія у владі, ця площина визначає роль партії у політичному житті суспільства; партія як організація – здійснення організаційної та інших видів діяльності партії; партія як форма реалізації прав, тобто забезпечення можливості індивіда задовольняти свої політичні та інші інтереси, а також захищати свої права [140, с. 169]. На думку Н.В. Богашевової, політична партія – це об'єднання громадян, яке своєю основною метою має участь у демократичних виборах до органів державної влади шляхом висування кандидатів на таких виборах [9, с. 57]. І.М. Капталан під політичною партією розуміє організацію, яка діє у сфері політичного життя суспільства, що об'єднує людей за спільністю їх інтересів, переконань для реалізації своєї політичної мети, зареєстрована відповідно до закону, має певну загальнонаціональну програму, змагається за здобуття влади шляхом участі у виборах та здійснює вплив на неї через формування своїх політичних вимог [197, с. 4]. В.І. Полевий стверджує, що політична партія – це об'єднання громадян, створене для участі в політичному процесі з метою здобуття та здійснення влади конституційними засобами, діє на постійній основі та має політичну програму [198, с. 9].

На думку німецького вченого К. фон Байме, політичні партії виконують такі функції: функція визначення цілей, полягає в тому, що партії мають певну програму, розробляють стратегію для досягнення цілей; функція узагальнення і об'єднання громадських інтересів визначається тим, що на відміну від інших об'єднань, тільки партії здатні трансформувати ці інтереси в таку форму, щоб народ отримав можливість впливати на процес діяльності державних органів; функція мобілізації і соціалізації громадян за допомогою виборів і політичного виховання; функція підбору кандидатів на державні посади [199, с. 52].

У межах політичної, юридичної та інших наук наводиться чимало інших авторських визначень поняття "політична партія". Так, тільки у політологічній

науці виділяють понад двісті визначень політичних партій, які, у свою чергу, об’єднані у тридцять різновидів [136, с. 34]. Такий інтерес та дискусії навколо цього питання пояснюється ключовою роллю політичних партій у державному та суспільному житті. Польський вчений М. Дабровскі відзначає, що особлива роль політичних партій пов'язана з їх подвійним конституційної статусом: з одного боку, вони втілюють право на асоціації і утворюють важливий аспект цього права, а з іншого боку, вони є особливим типом асоціації, оскільки конституційною метою партії є здійснення впливу на формування політики держави та участь у громадському житті [200, с. 109][1]. Як відзначає М. Маор, без існування партій численні важливі соціальні інтереси в умовах демократії не можуть належним чином забезпечуватися, без політичних партій доля уряду залежатиме від тимчасових політичних коаліцій, які працюють без постійної політичної бази [201, с. 4]. Тому не будемо заглиблюватися в цю проблематику, оскільки вона є дуже об'ємною та багатогранною, і може бути предметом для окремого дослідження. Підсумуємо тільки, що, як випливає з наведених вище визначень, найголовнішими та сутнісними ознаками політичної партії є такі: партія є об’єднанням громадян; партія – це створена та зареєстрована відповідно до чинного законодавства, добровільна організація; основною метою партії є участь у виборах до органів державної влади та в інших політичних заходах.

Перейдемо безпосередньо до аналізу теоретичних та законодавчих підходів закріплення конституційного права на об’єднання в політичні партії. Право на об’єднання в політичні партії закріплюється в ст. 36 КУ, відповідно до якої громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах

[1] Участь у громадському житті та здійсненні державної влади науковець розуміє у трьох площинах: функціонування влади на національному рівні, робота влади на місцевому рівні, а також вплив на функціонування і діяльність органів ЄС.

національної безпеки, та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Деякі науковці зазначають, що положення ст. 36 КУ сформульоване не надто вдало. Наприклад, звертається увага, що вказане положення Конституції, закріплюючи право асоціацій виключно за громадянами України, не відповідає вимогам ряду міжнародних документів, оскільки, згідно з даною статтею, іноземці не мають права об’єднуватися не тільки в політичні партії, але і в громадські організації, а терміни "кожен" та "кожна людина", вжиті в згаданих актах, включають в себе як громадян країни, так і іноземців та осіб без громадянства; відповідно пропонується на конституційному рівні чітко визначити, що громадяни України мають право на об’єднання в політичні партії та громадські організації, а іноземці мають право на об’єднання в громадські організації [202, с. 75-76]. У цілому можна погодитися з такою пропозицію, хоча зауважимо, що в багатьох конституціях країн-членів ЄС при закріпленні права на об’єднання також міститься вказівка, що воно поширюється тільки на громадян відповідної країни, наприклад, ч. 1 ст. 9 Конституції ФРН передбачає, що "всі німці мають право створювати союзи та організації".

Основні аспекти права на об’єднання в політичні партії регламентуються ЗУ "Про політичні партії в Україні" [73]. Зокрема, ч. 1 ст. 1 даного ЗУ передбачає, що право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується КУ.

Таке положення ЗУ "Про політичні партії в Україні", котре, по суті є нормативним визначенням права громадян на об'єднання у політичні партії, на нашу думку, сформульоване невдало. Так, із наведеного визначення випливає, що метою об'єднання у політичні партії є не тільки задоволення власне політичних інтересів, але і задоволення економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Хоча, як ми вже з'ясували вище, основною метою партії є участь у виборах до органів державної влади та в інших політичних заходах, а

не задоволення економічних, соціальних та інших інтересів. Н.В. Богашева, звертаючи увагу на це положення ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про політичні партії в Україні", відзначає, що воно розмиває поняття політичної партії, оскільки таке розуміння ускладнює розмежування політичних партій та громадських організацій, котрі якраз і мають на меті задоволення таких неполітичних інтересів своїх членів, а економічні, соціальні та культурні інтереси стають предметом діяльності політичної партії тільки тоді, коли набирають політичного значення, і лише в цьому сенсі їх можна вважати метою політичних партій [9, с. 47-48].

В.І. Кафарський з цього приводу зазначає, що політичні партії є інститутом політичної системи і мають впливати на всі інші елементи суспільства через учать у владі, а громадські організації – це інститути соціальної системи, що виконують свої функції різними методами, зокрема і через форми громадянського впливу на державну владу [203, с. 133].

Таке законодавче визначення права громадян на об'єднання у політичні партії, у свою чергу, призводить до формулювання в науковій літературі висновків про те, що "правовий статус громадських організацій і політичних партій є спільним показником реалізації конституційного права на свободу об’єднання" [204, с. 89]. Тобто, по суті, відбувається ототожнення таких прав, як права на об'єднання у політичні партії та права на об'єднання у громадські об'єднання, хоча це різні конституційні права.

На нашу думку, причиною такого невдалого формулювання ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про політичні партії в Україні" є те, що законодавець переніс у неї практично дослівно окреме положення ч. 1 ст. 36 КУ. Якщо розглядати ч. 1 ст. 36 КУ ізольовано від інших частин вказаної статті, то на перший погляд може здатися, що тут до мети об'єднання у політичні партії також відноситься задоволення не тільки політичних, але й інших інтересів громадян: "…мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів…". Ця частина ст. 36 КУ сформульована таким чином, що в межах одного речення разом закріплюються не тільки право на

об'єднання у політичні партії та право на об'єднання у громадські об'єднання, але й основна мета цих прав. Проте в наступних частинах даної статті КУ міститься чітке розмежування мети зазначених прав: "Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах", "Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів". Тобто КУ в ст. 36 розмежовує право на об'єднання у політичні партії та право на об'єднання у громадські об'єднання, а також визначає мету кожного з цих прав. Отже, перше речення ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в такій редакції: "Право громадян на об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних інтересів визначається і гарантується Конституцією України".

Як бачимо, КУ при закріпленні зазначеного права використовує термін "право на свободу об'єднання у політичні партії". Варто погодитися з Н.П. Гаєвою, яка зауважує, що конституційна формула "право на свободу об'єднання" має певні вади, оскільки ці слова мають невизначений зміст, а тому використання такого формулювання породжує неоднозначне його застосування у правовій теорії та практиці [15, с. 88-89]. Так, неоднозначним та дискусійним є застосований у ст. 36 Конституції України при формулюванні згаданого права термін "право на свободу". Певна суперечність закладена уже в самому терміні "право на свободу", оскільки незрозуміло, куди слід відносити цю категорію - до конституційних прав чи до конституційних свобод.

Загалом питання співвідношення "прав" і "свобод" в юридичній науці залишається дискусійним. Так, на думку, А.Г. Мучника, конституція не регулює і не встановлює свободу, вона забезпечується основним законом тільки опосередковано і насамперед за допомогою інституту основних прав, які зв’язують державу конституційними обов’язками, а тому в науці конституційного права більш коректно говорити не про "права і свободи", а про "свободу" і "основні права людини і народу" [205, с. 102]. Ю.М. Тодика відзначає, що інколи важко зрозуміти, чому законодавець в одних випадках

застосовує термін "право", а в інших – "свобода", різниця між основними правами та свободою визначається історією їх виникнення, традиціями, лінгвістичними особливостями мови та змістовим навантаженням, яке вкладається у ці терміни [206, с. 52]. Н.П. Гаєва зауважує, що "право на свободу" як окрема конституційно-правова категорія не досліджується, а в теорії конституційного права немає єдиного уніфікованого підходу до визначення термінів "права", "свободи" та "право на свободу", причому теоретики та конституціоналісти аналізують використання лише двох понять – "права" та "свободи" [15, с. 86]. Румунський вчений-конституціоналіст Н. Павел, звертаючи увагу на використання в ряді європейських актів терміну "право на свободу", припускає, що творці цих актів зробили це свідомо з метою заснування додаткових гарантій свобод, проголошених на європейському рівні [207, с. 875].

В.Ф. Погорілко та В.Л Федоренко зауважують, що права людини можуть бути здійснені, як правило, за наявності певних юридичних засобів, "механізмів", а свободи людини як можливості, що ґрунтуються на максимально вільному самовизначенні особи, зазвичай можуть здійснюватися і без такої допомоги держави [208, с. 45]. Також в літературі відзначається схожа позиція, за якою поняття "право" розглядається як реалізація певних позитивних дій з боку держави на користь правомочного суб’єкта, а поняття "свобода" забезпечує захист від втручання у внутрішній світ особи [209, с. 214]. Як правильно зауважує В.І. Кафарський, якщо виходити з такого розуміння прав і свобод, то в контексті свободи об'єднання не допускається будь-яке втручання у процес створення політичних партій [4, с. 179].

Деякі вчені наголошують, що права і свободи відрізняються шляхами, засобами їх здійснення та забезпечення [29, с. 94-95; 208, с. 45]. Багато науковців так чи інакше погоджуються із твердженням, що розподіл між цими категоріями є досить умовним і на практиці вони використовуються як синоніми [206, с. 51-52; 210, с. 16]. Наприклад, Г.П. Клімова доходить висновку, що чітке розмежування між "правами" і "свободами" провести важко,

оскільки у кожному праві є частина свободи, і у кожній свободі є частина права [211, с. 187]. У цьому сенсі такі поняття можна вважати тотожними. Говорячи про права людини, на її думку, слід мати на увазі права і свободи [211, с. 187].

Отже, термін "право на свободу об’єднання в політичні партії", який використовується в Конституції та законодавстві України, викликає певні термінологічні неузгодженості і не сприяє проведенню точної та однозначної характеристики правової сутності передбаченої КУ можливості об’єднання в політичні партії. Не будемо надалі заглиблюватися в цю дискусію, зауважимо тільки, що ми поділяємо позицію, відповідно до якої можливість об’єднуватися в політичні партії визначається саме правом, а не свободою, у силу закріплення його таким на конституційному рівні [15, с. 88]. Тому, з урахуванням вищезазначеного, для характеристики можливостей, закріплених в ч. 1 ст. 36 КУ, доцільно використовувати саме термін "право", а не "свобода".

У контексті дослідження права на об’єднання в політичні партії потребує певного уточнення також сам термін "об’єднання", який вживається у ст. 36 КУ. З етимологічної точки зору, під словом "об’єднання" розуміють: ціле, що склалося на основі з’єднання, поєднання чого-небудь; дія за значенням об’єднати і об’єднатися [15, с. 89].

Слід погодитися з А.М. Моісеєвим, який зазначає, що "об’єднання" слід розуміти як великий процес, що включає в себе всі стадії створення, ліквідації, реформування громадських об’єднань, оснований на поєднанні загальних інтересів учасників об’єднання [11, с. 46]. Такий же підхід до розуміння терміну "об’єднання" застосовується ЄСПЛ. Так, у справі Об'єднаної комуністичної партії Туреччини та ін. проти Туреччини [212] ЄСПЛ вказує, що право, гарантоване ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод було би за великим рахунком теоретичним і ілюзорним, якби було зведене лише до формування об'єднання, оскільки національна влада могла би негайно розпускати об'єднання без необхідності дотримуватися Конвенції. З цього випливає, що захист, який надається ст. 11 Конвенції, триває протягом усього періоду існування об'єднання. Тому не можемо погодитися з думкою

Н.П. Гаєвої, яка вважає, що слово "об'єднання" у формулі "право на свободу об'єднання" слід оцінювати як сам процес об'єднання, в результаті якого буде створене конкретне об'єднання [15, с. 89].

Також КУ при закріпленні права на об’єднання в політичні партії визначає, що громадяни об'єднуються у політичні партії для задоволення політичних, економічних інтересів. У науковій літературі під політичним інтересом розуміється інтерес соціальної групи, особистості, пов’язаний із проблемою задоволення, утримання і використання влади, своєрідність політичного інтересу полягає в тому, що він є виявом владних відносин, тобто взаємодія між суспільним і приватним інтересами здійснюється за допомогою участі держави [213, с. 603].

Право на об’єднання в політичні партії закріплюється в конституціях всіх країн ЄС, проте таке закріплення в різних країнах має істотну специфіку. Наприклад, Конституція Латвійської Республіки [214] досить лаконічно формулює право на об’єднання, визначаючи в ст. 102 право кожного вступати в товариства, політичні партії та інші громадські організації. Конституція Польщі [192], натомість, досить детально регламентує таке право. Ст. 58 гарантує кожному право на свободу об’єднання. Відповідно до ст. 11 Конституції, Республіка Польща забезпечує свободу створення та діяльності політичних партій. Політичні партії об’єднують на принципах добровільності та рівності польських громадян з метою здійснення демократичними методами впливу на формування політики держави. Ст. 13 Конституції Польщі передбачає заборону створення політичних партій та інших організацій, котрі в своїх програмах звертаються до тоталітарних методів і прийомів діяльності нацизму, фашизму і комунізму, а також тих, програма яких вимагає чи допускає расову і національну ненависть, застосування насилля з метою захоплення влади або впливу на політику держави. Також у Конституції Польщі передбачається заборона на об’єднання в політичні партії для окремих категорій осіб: суддів (ч. 3 ст. 178); суддів Конституційного суду Польщі (ч. 3 ст. 195); голови Верховної Палати Контролю (ч. 3 ст. 205); омбудсмена (Захисника Громадянських Прав, ч.

3 ст. 209); членів Всепольської Ради Радіомовлення і Телебачення (ч. 2 ст. 214); Голови Польського Національного Банку (ч. 4 ст. 227). Ст. 29 Конституції Словацької Республіки [215] передбачає право кожного об'єднуватися в союзи, товариства та інші об'єднання. Громадяни мають право створювати політичні партії та політичні рухи і об'єднуватися в них. Ст. 13 Конституція Фінляндії [216] декларує, що кожному гарантується свобода об'єднання, яка включає в себе право, не отримуючи жодних на те дозволів, засновувати об'єднання, входити або не входити в об'єднання і брати участь в діяльності об'єднання. Таким же чином гарантується свобода створення профспілок та організацій для захисту інших інтересів. Ст. 9 Конституції ФРН [193] передбачає, що всі німці мають право створювати союзи та організації, а ст. 21 визначає, що партії сприяють формуванню політичної волі народу і можуть вільно створюватися.

Отже, як бачимо з наведеного вище, в окремих конституціях країн-членів ЄС право на об'єднання в політичні партії розглядається в загальному контексті права на об'єднання (права на асоціації). Проте більшість конституцій, в тій чи іншій формі, виокремлюють право на об'єднання в політичні партії [217, с. 196]. Слід також зауважити, що в тексті ряду міжнародних нормативно-правових актів право на об'єднання в політичні партії також розглядається в загальному контексті права на об'єднання. Так, ч. 1 ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права містить положення, що кожна людина має право на свободу асоціації з іншими. Відповідно до ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій, а ч. 1 ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод декларує, що кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

Отже, в ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод профспілка – це єдиний вид об'єднання, який конкретно згадується. Таке формулювання призвело того, що у кількох справах в ЄСПЛ розглядалося твердження про те, що ст. 11 вимагає від урядів мати справу з профспілками

[218, с. 242]. Хоча ЄСПЛ у рішенні по справі Сідіропулос та інші проти Греції [219] вказує, що право на створення об’єднань є невід’ємною частиною ст. 11 Конвенції, незважаючи на те, що ця стаття робить пряме посилання тільки на право створювати профспілки. У справі Об'єднаної комуністичної партії Туреччини та ін. проти Туреччини [212] ЄСПЛ відзначає, що ст. 11 Конвенції показує, що профспілки є лише однією серед багатьох форм вираження права на об'єднання, а політичні партії є необхідними для належного функціонування демократії, отже, не можуть бути виключені зі сфери дії ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. А Європейська комісія з прав людини свого часу висловила думку, що в тексті статті 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не міститься нічого, що обмежувало б сферу її дії особливою формою асоціації чи групи або передбачало б, що вона не поширюється на політичні партії. Навпаки, якщо розглядати статтю 11 як юридичну гарантію, яка забезпечує належне функціонування демократії, то політичні партії представляють одну з найбільш важливих форм асоціації, захист яких вона передбачає [220].

Як бачимо, право на об’єднання в політичні партії позиціонується як складова частина права на об’єднання. Що ж стосується права на об’єднання, то в науковій літературі існує багато різних підходів як до його термінологічного оформлення, так і до розуміння самого змісту цього права. Для позначення названого права пропонуються різноманітні терміни: "право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації", [221, с. 222; 222, с. 96], "право на об’єднання у політичні партії та громадські організації" [28, с. 186], "право на об’єднання" [223, с. 263], "свобода людини об’єднуватися у політичні партії та громадські організації" [32, с. 118], "свобода асоціацій" [24, с. 361] тощо.

В юридичній науці пропонуються різні визначення права на об’єднання у політичні партії. Так, Ю.М. Ситник визначає конституційне право на свободу об’єднання у політичні партії як закріплені Конституцією та законодавством України і орієнтовані на міжнародні стандарти конституційні політичні

можливості громадян України, що визнані, захищені і гарантовані державою і суспільством, виражаються у їх участі при створенні, ліквідації чи реформуванні політичних партій, вступі, утриманні від вступу чи виході з партій та спрямовані на реалізацію і захист інших прав і свобод [7, с. 110]. С.В. Сологуб вважає, що право на об'єднання в політичні партії є різновидом (окремим випадком) загального конституційного права на об'єднання в громадські організації і становить конституційну можливість участі громадян в політичному процесі (вибори і референдуми, формування органів державної і муніципальної влади), шляхом об'єднання в політичні партії громадяни висловлюють свою громадянську позицію, свій політичний погляд на ті чи інші процеси, що відбуваються у владі [183, с. 39-40]. На думку В.В. Букач, право на свободу об’єднання у політичні партії та громадські організації включає: можливість створення нового об’єднання; можливість вільного вступу та виходу до діючого громадського об’єднання; можливість реалізації статутних завдань та цілей об’єднання, користування захистом та правами, що випливають із членства; можливість на позитивні дії, що характеризуються, гарантованим КУ розмаїттям волевиявлень громадян [25, с. 13].

Немає єдиного підходу і щодо змісту права на об’єднання. Як відзначає К.М. Москальчук, у науці вітчизняного конституційного та муніципального права слід виокремлювати два основні підходи до визначення змісту суб’єктивних прав особистості: описовий (перерахування можливостей, що надає певне право) та інтегративний (угруповання можливостей, що надає певне право, з використанням чотиричленної структури: право-користування, право-поведінка, право-вимога і право-претензія) [224, с. 91]. Ці два основні підходи в цілому простежуються і при дослідженні як змісту загального права на об’єднання, так і змісту права на об’єднання в політичні партії.

Так, на думку Н.П. Гаєвої, зміст права на свободу об’єднання включає в себе такі елементи (можливості): можливість поведінки, що дає змогу діяти суб’єкту на власний розсуд щодо створення об’єднання громадян, вступу у вже існуючі об’єднання громадян або утримуватися від вступу, брати участь у їх

діяльності та виходу з них; можливість користування наданими благами, які задовольняють інтереси суб’єкта в межах реалізації об’єднаннями громадян їх цілей та завдань; можливість вимагати від органів державної влади та інших суб’єктів суспільного ладу, посадових осіб утримуватись від втручання, здатного обмежувати право на свободу об’єднання; можливість звертатися по захист права на свободу об’єднання у випадку порушення або невиконання цього права [13, с. 124-125].

С.В. Сологуб вважає, що змістом конституційного суб'єктивного права на об'єднання (включно і політичні партії) виступає комплекс таких можливостей: право вільно створювати об'єднання, брати участь в їх діяльності, вступати до них та виходити з них без примусу (право-поведінка); право вимагати від держави забезпечення конституційних принципів об'єднання - політичної та ідеологічної багатоманітності, свободи діяльності об'єднань, відсутність примусу до вступу в об'єднання, перебування в ньому і виходу (право-вимога); право звертатися до відповідних державних органів і до відповідних посадових осіб у разі порушення конституційних і галузевих принципів і норм, що регулюють свободу об'єднань (право-претензія) [183, с. 39].

Ю.М. Ситник виокремлює такі елементи змісту конституційного права громадян України на об’єднання в політичні партії, що передбачає можливість уповноваженого суб’єкта: ініціювати створення політичних партій, брати участь у їх створенні та діяльності, вступати до політичних партій і виходити з них за власним бажанням; вимагати від зобов’язаного суб’єкта: не забороняти без законних підстав утворення і діяльність політичних партій, не обмежувати право вступу в політичну партію чи виходу з неї, забезпечити реалізацію конституційного права на об’єднання в політичні партії, користуватися соціальним благом свободи об’єднання в політичні партії; у випадках порушення права на свободу об’єднання в політичні партії звертатися за його захистом до компетентних суб’єктів [225, с. 5].

На думку С.А. Авакьяна, зміст права на свободу об’єднання включає такі елементи: право створювати на добровільній основі об’єднання громадян для

захисту спільних інтересів та для досягнення спільних цілей; право вступати у вже існуючі об’єднання; право не вступати в об’єднання; право безперешкодно виходити із об’єднань [226, с. 85]. У даному випадку слід погодитися з Н.В. Богашевовою, яка визначає, що нема достатніх підстав розглядати зазначені складові права на об’єднання як окремі права. Вчена пропонує виділяти п’ять способів реалізації права на вільне об’єднання, які поділяються на дві групи: участь в утворенні об’єднання та вступ до нього є способами реалізації позитивного аспекту свободи об’єднання, тоді як утримання від вступу до об’єднання, добровільний вихід із об’єднання та участь у добровільній ліквідації об’єднання є способами реалізації негативного аспекту свободи об’єднання [9, с. 19-20].

Зауважимо, що Конституційний Суд України у рішенні від 13 грудня 2001 р. № 18-рп визначив: "Свобода об'єднання означає, зокрема, правову і фактичну можливість добровільно, без примусу чи попереднього дозволу утворювати об'єднання громадян або вступати до них. Згідно з частиною четвертою статті 36 Конституції України, ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян" [124]. Як бачимо, Конституційний Суд України виділяє три складові вказаного права: утворювати об'єднання, вступати до них і утримуватися від вступу.

Отже, на підставі вищенаведеного, можемо визначити, що зміст конституційного права на об’єднання в політичні партії становлять такі елементи (можливості): вільно створювати об'єднання, брати участь у їх створенні та діяльності, вступати до них та виходити з них за власним бажанням без жодного примусу; вимагати від зобов’язаних суб’єктів утримуватись від не передбаченого законодавством втручання, здатного обмежувати утворення і діяльність політичних партій, вступ до політичної партії чи вихід з неї та забезпечити реалізацію конституційного права на об’єднання в політичні партії; у випадку порушення права на об’єднання в політичні партії, звертатися його захистом до відповідних державних органів і посадових осіб.

Ю.М. Ситник, досліджуючи дану проблематику, приходить до висновку, що конституційне право на свободу об’єднання в політичні партії має такі ознаки: 1) є основним правом; 2) передбачає активного, небайдужого громадянина; 3) підлягає посиленому захисту з боку держави й суспільства; 4) орієнтоване на міжнародні стандарти; 5) закріплене на конституційному рівні й деталізоване в поточному законодавстві; 6) має підвищений рівень гарантованості; 7) належить виключно громадянам України; 8) є індивідуальними можливостями кожного, може бути реалізоване групою осіб; 9) є добровільним; 10) його належна реалізація надає можливість громадянам України захищати інші їх права [225, с. 4-5].

Слід погодитися з більшістю запропонованих ознак даного права. Проте, на нашу, думку, виділення в якості характерних ознак права на об’єднання в політичні партії таких, як посилений захист з боку держави й суспільства, орієнтація на міжнародні стандарти, підвищений рівень гарантованості та добровільність, є недоцільним, оскільки вказані ознаки характерні для всіх конституційних прав і не відображають особливості саме права на об’єднання в політичні партії. Так, не можна сказати, що зазначене право підлягає більш "посиленому захисту з боку держави й суспільства" ніж, скажімо, право брати участь в управлінні державними справами, або право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, або будь-яке інше конституційне право.

Отже, конституційне право на об’єднання у політичні партії – це гарантовані конституцією та міжнародними нормативно-правовими актами можливості громадян (а в деяких країнах і іноземців) вільно та безперешкодно, без отримання жодних на те попередніх дозволів з боку державних органів, створювати нові, вступати та брати участь в діяльності існуючих політичних партій, або утримуватися від вступу та вільно виходити з них, а також брати участь у добровільній ліквідації партії, за винятком обмежень, які встановлюються виключно законом.

2.2 Реалізація права на об’єднання у політичні партії

Як було з'ясовано у попередньому підрозділі роботи, право на об’єднання у політичні партії включає можливості вільно та безперешкодно створювати нові, вступати або утримуватися від вступу в існуючі політичні партії, брати участь у їх діяльності та вільно виходити з них, а також брати участь у добровільній ліквідації чи реорганізації партії, за винятком обмежень, які встановлюються виключно законом. Зазначені можливості становлять основний зміст права на об’єднання у політичні партії, саме через здійснення особою всіх або частини даних можливостей вона і реалізує своє право на об’єднання у політичні партії. Деякі з зазначених форм реалізації права на об’єднання у політичні партії досить детально регламентовані чинним законодавством, інші ж отримали досить обмежене та поверхове нормативне закріплення. Тому, на нашу думку, слід більш детально дослідити кожну з форм реалізації вказаного права, а також проаналізувати особливості їх закріплення та регулювання в законодавстві України та окремих країнах-членах ЄС.

Отже, перша форма реалізації права на об’єднання у політичні партії – вільне та безперешкодне створення політичних партій.

Процедура створення політичної партії є досить складним та довготривалим процесом. Порядок створення політичної партії в Україні регулюється ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні" [73]. Зокрема, дана стаття передбачає, що рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з’їзді (конференції, зборах). Це рішення має бути підтримане підписами не менше 10 тисяч громадян України, які відповідно до КУ мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим. На установчому з’їзді (конференції, зборах) політичної партії затверджуються статут і програма політичної партії, обираються її керівні та контрольно-ревізійні органи. На нашу думку, наведені положення ЗУ є досить неоднозначними та потребують

більш детального аналізу, оскільки вони безпосередньо впливають реалізацію права на об’єднання у політичні партії.

Н.В. Богашева з цього приводу резюмує, що суб’єктом утворення політичної партії може бути громадянин України, який має право голосу, не є членом іншої політичної партії та не підлягає посадовим чи службовим обмеженням щодо членства у партії відповідно до Конституції та законодавства України [9, с. 155]. Хоча сама дослідниця і визнає, що "закон про партії не уточнює поняття"суб’єкт утворення політичної партії". Натомість вона припускає, що "… суб’єкт утворення політичної партії тотожний із суб’єктом, який може бути членом політичної партії…" [9, с. 151] Проте, на нашу думку, положення ЗУ "Про політичні партії в Україні" не дозволяють так однозначно визначити тотожність суб’єкта, який може бути членом партії, із суб’єктом створення партії.

Так, у ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні" говориться, що членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до КУ має право голосу на виборах, громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії. У ч. 1 ст. 10 вже йдеться про "…10 тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах", а ч. 3 тієї ж ст. 10 визначає, що "Політична партія створюється групою громадян України у складі не менш як 100 осіб". Як бачимо, кожне з трьох зазначених положень закону містить певні вимоги до осіб, про яких у них йдеться: до членів партії - громадянство України, право голосу та відсутність членства у іншій партіях; для осіб, які підписами підтримують рішення про створення політичної партії - громадянство України та право голосу; для групи осіб, якою створюється партія, – тільки громадянство України.

Якщо відштовхуватися від чинного положення ч. 3 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні", то партія може бути створена і громадянами України, які або не мають право голосу, або є членами іншої політичної партії. Відзначимо, що в ЗУ "Про об'єднання громадян" [190], який діяв до 1 січня 2013 року, положення щодо засновників політичної партії визначалося більш

чітко та однозначно. Так, ст. 11 вказаного ЗУ передбачала, що політичні партії створюються за ініціативою громадян України, які досягли 18 років, не обмежені судом у дієздатності і не тримаються в місцях позбавлення волі. Отже, ч. 3 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні", на нашу думку, слід викласти в наступній редакції: "Політична партія створюється групою громадян України, які можуть бути членом політичної партії відповідно до статті 6 цього Закону, у складі не менш як 100 осіб".

Наступна проблема, на якій необхідно акцентувати увагу, – процедура збирання підписів громадян на підтримку рішення про створення політичної партії. Вважається, що збір підписів громадян у різних регіонах має засвідчити всеукраїнський статус партії та запобігати постійному збільшенню їх кількості [4, с. 189]. В.І. Кафарський звертає увагу на те, що громадяни не обмежені в праві підписуватися за різні політичні партії, не кажучи вже про необхідність членства в партії, за яку вони подали голос [4, с. 190].

Проте найбільша проблема в аспекті зібрання підписів на підтримку рішення про створення політичної партії полягає у положенні ч. 1 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні", за яким підписи за зазначене рішення мають бути зібрані не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим. Оскільки за умови тимчасової окупації території Автономної Республіки Крим збір підписів там стає неможливим, а без збору підписів у двох третинах районів Автономної Республіки Крим не можна створити нову політичну партію. Тобто, за такої редакції ч. 1 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні", громадяни України позбавлені можливості реалізувати своє конституційне право на об’єднання у політичні партії шляхом створення нових політичних партій.

З цього приводу Уповноважений ВРУ з прав людини відзначає, що збір підписів громадян України на вказаній території на підтримку рішення про створення політичної партії може становити загрозу життю і здоров’ю осіб, які задіяні в процесі збору підписів на території Автономної Республіки Крим і в

м. Севастополі, а тому реалізація права на створення політичної партії практично неможлива. У зв’язку з цим Уповноважений ВРУ з прав людини внесла подання Прем’єр-міністру України з пропозицією вжити заходів з метою недопущення порушення права громадян України на об’єднання у політичні партії, а також дати доручення розробити проект ЗУ про внесення змін до деяких законодавчих актів України, який створив би дієвий механізм для вирішення вищезазначеного питання, та подати його до парламенту [227].

21 квітня 2016 р. до ВРУ був внесений законопроект № 4498 "Про внесення змін до Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо призупинення дії окремих положень)" [85]. У цьому законопроекті пропонується прийняти норму, за якою у статті 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слова "і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим" у другому реченні частини першої статті 10 призупиняють свою дію.

Хоча така редакція змін до ЗУ "Про політичні партії в Україні", як вбачається, є недоречною, оскільки КСУ у рішенні від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 [125] установив, зокрема, що згідно з ст. 133 КУ систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, 24 області, міста Київ і Севастополь. КУ, надаючи Автономній Республіці Крим особливого статусу, одночасно проголошує її невід'ємною складовою частиною України (ст. 134) і саме тому не наділяє автономію спеціальними преференціями щодо переваг у питаннях формування політичних партій перед іншими суб'єктами адміністративно-територіального устрою України та не відносить до її відання будь-які питання, пов'язані з утворенням чи діяльністю політичних партій. А встановлений ч. 5 ст. 36 КУ принцип рівності всіх об'єднань громадян перед законом гарантується і ч. 2 ст. 24 КУ, якою забороняються як привілеї, так і обмеження за ознаками місця проживання. Як наслідок, КСУ вирішив визнати таким, що не відповідає КУ (є неконституційним), положення ч. 1 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні", а

саме словосполучення "та не менш як у двох третинах районів" перед словами "Автономної Республіки Крим".

Отже, відповідно до ч. 2 ст. 152 КУ, це положення ЗУ "Про політичні партії в Україні" втратило чинність. КСУ з цього приводу визначає, що положення ч. 2 ст. 150 КУ щодо виконання рішень КСУ необхідно розуміти так, що закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані за цими рішеннями неконституційними, не підлягають застосуванню як такі, що відповідно до ч. 2 ст. 152 КУ втратили чинність з дня ухвалення КСУ рішення про їх неконституційність [228]. Тому для приведення у відповідність з КУ друге речення ч. 1 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в такій редакції: "Це рішення має бути підтримано підписами не менше 10 тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя".

Відповідно до ч. 4 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні", рішення про створення політичної партії приймається на установчому з'їзді (конференції, зборах) політичної партії, що оформляється протоколом, який підписують головуючий та секретар[1]. Невід'ємною частиною протоколу є реєстр осіб, які брали участь в установчому з'їзді (конференції, зборах) політичної партії. У реєстрі зазначаються дані щодо учасників установчого з'їзду (конференції, зборів) політичної партії: прізвище, ім'я та по батькові особи, дані її паспорта, реєстраційний номер облікової картки платника податків або серія та номер паспорта. Дані про особу засвідчуються її особистим підписом.

[1] Протокол установчого з'їзду (конференції, зборів) про створення політичної партії має містити такі відомості: дата та місце проведення установчого з'їзду (конференції, зборів); рішення про обрання головуючого та секретаря; рішення про створення політичної партії із зазначенням мети діяльності; рішення про визначення найменування політичної партії; рішення про затвердження статуту і програми політичної партії; рішення про обрання керівника, визначення кількісного та персонального складу керівних та контрольно-ревізійних органів політичної партії відповідно до затвердженого статуту; прийняття рішення про організацію збору підписів громадян України на підтримку рішення про створення політичної партії; рішення про визначення особи, яка має право представляти політичну партію для здійснення реєстраційних дій.

В юридичній літературі справедливо відмічається, що можливість утворення політичної партії розглядається як основна складова права на вільне об’єднання в політичні партії [9, с. 149]. У свою чергу, основним етапом створення політичних партій з позиції права є проходження ними державної реєстрації [4, с. 181], тобто утворення політичної партії можна вважати завершеним тільки після проведення її державної реєстрації.

Інститут реєстрації політичних партій характерний для більшості держав і є необхідним для набуття ними статусу юридичної особи або суб’єкта виборчого процесу (для реалізації пасивного виборчого права) [4, с. 181]. Зрештою реєстрація, як необхідна передумова функціонування політичної партії, передбачена в самому законодавчому визначенні поняття "політична партія". Так, відповідно до ст. 2 ЗУ "Про політичні партії в Україні", "політична партія - це *зареєстроване* згідно з законом добровільне об'єднання громадян…".

Окремі науковці вказують, що надмірні вимоги до реєстрації політичних партій у національному законодавстві, а також недостатня розробленість законодавчих норм, що регулюють цю процедуру, можуть значно обмежувати право на об'єднання в політичні партії, створювати серйозні труднощі в їх легалізації [185, с. 62]. Як відмічає В.І. Кафарський, заснування інституту державної реєстрації політичних партій породжує відповідну конституційно-правову дилему. З одного боку, визнаючи створення партії однією з форм реалізації свобод громадян, держава не повинна втручатися у цю процедуру, а з іншого боку, відсутність контролю за створенням та діяльністю партій може призвести до появи антиконституційних та антидержавницьких партій [4, с. 181-182]. На думку Г.Г. Петришиної-Дюг, в Україні процедура створення політичних партій є недосконалою, що сприяє надмірній фрагментації партійної системи, насамперед це стосується вимоги створення регіональних представництв, що Мін'юст не в змозі контролювати належним чином [229, с. 14].

КСУ, оцінюючи положення ЗУ "Про політичні партії в Україні", якими унормовано процедуру реєстрації політичних партій, на відповідність КУ і міжнародно-правовим актам, враховує позицію Венеціанської комісії, викладену у висновку, затвердженому на 41-му пленарному засіданні 10-11 грудня 1999 року, згідно з яким "вимоги щодо реєстрації політичних партій самі по собі не можуть розглядатись як порушення права громадян на об'єднання" [125]. Тобто встановлену законодавством процедуру державної реєстрації політичних партій КСУ не розглядає як порушення або обмеження конституційного права на об’єднання в політичні партії.

В юридичній літературі розрізняють три способи набуття політичними партіями легального статусу: явочний, дозвільний та явочно-реєстраційний [230, с. 34]. Явочний спосіб характеризується тим, що політична партія утворюється вільно, без попереднього дозволу державних органів і визнається легальною уже в силу самого факту її утворення, дозвільний спосіб полягає в тому, що для проведення заходів щодо створення партії необхідно отримати попередній дозвіл державного органу (притаманний авторитарним і тоталітарним режимам), а явочно-реєстраційний характеризується тим, що політичні партії утворюються вільно, без будь-якого попереднього дозволу, але набувають легального статусу шляхом реєстрації у компетентному державному органі [231]. Законодавство України закріплює саме явочно-реєстраційний спосіб, зрештою, саме такий спосіб наразі є найбільш поширеним у сучасних державах.

При цьому важливо належним чином розмежувати такі поняття, як "легалізація політичних партій" та "реєстрація політичних партій". Як зазначає І.В. Бондарчук, процес легалізації об’єднань громадян включає не тільки складові адміністративно-правових відносин між громадянами і органами влади з приводу утворення чи реєстрації об’єднань, а й поширюється на регламентовані конституційно-правовими нормами відносини між об’єднаннями громадян та державою з приводу набуття та втрати правового статусу громадської організації і політичної партії, і виступає передумовою

реалізації їх конституційно-правової відповідальності [232, с. 5]. Отже, у цьому випадку реєстрація розуміється як окремий етап процесу легалізації, після завершення якого партія набуває повної правосуб’єктності в обох правових статусах (як політичної партії та як юридичної особи) [9, с. 162].

У науковій літературі під державною реєстрацією політичних партій розуміють форму взаємовідносин політичних партій з органами юстиції, метою якої є забезпечення відповідності законодавству установчих документів політичної партії, і за цієї умови отримання ними статусу юридичної особи [233, с. 63]. Як бачимо, в наведеному визначенні міститься вказівка не тільки на саму мету реєстрації, але і на певний процедурний момент взаємодії між суб’єктом, що проводить державну реєстрацію, і політичною партією. На нашу думку, такий підхід до розуміння сутності державної реєстрації є правильним, оскільки реєстрація може бути проведена виключно за заявою відповідної партії, саме з моменту подання заяви розпочинається процес державної реєстрації політичної партії.

Г.М. Мітін справедливо відзначає, що державна реєстрація політичної партії є самостійною процедурою, яку не слід прирівнювати до державної реєстрації юридичних осіб. Різниця між вказаними реєстраціями, на його думку, зумовлюється такими факторами: реєстрація політичної партії оформлює не саме створення політичної партії як суб'єкта права, але змінює правовий статус вже існуючого суб'єкта права, завершує формування правового статусу політичної партії; така реєстрація має ряд процедурних відмінностей: за термінами, за характером документів, що подаються для реєстрації, з підстав відмови в реєстрації політичної партії тощо; державна реєстрація політичної партії та юридичних осіб проводиться різними суб'єктами; при державній реєстрації політичної партії, на відміну від державної реєстрації юридичної особи, проводиться дореєстраційна правова експертиза документів [234, с. 187].

Порядок реєстрації політичних партій в України визначається ЗУ "Про політичні партії в Україні" [73], ЗУ "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань" [78] та окремими

підзаконними актами [79; 80; 81; 82; 83]. ЗУ "Про політичні партії в Україні" у ст. 11 містить переважно загальні положення, які визначають обов’язковість державної реєстрації політичних партій, реєстрацію обласних, міських, районних організацій або інших структурних утворень політичної партії, передбачених статутом політичної партії тощо.

Безпосередньо порядок проведення реєстрації визначається ЗУ "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань". Відповідно до положень ст. 1 даного закону, державна реєстрація юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб - підприємців – це офіційне визнання шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи, громадського формування, що не має статусу юридичної особи, засвідчення факту наявності відповідного статусу громадського об’єднання, професійної спілки, її організації або об’єднання, політичної партії, організації роботодавців, об’єднань організацій роботодавців та їхньої символіки, засвідчення факту набуття або позбавлення статусу підприємця фізичною особою, зміни відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, про юридичну особу та фізичну особу - підприємця, а також проведення інших реєстраційних дій, передбачених Законом.

Для реєстрації політичної партії до Мін'юсту подається заява, до якої додаються: статут та програма політичної партії; відомості про склад керівних органів політичної партії; список підписів громадян України за формою, встановленою Мін'юстом; документ про сплату адміністративного збору у розмірі 140 мінімальних заробітних плат.

Після отримання заяви реєстраційний орган перевіряє подані документи на предмет їх відповідності вимогам Конституції та законам України. За результатами такої перевірки приймається рішення про реєстрацію політичної партії або про відмову в проведенні такої реєстрації за наявності підстав, передбачених у ст. 28 ЗУ "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних

осіб - підприємців та громадських формувань", або рішення про зупинення розгляду документів, поданих для державної реєстрації, за наявності підстав, передбачених у ст. 27 зазначеного закону. Розгляд документів, поданих для державної реєстрації та проведення інших реєстраційних дій, здійснюється у такі строки: щодо політичної партії – не пізніше 30 робочих днів з дати подання документів для державної реєстрації; щодо структурного утворення політичної партії – не пізніше 10 робочих днів; щодо первинного осередку політичної партії – протягом одного робочого дня.

У законодавстві країн-членів ЄС існують різноманітні підходи до державної реєстрації політичних партій. Наприклад, ЗРП "Про політичні партії" [91] досить багато уваги приділяє питанню реєстрації партій. Зокрема, ч. 1 ст. 1 названого закону передбачає, що політична партія може здійснювати права відповідно до законодавства тільки після внесення запису до реєстру політичних партій. Регулюванню процедури реєстрації політичних партій присвячений розділ 3 цього закону (статті 11-23).

Реєстрація партій у Польщі здійснюється Варшавським Окружним Судом[1] на підставі відповідної заяви партії, яка повинна містити: повну назву та абвіатуру партії; імена і адреси членів партії, які уповноважені представляти партію у відносинах з органами держави та іншими суб'єктами. До заяви про реєстрацію повинні додаватися: статут політичної партії та список, що містить підписи в підтримку партії, імена та домашні адреси не менш як тисячі польських громадян, які досягли 18 років і мають повну правоздатність, кожна сторінка даного списку повинна містити назву політичної партії, яка подає заяву про реєстрацію.

Якщо подані документи відповідають вимогам законодавства, то суд реєструє партію відразу, а якщо не відповідають, то суд встановлює термін на

[1] Тут слід зауважити, що в різних країнах функцію реєстрації політичних виконують різні органи. Скажімо, в Болгарії – це Софійський міський суд, в Словаччині – Міністерство внутрішніх справ, в Португалії – Конституційний Суд. Загалом вчені виділяють чотири види органів, які здійснюють реєстрацію політичних партій: центральні органи державного управління (міністерства), судові органи, виборчі комісії, спеціальні адміністративні органи [230].

виправлення недоліків який не може перевищувати трьох місяців. У випадку не усунення недоліків у визначений термін, суд відмовляє у реєстрації. У разі виникнення сумнівів щодо сумісності з конституцією мети та принципів діяльності політичної партії, які викладені у статуті, суд приймає рішення про призупинення реєстрації та передачу справи на розгляд Конституційного Суду Польщі на предмет відповідності статуту партії положенням конституції. Повноваження Конституційного Суду Польщі щодо розгляду справ про відповідність конституції мети або діяльності політичних партій визначається безпосередньо в Конституції Польщі (ст. 188) [192].

У Словаччині порядок реєстрації політичної партії регулюється в §§ 4-12 Закону Словаччини "Про політичні партії та політичні рухи" [95]. Відповідно до цього Закону, реєстрацію партії здійснює Міністерство внутрішніх справ Словацької Республіки. Заяву про реєстрацію партії подає підготовчий комітет партії до відповідного комітету Міністерства внутрішніх справ. Заява повинна бути в письмовій формі, підписана всіма членами підготовчого комітету, їх підписи мають бути завірені. До заяви повинні додаватися:

- список громадян, які підтримують створення партії. Цей список повинен бути підписаний не менше ніж 10000 чоловік, у ньому кожен громадянин, що підписався, повинен вказати своє ім'я, постійну адресу і номер соціального страхування;

- статут партії у двох примірниках,

- документ, що підтверджує сплату коштів за реєстрацію;

- відомості про адресу партії, яка повинна бути в Словацькій Республіці.

Отримавши зазначені документи, Міністерство внутрішніх справ розглядає їх і визначає, чи є в них недоліки та підстави для відмови в реєстрації партії. Якщо таких підстав для відмови в реєстрації немає, то реєстрація партії відбувається протягом 15 днів з моменту подання заяви. У випадку, якщо немає підстав для відмови в реєстрації партії, але заява і додані до неї документи мають інші недоліки, Міністерство внутрішніх справ не пізніше ніж через 15 днів від моменту надходження заяви направляє представникам партії письмове

повідомлення з викладенням усіх недоліків і зазначає термін, протягом якого вони мають бути усунуті. Після усунення таких недоліків, Міністерство внутрішніх справ реєструє партію протягом п'яти днів.

У ФРН також передбачений явочно-реєстраційний спосіб легалізації політичних партій, проте законодавча регламентація реєстрації досить суттєво відрізняється як від української, так і від польської.

Насамперед відзначимо, що у спеціальному Законі ФРН "Про політичні партії" [92] взагалі відсутні вимоги щодо реєстрації політичних партій. Загалом питанню створення політичних партій Закон ФРН "Про політичні партії" приділяє мало уваги. Так, § 6 даного закону містить положення, що партія повинна мати викладені у письмовій формі статут та програму. Територіальні організації партії регулюють свою діяльність власними статутами, якщо статут вищестоячої організації не містить щодо цього інших положень. Оскільки відповідно до законодавства ФРН політичні партії є громадськими об’єднаннями, то вони підпадають під дію цивільно-правових вимог щодо громадських об’єднань [185, с. 65-66].

У свою чергу, Цивільний Кодекс ФРН [235] передбачає діяльність як зареєстрованих, так і не зареєстрованих громадських об’єднань. Відповідно до § 55 Цивільного Кодексу ФРН, некомерційні об’єднання вносяться в реєстр об’єднань в місцевому суді за місцем знаходження об’єднання. У статуті такого об’єднання повинні зазначатися такі положення: цілі діяльності, місце знаходження; вказівка на те, що об’єднання підлягає внесенню до реєстру; порядок вступу до об’єднання та порядок виходу з нього; обов’язки учасників; порядок формування правління. Після внесення в реєстр до назви об’єднання додаються слова "зареєстроване об’єднання".

Слід погодитися з висновком Д.Д. Доленка, що у ФРН відсутні спеціальні вимоги до порядку державної реєстрації партій, на них поширюються загальні правила реєстрації некомерційних об'єднань, при цьому державна реєстрація громадського об'єднання, яке претендує на статус політичної партії, як юридичної особи зовсім не означає набуття ним статусу партії, оскільки під час

процедури державної реєстрації політичної партії, як юридичної особи реєстраційний орган не здійснює перевірку наявності у громадського об'єднання ознак політичної партії [185, с. 76]. Натомість таку перевірку проводить Федеральна виборча комісія відповідно до положень Закону ФРН "Про федеральні вибори" [236]. Проте, на нашу думку, висновок Д.Д. Доленка, що в ФРН діє явочний спосіб набуття політичними партіями легального статусу, викликає значні сумніви щодо його правильності. Справа в тому, що участь у виборах можуть брати тільки зареєстровані політичні партії, а відповідно до ч. 2 § 2 Закону ФРН "Про політичні партії", об’єднання втрачає правовий статус партії, якщо воно протягом шести років не бере участь у виборах Бундестагу або у виборах одного з ландтагів шляхом висунення своїх кандидатів. Отже, у ФРН також діє явочно-реєстраційний спосіб легалізації політичних партій, хоча тут він і має значну специфіку.

Розглянемо наступну форму реалізації права на об’єднання у політичні партії – можливість вступати діючі політичні партії і брати участь в їх діяльності. Як вже відзначалося, відповідно до ч. 1 ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні", членом політичної партії може бути лише громадянин України, які досягли вісімнадцяти років.

Питання щодо осіб, які можуть бути членами політичної партії, регулюється у спеціальному законі про політичні партії у більшості країн ЄС. Так, відповідно до ч. 1 ст. ЗРП "Про політичні партії" [91], членами політичної партії можуть бути тільки громадяни Республіки Польща, які досягли вісімнадцяти років. Ч. 1 ст. Закону Болгарії "Про політичні партії" [93] передбачає, що членами партії можуть бути громадяни Болгарії, які мають право голосу відповідно до законодавства Болгарії.

Проте не у всіх країнах-членах ЄС законодавство таке категоричне щодо вимог до членів політичних партій. Так, відповідно до ст. 26 Закону Латвійської Республіки "Про політичні партії" [94], членами політичної партії можуть бути особи, які досягли вісімнадцятирічного віку і є громадянами Латвії, латвійськими негромадянами, а також громадяни ЄС, які не є громадянами

Латвії, але проживають в Латвійській Республіці. А відповідно до ст.12 даного Закону, засновниками партії можуть бути тільки громадяни Латвії, які досягли вісімнадцятирічного віку. Одна людина одночасно може бути членом тільки однієї партії. § 3 Закону Словаччини "Про політичні партії та політичні рухи" [95] визначає, що членами політичної партії можуть бути громадяни Словацької Республіки і громадяни іншої країни-члена ЄС, які проживають у Словацькій Республіці та досягли вісімнадцятирічного віку.

Закон ФРН "Про політичні партії", хоча і не містить безпосередньо положення про те, що членами політичної партії можуть бути іноземці, проте аналіз цього Закону ФРН дає можливість стверджувати, що членами політичних партій можуть бути не тільки громадяни ФРН, але й іноземці. Так, ч. 3 § 2 Закону ФРН "Про політичні партії" визначає, що не можуть бути політичними партіями політичні об'єднання, якщо більшість їх членів або лідерів партії є іноземцями, або їх керівні органи знаходяться за кордоном. Загалом Закон ФРН "Про політичні партії", детально регламентуючи права членів політичних партій, водночас досить нечітко і непослідовно формулює питання щодо можливості членства в політичних партіях окремих категорій осіб.

Як бачимо, такі положення законодавства ФРН, Латвії та Словаччини щодо можливості участі іноземців у політичних партіях кардинально відрізняються від положень ч. 1 ст. 6 Закону України "Про політичні партії в Україні", оскільки передбачають можливість членства в політичних партіях іноземців.

Що стосується правового регулювання можливої участі іноземців у політичних партіях в міжнародних нормативно-правових актах, то слід відзначити ст. 16 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, відповідно до якої країни-учасники Конвенції можуть встановлювати обмеження на політичну діяльність іноземців. Отже, питання участі іноземців у політичних партіях регулюється національним законодавством.

Немає наразі єдності та однозначності в питанні про можливість та доцільність участі іноземців у політичних партіях і серед науковців. Так, Н.Ю. Блінкова, досліджуючи законодавство ФРН у цій сфері, зауважує, що подібне правове регулювання дає іноземним громадянам можливість непрямої участі в політичному житті країни в межах діяльності політичної партії відповідно до її статутних цілей і завдань [153, с. 87]. М. Дабровскі, досліджуючи законодавчі положення, які визначають, що членами політичних партій можуть бути тільки громадяни відповідної країни-члена ЄС, вважає їх незаконними, оскільки громадяни ЄС зазнають дискримінації, тому що вони можуть брати участь у виборчій кампанії до ЄП тільки в контексті виборчих комісій, чий правовий статус і обсяг прав відрізняється негативно щодо політичних партій [237, с. 62].

У такому аспекті слід погодитися з думкою, що питання участі іноземців у політичних партіях залишається дискусійним як на науковому, так і на суспільному рівні не тільки в країнах, де участь іноземців в політичних партіях дозволена, але і в тих країнах, де доступ іноземців до участі в політичних партіях законодавчо обмежений; в Україні на сучасному етапі розвитку суспільства, законодавства, демократичних інститутів та з урахуванням реалій українського сьогодення, заборона на участь іноземців у політичних партіях є цілковито виправданою [202, с. 150]. Окрім такого критерію, як громадянство, законодавство України та країн-членів ЄС передбачає і ряд інших випадків, коли членами партії не можуть бути окремі категорії осіб (детальніше це питання буде розглянуто у підрозділі 3.1).

ЗУ "Про політичні партії в Україні" містить і ряд інших положень щодо членства в партіях. Зокрема, визначається, що громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії. Членство в політичній партії є фіксованим. Обов'язковою умовою фіксації членства в політичній партії є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати членом цієї партії. Форма фіксації членства в політичній партії визначається статутом політичної партії. Порядок

вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній визначається статутом політичної партії. Таким чином, законодавство України досить поверхово регулює питання вступу до політичної партії та членства в ній, відносячи його на рівень статутів партій.

Розглянемо, яким чином регламентується питання членства в партії у статутах окремих політичних партій. Наприклад, у розділі 8 "Членство у партії" статуту політичної партії "Об'єднання Самопоміч" [238] декларується, що членами партії можуть бути громадяни України, які досягли вісімнадцятирічного віку, поділяють цілі та завдання партії, дотримуються її статуту, беруть участь у її діяльності та сплачують членські внески. Членами партії не можуть бути іноземні громадяни, особи без громадянства, громадяни України , визнані судом недієздатними, а також громадяни, які відповідно до чинного законодавства України не можуть бути членами політичної партії. Відносини щодо набуття, зупинення та припинення членства в партії визначаються Статутом партії. Прийом у члени партії здійснюється З'їздом партії, Політичною Радою партії, Виконавчим комітетом партії та Виконавчими комітетами обласних організацій партії на підставі особистої письмової заяви кандидата, рекомендації двох членів партії та відповідного подання первинної, місцевої організації партії, Лідера партії, Голови Виконавчого комітету партії. Особа набуває статусу члена Партії з моменту набуття чинності відповідним рішенням уповноваженого керівного органу партії. Членство в партії є індивідуальним, фіксованим і засвідчується партійним квитком, зразок якого затверджується Виконавчим комітетом Партії. Членство в партії несумісне з одночасним перебуванням в інших політичних партіях [238].

У деяких партіях, окрім статуту, питання членства регулюється положенням про членство у політичній партії. Наприклад, Положення про членство у політичній партії "Громадянська позиція" [239], яке розроблено на підставі ЗУ "Про політичні партії в Україні" та Статуту партії "Громадянська позиція" [240], визначає порядок набуття та припинення членства в партії, права та обов’язки членів партії, порядок їхнього обліку в партії. Зокрема, в

ньому зазначається, що прийом у члени партії здійснюється на підставі письмової заяви особи, яка має намір вступити до партії, поданої на ім'я Голови відповідної організації партії[1], та письмової рекомендації члена партії. Член партії, який дає таку рекомендацію, несе відповідальність перед партією за особу, яку рекомендує до складу членів партії. Порядок накладення та види такої відповідальності регламентуються положенням про партійні заохочення та стягнення, затвердженим Радою Партії. Рішення про прийом в члени партії або про відмову у прийомі ухвалює Рада відповідної організації партії, а в організаціях Партії, в яких Раду не створено, – Збори. Рішення Ради (Зборів) відповідної організації партії про відмову у прийомі в члени партії може бути оскаржене заявником у 30-денний термін до Ради організації партії вищого рівня. На кожного члена партії ведеться картка персонального обліку. Дані до картки персонального обліку заносить відповідальний за облік членів партії та несе особисту відповідальність за правильність заповнення, достовірність внесених даних та збереження карток персонального обліку членів [239].

У законодавстві країн-членів ЄС це питання регулюється по різному. У деяких країнах питання членства в партіях законодавчо практично не визначаються, наприклад ЗРП "Про політичні партії" [91] тільки вказує, що членами партії можуть бути польські громадяни, які досягли вісімнадцяти років, а всі інші питання щодо членства покладаються законом на статути партій. Така ж ситуація спостерігається і в Словаччині та Болгарії.

Натомість, в окремих країнах законодавство про політичні партії приділяє більше уваги питанню членства у політичній партії. Так, § 2 Закону ФРН "Про політичні партії" [92] визначає, що членами політичної партії можуть бути виключно фізичні особи. § 10 даного закону передбачає, що компетентні органи партії вільно виносять рішення про прийом членів у відповідності до конкретних положень статуту партії, а відхилення заявки про прийом у партії

[1] Відповідна організація партії - це організація партії, яка діє за місцем перебування (реєстрації, проживання або довготривалого перебування на роботі, навчанні, лікуванні і т. ін.) особи. Такою організацією партії може бути регіональна, районна, районна у місті, міська, сільська, селищна організація [239].

не потребує обґрунтування. Проте недопустимими є заборони на прийом до партії загального характеру, в тому числі тимчасові. Особи, котрі за рішенням суду не володіють пасивним або активним виборчим правом, не можуть бути членами партії. § 6 Закону ФРН "Про політичні партії" визначає, що статути партії повинні обов’язково містити положення про порядок прийому та виходу членів із партії.

В юридичній літературі ФРН активно обговорюється питання про можливість відмови у прийнятті до партії без зазначення причин та їх обґрунтування. З одного боку наводяться аргументи, що безпідставна відмова від прийняття до партії призводить до певного порушення права особи на об'єднання у політичні партії, і пропонується закріпити в Законі ФРН "Про політичні партії" заборону на необґрунтовану відмову від прийому до партії, натомість опоненти цієї позиції аргументують, що таке положення закону не може розглядатися як обмеження права на об'єднання у політичні партії, оскільки особа, якій відмовили у прийомі, може вступити до іншої партії, реалізувавши можливість вступу в діючі партії або створити свою партію [241, с. 44]. Водночас Д. МакБрайд звертає увагу на те, що примушення приймати кого-небудь в члени об'єднання (в тому числі і в члени політичної партії) позбавляє осіб, які вже є членами конкретного об'єднання, свободи обирати тих, з ким вони б хотіли об'єднуватися [242, с. 23].

Досить багато уваги членству в партіях приділяє Закон Латвійської Республіки "Про політичні партії" [94]. Відповідно до ст. 26 та ст. 27 цього закону всі члени партії повинні бути зареєстровані у внутрішньому реєстрі партії, куди стосовно кожного члена заноситься інформація про його ім'я, громадянство, місце проживання та особистий ідентифікаційний номер. Такий запис у реєстрі партії має бути зроблений не пізніше семи днів з моменту прийняття позитивного рішення щодо членства особи у партії. Запис членів у реєстрі партії здійснює особа, уповноважена на те вищим керівним органом партії. Політичні партії кожного року до березня повинні надавати актуальну інформацію про членів партії до органу, який здійснив реєстрацію партії.

Органи партії приймають рішення про прийом у члени партії відповідно до положення статуту партії. Якщо орган партії (окрім органу, який відповідає за прийом членів) прийняв рішення про відмову у членстві, то особа, яка бажає стати членом партії, має право вимагати перегляд цього рішення за процедурою, визначеною статутом партії. Членство в партії не може бути передане іншим особам або успадковане.

Отже можливість вступати в діючі політичні партії, як форма реалізації права на об'єднання у політичні партії, – це передбачена конституцією та законодавством можливість будь-якої особи, яка має право голосу на виборах, подавати заявку на членство в добровільно обраній ним політичній партії, в порядку, визначеному законодавством та статутом цієї партії і, у випадку прийняття партійними органами позитивного висновку, стати членом партії, окрім обмежень, передбачених законодавством та статутами партій.

Член партії може в будь-коли безперешкодно вийти з партії. Відповідно до ч. 6 ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні", громадянин України має право в будь-який час зупинити чи припинити своє членство в політичній партії шляхом подання заяви до відповідних статутних органів політичної партії. Членство в політичній партії зупиняється чи припиняється з дня подання такої заяви та не потребує додаткових рішень. З цього ж дня припиняється перебування громадянина України на будь-яких виборних посадах у політичній партії.

Положення про вільний вихід з партії закріплюється в законодавстві всіх країн ЄС, наприклад Закон ФРН "Про політичні партії" [92] визначає, що член партії має право будь-коли негайно вийти з партії. Відповідно до Закону Латвійської Республіки "Про політичні партії" [94], членство в партії закінчуються внаслідок виходу члена з партії, виключення або смерті члена партії. Зауважимо, що законодавство більшості країн Європи не містить положення про "зупинення членства" в політичній партії, тобто вихід або виключення члена з партії обов’язково закінчується *припиненням* членства в

партії[1]. Для виходу з політичної партії неприпустимим є встановлення певних термінів для попередження про вихід з партії, як це може робитися в профспілках, тобто вихід з партії може відбуватися будь-коли і без попередження, шляхом подання односторонньої заяви члена партії [241, с. 43].

Така форма реалізації права на об'єднання у політичні партії, як утримуватися від вступу в політичні партії, забезпечується та гарантується положенням ч. 4 ст. 36 КУ, відповідно до якого ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян. Ця ж гарантія закріплюється і в міжнародних нормативно-правових актах. Так, ч. 2 ст. 20 Загальної декларації прав людини визначає, що ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод хоча безпосередньо і не передбачає дане положення, проте ЄСПЛ у своїх рішеннях визначає, що заборона від примусового членства є частиною змісту ст. 11 і полягає у праві особи не вступати до організації та вільно виходити з неї, оскільки будь-якого роду примус у сфері членства суперечить самій сутності свободи об'єднання [243].

Як відзначає В.М. Висоцький, якщо людина не бажає реалізувати своє право на об’єднання, тобто не бажає брати участь у створенні об’єднання громадян, вступати у вже діюче або перебувати в ньому, її не можна примусити це зробити. Також вчений акцентує увагу на тому, що принцип добровільності містить у собі не тільки заборону на примус до вступу в будь-яке об’єднання, але й заборону на примус до перебування в будь-якому об’єднанні, якщо людина вже є його засновником, членом або учасником [244, с. 67].

Розглянемо таку форму реалізації права на об'єднання у політичні партії, як участь у добровільній ліквідації чи реорганізації партії.

Добровільне припинення діяльності партії випливає з конституційного права на об'єднання, оскільки свобода створення передбачає і свободу самоліквідації об'єднання, а отже, добровільне припинення діяльності

[1] Більш детально проблематика призупинення членства в політичній партії буде проаналізована в підрозділі 3.1.

політичної партії повинно виходити з волі громадян, які мають свободу об'єднання [4, с. 288].

ЗУ "Про політичні партії в Україні" визначає, що політичні партії припиняють свою діяльність шляхом реорганізації чи ліквідації (саморозпуску) або у випадку заборони її діяльності чи анулювання реєстрації в порядку, встановленому законодавством України. Рішення про реорганізацію чи саморозпуск приймається з'їздом (конференцією) політичної партії відповідно до статуту політичної партії. Одночасно з прийняттям такого рішення з'їзд (конференція) політичної партії приймає рішення про використання майна та коштів політичної партії на статутні чи благодійні цілі.

Як бачимо, ЗУ "Про політичні партії в Україні" визначає тільки орган, яким приймається рішення про реорганізацію чи ліквідацію партії, а саму процедуру прийняття такого рішення відносить до сфери регулювання статуту політичної партії. Звернемося до статутів деяких українських партій і проаналізуємо, яким чином вони регламентують процедуру реорганізації або ліквідації партії. Так, відповідно до розділу 7 статуту політичної партії "Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина", діяльність партії припиняється шляхом її реорганізації (злиття, приєднання, поділу) або ліквідації (саморозпуску) чи внаслідок анулювання її реєстраційного свідоцтва або заборони партії на підставах і в порядку, передбачених законодавством України. Рішення про реорганізацію чи ліквідацію партії, використання її майна і коштів приймаються з'їздом партії, якщо за них проголосували не менше 2/3 делегатів, обраних на з'їзд партії. Для вирішення питань, пов'язаних із ліквідацією партії, з'їзд партії створює ліквідаційну комісію. Чисельний і персональний склад і порядок її обрання визначаються з'їздом. Майно та кошти реорганізованої чи ліквідованої партії після задоволення всіх обґрунтованих майнових претензій використовуються на статутні та благодійні цілі. Ліквідація вважається завершеною, а партія такою, що припинила свою діяльність, з моменту, коли реєстраційний орган приймає рішення про скасування запису в реєстрі [245].

Отже, рішення про ліквідацію чи реорганізацію приймається з'їздом партії, якщо за нього проголосували не менше 2/3 делегатів, обраних на з'їзд партії. Таке ж саме положення можна побачити у статутах ряду інших партій: п. 9.2 статуту політичної партії "Громадянська позиція" [240]; п. 4.2 статуту політичної партії "Всеукраїнське об'єднання "Свобода" [246]; п. 11.2 статуту політичної партії "Зелені" [247]; п. 18 статуту політичної партії "Єдиний Центр" [248] тощо. У статутах деяких партій рішення про ліквідацію чи реорганізацію вважається прийнятим, якщо за нього проголосувало 3/4 делегатів з'їзду партії: п. 164 статуту політичної партії "Українська республіканська партія" [249]; п. 4.1.8. статуту політичної партії "Партія Вільних Демократів" [250].

Відповідно до ч. 3 ст. 23 ЗУ "Про політичні партії в Україні", рішення про реорганізацію чи ліквідацію політичної партії з дня внесення запису до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань не може бути скасовано політичною партією.

Розглянемо порядок добровільної ліквідації або реорганізації партій в окремих країнах-членах ЄС. У Польщі порядок добровільної ліквідації партії визначається главою 6 ЗРП "Про політичні партії". Відповідно до ст. 46 даного ЗРП, у випадку розпуску політичної партії на підставі рішення компетентного органу партії, таке рішення разом з рішенням про призначення ліквідатора відразу направляється в Варшавський Окружний Суд. Якщо політична партія не встановлює ліквідатора, то суд сам призначає ліквідатора партії. Варшавський Окружний Суд, після завершення ліквідації, виносить рішення про внесення запису щодо видалення політичної партії з реєстру. Таке рішення суду не може бути оскаржене. Ст. 49 ЗРП "Про політичні партії" передбачає, що стосовно питань ліквідації політичної партії, які не врегульовуються даним законом, повинні застосовуватися положення глави 5 ЗРП "Про громадські об'єднання" (в цій главі міститься положення про порядок призначення ліквідатора об'єднання, його обов'язки та ліквідаційні витрати) [104]. Як бачимо, законодавство Польщі, як і законодавство України, передбачає тільки положення, що рішення про реорганізацію чи ліквідацію політичної партії

приймається вищим партійним органом, проте сама процедура та вимоги щодо прийняття такого рішення законодавством не визначаються.

Це означає, що в Польщі, як і в Україні, процедура прийняття рішення щодо ліквідації та реорганізації партії визначається самими статутами політичних партій. Так, із положень п. 3 § 56 статуту політичної партії "Громадянська платформа Республіки Польща" (Platforma Obywatelska Rzeczypospolitej Polskiej) [251] випливає, що рішення про розпуск та реорганізацію партії, а також її об'єднання з іншими партіями приймає вищий орган партії – Національний Конвент не менш як 2/3 голосів. Відповідно до п. 10 ст. 12 статуту іншої політичної партії Польщі "Право та Справедливість" (Prawo i Sprawiedliwość) [252], Конгрес (найвищий орган даної партії) приймає рішення про розпуск або злиття партії з іншими партіями більшістю у не менше як 2/3 голосів.

В цьому аспекті можна погодитися з думкою В.І. Кафарського, що процедура добровільної ліквідації партії вимагає більш чіткої законодавчої регламентації. Він відзначає, що статутні норми щодо ліквідації партії можуть надати певним внутріпартійним структурам більші права, у тому числі і приймати рішення про добровільну ліквідацію, такий підхід посилює централізацію партійної влади та обмежує можливості реалізації права членів партії на об'єднання [4, с. 228].

Дещо по іншому регулює це питання законодавство ФРН. Так, Закон ФРН "про політичні партії" не містить окремо положення щодо процедури добровільної ліквідації партії, проте п. 11 § 6 цього закону визначає, що статути партій обов’язково повинні містити відомості про умови та процедуру опитування членів партії, якщо її з’їзд приймає рішення про розпуск партії або її територіальної організації, а також злиття з іншими партіями. Рішення з’їзду визнається затвердженим, зміненим або відміненим за результатами опитування. Таким чином, рішення про ліквідацію чи реорганізацію партії приймає її з’їзд, проте воно набуває сили тільки після проведення опитування членів партії.

Отже, на відміну від України та Польщі, у ФРН участь у вирішенні питання про розпуск чи реорганізацію партії беруть всі члени партії, а не тільки їх частина в особі делегатів вищого партійного органу, що, безумовно, сприяє більш повній та всебічній реалізації права на об'єднання в політичні партії. З точки зору підвищення гарантування такої форми реалізації права на об'єднання в політичні партії, як участь у добровільній ліквідації або реорганізації партій, в законодавстві України доцільно закріпити положення, за яким участь у прийнятті рішення про добровільне припинення діяльності партії беруть всі члени політичної партії, а не тільки ті, що входять до вищого партійного органу, хоча зауважимо, що це питання потребує додаткового та окремого дослідження.

2.3. Співвідношення права на об’єднання у політичні партії з іншими політичними правами, його місце у системі конституційних прав та свобод

Для кращого розуміння сутності права на об'єднання у політичні партії доцільно дослідити його взаємозв’язок та співвідношення з іншими політичними правами, а також його місце у системі конституційних прав та свобод. КСУ у своєму рішенні визначив, що права і свободи є основним елементом правового статусу людини і громадянина; отримавши закріплення в КУ, права і свободи визначають міру можливої поведінки людини і громадянина, відображають певні межі цих прав і свобод, можливість користуватися благами для задоволення своїх інтересів [253].

В юридичній науці конституційні права і свободи визначають як закріплені в КУ і гарантовані державою можливості, які дають кожній людині та громадянину вільно і самостійно обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися наданими йому соціальними благами як в особистих, так і в загальних інтересах [254, с. 121-122]. На думку П.М. Рабіновича, права людини – це певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, які об’єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства (економічним, духовним, соціальним) і мають бути загальними та рівними для всіх людей [210, с. 15; 255, с. 8]. Г.П. Клімова у характеристиці прав і свобод людини виділяє чотири аспекти: це можливість діяти (чи утримуватись від певних дій) з тим, щоб забезпечити своє нормальне існування, розвиток, задоволення основних потреб; це юридично забезпечене право вибору людиною певної поведінки; соціальний аспект прав і свобод людини полягає у тому, що можливості людини зумовлені реальним рівнем економічного, політичного, соціального і духовно-культурного розвитку соціуму; права і свободи не колективні, а індивідуальні [211, с. 187-188].

В.Ф. Федоренко під конституційними правами та свободами людини розуміє встановлену КУ та гарантовану державою міру можливої поведінки або діяльності особи з метою задоволення своїх законних потреб і інтересів у

політичній, соціальній, економічній, екологічній, культурній та інших сферах суспільного життя [221, с. 210]. На думку І.М. Сопілко, права людини – це гарантована законом міра свободи особи та можливість вільно діяти, самостійно обирати вид і міру власної поведінки з метою задоволення матеріальних і духовних потреб через користування благами та надбаннями держави і суспільства у межах, визначених національним законодавством та міжнародними угодами [256, с. 207]. Тобто головною ознакою прав людини є міра можливої поведінки у визначених законодавством межах.

Важливе значення для розуміння прав та свобод має їх класифікація[1]. Класифікація конституційних прав і свобод людини – це їх поділ на окремі групи з використанням того чи іншого критерію групування [258, с. 58]. На думку П.М. Рабіновича, класифікація суб'єктивних прав набуває практичного значення під час проектування конституції та інших законів будь-якої держави (зокрема України), оскільки здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтуванню послідовності викладу цих прав у законодавстві [29, с. 19; 255, с. 9].

У науковій літературі немає єдності в питанні класифікації прав та свобод, тому вченими пропонуються різноманітні підходи та критерії до класифікації прав. Так, Ю.М. Тодика класифікує права на підставі таких критеріїв: залежно від суб'єкта – на права і свободи людини та права і свободи громадянина; залежно від виду – на індивідуальні та колективні; за генезисом – на природні та похідні; за характером утворення – на основні і доповнювальні; за черговістю внесення до конституції – на права першого, другого і третього покоління; за ступенем їх абсолютизації – на такі, що підлягають обмеженню та такі, що не підлягають; за змістом – на громадянські, економічні, політичні, культурні та соціальні [254, с. 142].

П.М. Рабінович класифікує основні права за такими критеріями: за змістом – фізичні, особистісні, культурні, економічні та політичні права; за

[1] Класифікація – це система супідрядних понять (класів, об'єктів, явищ) у тій чи іншій галузі знання або діяльності людини, складена на основі об'єктів і закономірних зв'язків між ними, що дозволяє орієнтуватися в різноманітті об'єктів і що є джерелом знань про них [257, с. 565].

значенням для їх носія – основні (безумовно необхідні для його існування та розвитку) і неосновні (які не є життєво необхідними); за характером, способом здійснення – активні і пасивні; за суб'єктним складом здійснення – індивідуальні, колективні та змішані [255, с. 11-12].

В.Л. Федоренко класифікує права людини за такими критеріями: за сутністю – на природні та позитивно унормовані державою права і свободи людини; за змістом – на політичні, економічні, соціальні, культурні, екологічні тощо; за суб'єктами – індивідуальні та колективні права; за віковою приналежністю – права дитини; права молоді; права людей похилого віку тощо [221, с. 212].

На думку В.В. Кравченка права слід класифікувати за такими критеріями: за суб'єктом – на права людини і права громадянина; за черговістю їх включення до конституції – на права першого покоління, права другого покоління, права третього покоління; за генезисом – на природні та похідні від природних; за змістом – на особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні [259, с. 145-149].

Н.Варламова класифікує права за такими критеріями: за можливістю їх обмеження – на абсолютні та відносні; за умовами та способами їх реалізації – на негативні та позитивні; за сферою їх реалізації – на особисті, політичні, соціально-економічні та культурні; за часом виникнення – на права першого, другого та третього покоління; за суб'єктами реалізації – на індивідуальні та колективні [260, с. 152-162].

Досить поширеною є кваліфікація прав людини за часом їх виникнення на так звані покоління прав: перше покоління прав; друге покоління прав; третє покоління та четверте покоління прав [23, с. 138-142; 24, с. 333; 208, с. 48-49; 222, с. 106-108; 257, с. 565; 261, с. 22-24; 262, с. 189-190; 263, с. 122]. В юридичній літературі пропонуються й інші критерії та підходи до класифікації прав [69, с. 93; 207; 208, с. 47-51; 211, с. 189-191; 222, с. 106-111; 262, с. 184-190; 264, с. 166-169; 265, с. 168; 266, с. 117-118; 267, с. 159-161; 268, с. 93-97; 269, с. 136-140; 270; 271, с. 234-235].

Незважаючи на велику кількість різних підходів до класифікації прав людини, найбільш поширеною та визначальною залишається класифікація за їх змістом на особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні. Саме до цієї класифікації так чи інакше звертаються практично всі вчені при дослідженні різноманітних аспектів прав людини та громадянина.

До політичних прав належать:

- право на об'єднання у політичні партії та громадські організації;

- право брати участь в управлінні державними справами;

- право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;

- право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- право рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування;

- право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації;

- право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення[1].

Отже, право на об'єднання у політичні партії належить до політичних прав. Вчені завжди надавали особливого значення політичній свободі, як одній з найважливіших умов участі громадян в управлінні справами суспільства і держави, розвитку їх ініціативи і суспільно-політичної самодіяльності; політична свобода громадян в умовах демократичного суспільства – це не тільки усвідомлена ними необхідність, а й свідома діяльність для вирішення завдань, що стоять перед суспільством і державою [271, с. 243].

У юридичній науці політичні права визначають як права, що належать людині як члену політичного співтовариства, коли він виступає насамперед як громадянин держави [222, с. 115]. На думку В.Л. Федоренка, політичні прав та свободи громадян України – це конституційно визначена міра можливої поведінки і діяльності людини, насамперед щодо об'єднання у політичні партії,

[1] Слід зауважити, що деякі науковці відносять до політичних також право на свободу думки, слова, вільне вираження поглядів, право громадян звертатись за захистом своїх прав до омбудсмена; право безперешкодно дотримуватися своїх думок тощо [271, с. 244; 272, с. 38; 273, с. 76; 274, с. 20].

участі в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, в яких особа виступає як громадянин України, учасник суспільно-владних відносин [221, с. 219].

А.Ю. Олійник визначає політичні свободи як конституційні можливості громадян України на: громадянство та його зміну; об'єднання у політичні партії та громадські організації, участі у їх діяльності; проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій; участь у виборах та референдумі; недопущення втручання в процес реалізації з боку держави та її органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій, їх посадових і службових осіб. Також вчений наголошує, що конституційні громадські і політичні свободи – це ті можливості людини і громадянина, в реалізацію котрих не повинні втручатися держава та органи місцевого самоврядування, а також їх посадові особи [32, с. 86].

В.В. Кравченко зауважує, що політичні права і свободи пов’язані з об’єднанням у політичні структури, участю в суспільно-політичному житті та формуванням органів державної влади й органів місцевого самоврядування [275, с. 95]. В юридичній літературі наводяться й інші визначення політичних прав [210, с. 19; 263, с. 186; 276, с. 57; 277, с. 78; 278, с. 37; 279, с. 50].

Як бачимо, у наведених вище визначеннях акцентується увага на тому, що політичні права притаманні насамперед громадянам відповідної країни. А деякі автори взагалі визначають політичні права як такі, що належать виключно громадянам. Наприклад, "політичні права і свободи пов'язані з належністю до громадянства держави, а тому ними можуть користуватися виключно громадяни України" [280, с. 67], "…на відміну від особистих прав, які належать кожній людині, політичні права належать лише громадянам держави" [273, с. 76].

На нашу думку, зведення політичних прав до можливості їх реалізації виключно громадянами країни є не цілком правильним і не відповідає сучасним реаліям. Безумовно, тільки громадянин відповідної країни може реалізувати

всю повноту передбачених конституцією та законодавством політичних прав, проте іноземці та особи без громадянства також наділені окремими політичними правами, наприклад в Україні право на об'єднання в громадські організації та право на індивідуальні і колективні звернення належить як громадянам, так і іноземцям. У цьому аспекті законодавство країн-членів ЄС істотно відрізняється від українського. Так, у багатьох країнах-членах ЄС іноземці мають право брати участь у місцевих виборах, право на участь у мирних зборах та демонстраціях тощо[1]. Також, як ми вже відзначали, у деяких країнах членами політичних партій можуть бути не тільки громадяни, але й іноземці.

Розглянемо взаємозв'язок права на об'єднання в політичні партії з іншими конституційними правами та свободами. Насамперед слід проаналізувати співвідношення права на об'єднання в політичні партії із загальним правом на об'єднання (правом на асоціації). Ми вже частково торкнулися цієї проблематики у підрозділі 2.1. В юридичній науці загальне право на об'єднання було предметом багатьох ґрунтовних досліджень. Так, на думку М. Войналовича, право громадян на об'єднання – це одне з фундаментальних конституційних прав, реально існуюча встановлена та гарантована державою, визнана міжнародним співтовариством правова і фактична можливість громадян добровільно, без примусу створювати відповідні об'єднання у різних організаційно-правових формах (для здійснення та захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, установлених законом), вступати у вже діючі громадські організації, утворені в результаті реалізації права на об'єднання іншими громадянами, брати участь у функціонуванні об'єднання, виходу з нього [281, с. 29-30]. М.В. Баглай відзначає, що свобода спілок та асоціацій передбачати право громадян на

[1] Більш детально про це див. [202, с. 73-92].

створення політичних партій і інших громадських організацій, які мають свободу діяльності [69, с. 105].

Окремі науковці пропонують на рівні КУ належним чином виокремити право на об’єднання в політичні партії з загального права на об’єднання, виділивши його в окрему частину ст. 36 КУ, або навіть в окрему статтю. Наприклад, М. Войналович пропонує передбачити в окремих частинах однієї статті КУ такі права громадян, як загальне право на об’єднання та право на об’єднання у політичні партії. Така позиція ним обґрунтовується з точки зору розуміння сутності зазначених правових категорій та й, власне, загальними правилами юридичної техніки, оскільки за чинної редакції при використанні ч. 1 ст. 36 КУ слід одночасно тлумачити дві норми, включені до неї, що мають різний внутрішній зміст [281, с. 26]. Поряд із цим, вчений зауважує, що одночасне закріплення у ч. 1 ст. 36 КУ разом із правом на об’єднання у будь-які громадські організації також і права на об’єднання у політичні партії має свої переваги, які проявляються у тому, що таке унормування дає можливість у взаємозв’язку більш якісно зрозуміти сутність та правову природу права на об’єднання [281, с. 27].

На думку Ю. Кириченка, слід виокремити право на свободу об’єднання в політичні партії в самостійну статтю, яку він пропонує викласти в такій редакції: "Громадяни України мають право на свободу об’єднання в політичні партії, які сприяють формуванню й вираженню їхньої політичної волі, беруть участь у виборах. Обмеження щодо членства в політичних партіях встановлюються Конституцією України й законами України. Забороняється утворення й діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, у виконавчих органах місцевого самоврядування, Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, у навчальних закладах, на державних підприємствах, установах та організаціях" [90, с. 203]. Проте, як бачимо, запропонована редакція не вносить нічого нового в зміст аналізованого права, а тільки, власне, виводить вже наявні в КУ положення в рамки окремої статті.

Проблема щодо питання розмежування політичних партій та інших видів об’єднань досить активно розглядається в юридичній науці, а також пропонуються різноманітні критерії такого розмежування. Так, польський вчений М. Дабровскі звертає увагу, що політичні партії мають право на отримання відповідних виплат з державного бюджету країни у випадках та в порядку, передбачених чинним законодавством, що є важливою відмінністю між політичними партіями та іншими громадськими організаціями [200, с. 107]. Н.П. Гаєва відзначає, що розмежування між політичними партіями та громадськими організаціями доцільно проводити з урахуванням права політичних партій брати участь у формуванні органів влади шляхом виборів [282, с. 180]. На думку Н.В. Богашевової, саме право висувати кандидатів на виборах вирізняє політичні партії серед інших об’єднань громадян і є визначальним критерієм при їх розмежуванні [9, с. 56]. Вивченню цього питання приділяли увагу і ряд інших науковців [16, с. 9; 203, с. 133; 204, с. 94-95; 223, с. 270; 283; 284, с. 322; 285, с. 42-44].

Як ми вже відзначали, право на об’єднання в політичні партії належить до політичних прав. Що стосується загального права на об’єднання, то тут не все так однозначно. В юридичній літературі робляться спроби одночасно віднести право на об’єднання і до інших груп прав людини [16, с. 74]. Наприклад, Д.А. Алімов відзначає, що в сучасній науці наявна тенденція до зайвої політизації права на об’єднання, що відображається на відповідній законодавчій базі та подекуди призводить до негативних наслідків у практиці реалізації такого права [286, с. 4]. М.В. Войналович вважає, що права на об’єднання одночасно є і політичним, і соціальним правом, головним чином через те, що до громадських об’єднань відносяться профспілкові організації [287]. Д.О. Малий, відносячи право на об'єднання до числа особистих прав, зауважує, що за своїм змістом загальне право на об'єднання охоплює не тільки політико-правову сферу, а й економічну та інші сфери суспільних відносин, де громадяни реалізують свої інтереси [288, с. 6].

Загалом можна погодитися з Ф.Г. Шуховим, який відзначає, що з урахуванням виду створеного в результаті реалізації права на об'єднання (громадське об'єднання, об'єднання, політична партія або профспілкова організація), загальне право на об'єднання не може бути "в чистому вигляді" віднесене тільки до політичних, особистих чи соціально-економічних прав, воно може бути проявом будь-якого з цих прав, тому, на його думку, право на об'єднання має універсальний характер [16, с. 81-82].

Отже, право на об’єднання в політичні партії є складовою загального права на об’єднання і співвідноситься з ним, як частина до цілого.

Право на об’єднання в політичні партії безпосередньо пов’язане з конституційним правом на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Існування права громадян на об'єднання є логічним продовженням свободи думки і слова, оскільки тільки при можливості висловити свої позиції в колективній діяльності, вони стають вартісними і можуть претендувати на вираження загальної волі, також без свободи думки і слова фактично недосяжні принципи діяльності політичних партій, до яких належать добровільність, рівноправність, законність і гласність [11, с. 44].

ЄСПЛ з цього приводу відзначив, що незважаючи на свою самостійну роль і особливу сферу застосування, ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод повинна розглядатися у світлі ст. 10, оскільки свобода вираження поглядів та думок є однією з цілей свободи зібрань та асоціацій [289, с. 622].

М. де Сальвіа висловлює думку, що право будь-якої особи мирно об'єднуватися вписується в межі свободи думки, яка є однією з його цілей, а свобода зібрань є природним продовженням свободи вираження думки. У свою чергу, як вважає вчений, право об'єднуватися є однією з форм, яку може набути свобода думок або вираження переконань [290]. Свобода думки і переконань мали б обмежене значення, якби вони не супроводжувалися гарантією мати можливість обмінюватися своїми переконаннями або ідеями колективно, зокрема, в межах об'єднання осіб, що мають ті ж переконання, ідеї чи інтереси

[290]. На взаємозв'язок між правом на об’єднання в політичні партії та конституційним правом на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань звертає увагу і Ф.Г. Шухов [16, с. 76].

Отже, між зазначеними конституційними правами існує нерозривний взаємозв'язок – з одного боку, право на об’єднання в політичні партії є наслідком реалізації особою конституційного права на свободу думки і вільне вираження своїх поглядів і переконань, а з іншого, право на об’єднання в політичні партії сприяє реалізації права на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Також право на об’єднання в політичні партії перебуває у безпосередньому взаємозв’язку з конституційним правом на мирні зібрання. Так, відповідно до ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні", рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з’їзді (конференції, зборах), інакше кажучи, на мирному зібранні громадян. Тобто без належної реалізації права на мирні зібрання неможливо реалізувати право на створення політичної партії, а без створення партій неможливими є й інші форми реалізації права на об’єднання в політичні партії.

Відповідно до ст. 39 КУ, громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Як бачимо, сама КУ не визначає безпосередньо термінів сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про мирні зібрання. КСУ у своєму рішенні відзначив, що визначення конкретних строків завчасного сповіщення з урахуванням особливостей форм мирних зібрань, їх масовості, місця, часу проведення тощо є предметом законодавчого регулювання [291]. Проте спеціальний ЗУ, котрий би регулював порядок

реалізації мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій, в Україні так і не прийнятий, хоча на необхідність його якнайшвидшого прийняття звертає увагу ряд науковців, що досліджують цю проблематику [292, с. 17; 293, с. 33; 294, с. 13].

У Польщі та ФРН право на мирні зібрання також закріплюється на конституційному рівні (ст. 57 Конституції Польщі та ст. 8 Конституції ФРН), проте, на відміну від України, у них також прийняті та діють спеціальні законодавчі акти, які детально регламентують порядок реалізації конституційного права на мирні зібрання. Так, відповідно до ЗРП "Про зібрання" [295], кожна людина має право на свободу мирних зібрань. Ця свобода може бути обмежена тільки законом для охорони державної безпеки, громадського порядку та охорони здоров'я чи моральності населення або прав і свобод інших людей, а також для захисту меморіалів Голокосту. Зібранням, відповідно до вказаного ЗРП, вважається збір щонайменше 15 осіб, який скликаний для висловлення спільної позиції або для проведення дебатів. Питання щодо мирних зібрань є компетенцією органів муніципальної влади. Рішення муніципальних органів щодо питань проведення мирних зібрань можуть бути оскаржені у органи воєводства.

У ФРН питання організації та здійснення мирних зібрань також регулюються спеціальним Законом "Про зібрання і походи" [296]. Відповідно до § 1 згаданого акту, кожен має право проводити публічні збори і демонстрації. Право проводити публічні збори і демонстрації обмежується відносно: осіб, які використовують це право для боротьби з основами демократичного ладу; осіб, які під час проведення зібрань переслідують цілі політичних партій, які рішенням Федерального Конституційного Суду визнані антиконституційними; політичних партії, які рішенням Федерального Конституційного Суду визнані антиконституційними; об'єднань, які є забороненими в ФРН відповідно до положень ч. 2 ст. Конституції ФРН. Також у даному законі окремо регламентується порядок проведення зібрань у приміщеннях і на вулицях, підстави для відмови в проведенні таких зібрань та

відповідальність осіб, винних у порушенні положень даного Закону ФРН. Як бачимо, у положеннях Закону ФРН "Про зібрання і походи" також відображається тісний взаємозв'язок між правом на об'єднання в політичні партії та конституційним правом на мирні зібрання.

У науковій літературі під правом на мирні зібрання розуміється утверджена на рівні конституції, юридично визнана можливість суб'єкта права задовольняти власний інтерес щодо вільного публічного вираження своїх поглядів, агітації за них, підтримки чи виступу проти поглядів інших осіб, а також реалізації інших своїх прав і свобод, що відбувається у формі зборів, мітингу, походу, демонстрації, пікету, наметового містечка чи іншого заходу, як із використанням звукопідсилювальної апаратури, транспортних та інших засобів, так і без них, що відбувається мирно та без зброї, без порушення прав і свобод інших суб'єктів, здійснюючи свої дії на основі і в межах правових приписів та норм [297, с. 4].

М. Войналович звертає увагу, що в положеннях ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини поруч визначаються такі суб'єктивні права, як право кожної людини на свободу мирних зборів та свободу асоціацій. Аналізуючи питання про єдність природи змісту мирних зборів і асоціацій, вчений приходить до висновку, що об'єднання громадян відрізняється від зборів більш високим рівнем організованості, що ґрунтується на існуванні постійного інтересу, задля досягнення якого й утворюється об'єднання, функціонуванні відповідних органів, наявності правосуб'єктності в об'єднання [281, с. 27].

У той же час, як випливає з положень законодавства окремих країн та із статутів політичних партій – право на об'єднання в політичні партії також певним чином здійснює зворотній вплив на право на мирні зібрання. Так, наприклад, у п. 2.3 Статуту політичної партії "Громадянська позиція" [240] відзначається, що з метою виконання статутних завдань та програмних цілей партія, зокрема, організовує та проводить мітинги, збори, демонстрації, марші, походи, пікетування та інші масові заходи. Тобто діяльність політичних партій сприяє реалізації права на мирні зібрання.

Право на об’єднання в політичні партії безпосередньо пов’язане з правом громадян брати участь в управлінні державними справами. Як відзначає Н.Ю. Блінкова, використовуючи право на участь в створенні і діяльності політичних партій, громадяни реалізують своє право на участь в управлінні справами держави, оскільки партії беруть активну участь у формуванні та функціонуванні механізму державної влади [153, с. 3]. Орієнтованість діяльності партії на участь в управлінні справами держави виражається в їх монопольному праві на самостійну участь у виборах у ролі колективних суб'єктів виборчого процесу [298, с. 7].

Інакше кажучи, громадянин може реалізовувати своє право на участь в управлінні державними справами в тому числі і через діяльність політичних партій. А.В. Грабильніков досліджуючи право громадян України брати участь в управлінні державними справами, зауважує, що це право слід розглядати як основне, визначальне, пріоритетне стосовно до інших політичних прав (права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, права збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, права направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування), тобто право громадян брати участь в управлінні державними справами співвідноситься з іншими політичними правами як пріоритетне політичне право [299, с.8-9]. На нашу думку, важко погодитися з такою позицією, оскільки право на об’єднання в політичні партії та право громадян брати участь в управлінні державними справами є різними за своєю юридичною природою політичними правами, і кожне з них виконує свою функцію в системі політичних прав та свобод. Тому слід говорити не про визначальність та пріоритетність одного права стосовно іншого, а про їх взаємозв’язок та взаємовплив.

Право на об’єднання в політичні партії має тісний зв’язок не тільки з політичними, але й з іншими правами та свободами, наприклад, з конституційним правом на свободу та особисту недоторканність. Як

відзначається в науковій літературі, без особистої недоторканості інші права та свободи втрачають сенс [300, с. 133]. Інститут недоторканності включає фізичну і духовну недоторканність, свободу діяти, розпоряджатися собою, тобто не перебувати під контролем [223, с. 202].

Що стосується права на особисту свободу, то воно також впливає на можливість повноцінної реалізації всіх аспектів права на об’єднання в політичні партії. Хоча законодавство України не визначає, що особи, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, не можуть реалізувати право на об’єднання в політичні партії[1], проте, як слушно зауважує Д. МакБрайд, позбавлення людини свободи, найімовірніше, обмежує його можливість брати активну участь у діяльності об'єднання, але в іншому це не повинно відбитися на його членстві в об'єднанні та участі у справах об'єднання [242, с. 24].

Реалізація особою права на об’єднання в політичні партії у формі створення нових та вступу в діючі політичні партії призводить до виникнення в неї ряду специфічних прав, які характерні тільки для членів політичної партії.

На нашу думку, при дослідженні конституційного права на об’єднання в політичні партії важливе значення має вивчення прав та обов’язків членів політичної партії, оскільки саме вони визначають зміст правового статусу членів політичних партій, тоді як при наукових дослідженнях згаданого права більшість вчених не приділяє належної уваги даному аспекту.

ЗУ "Про політичні партії в Україні" досить поверхово регламентує права і обов’язки членів політичних партій. Так, відповідно до ст. 6 зазначеного закону, членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до КУ має право голосу на виборах. Громадянин України має право будь-коли зупинити чи припинити своє членство в політичній партії шляхом подання заяви до відповідних статутних органів партії. Відповідно до ст. 8 ЗУ "Про політичні партії в Україні", політичні партії повинні мати статут, який,

[1] Свого часу ч. 1 ст. 11 ЗУ "Про об'єднання громадян" передбачала, що політичні партії створюються за ініціативою громадян України, які досягли 18 років, не обмежені судом у дієздатності і не тримаються в місцях позбавлення волі [190].

зокрема, має містити відомості про права та обов'язки членів політичної партії, підстави припинення чи зупинення членства в політичній партії.

У статутах політичних партій права і обов’язки членів партії, як правило, визначаються в окремому розділі статуту. Так, відповідно до Розділу 4 Статуту політичної партії "Громадянська позиція" [240], член партії має право: брати участь у статутній діяльності партії; вносити на розгляд керівних органів будь-які питання, пов'язані з діяльністю партії та вживати заходів до їхнього вирішення; безпосередньо брати участь у виробленні і здійсненні партійної політики; вільно висловлювати свої погляди і обговорювати будь-які питання партійного життя як до, так і після прийняття рішень партійними органами; висувати, обирати кандидатів та бути обраним до будь-якого виборного органу партії; подавати пропозиції до партійних органів щодо кандидатур для висування їх від імені партії до представницьких органів влади усіх рівнів; отримувати інформацію щодо загальних питань діяльності партії; подавати апеляції, запити, заяви, звернення, пропозиції до будь-якого партійного органу; при незгоді з рішенням будь-якого органу або посадової особи Партії – оскаржити це рішення до керівних органів партії вищого рівня; оскаржити рішення чи дії керівних органів партії як до керівних органів вищого рівня, так і до контрольно-ревізійних органів партії; із власної ініціативи припинити членство в Партії; вносити пропозиції щодо змін до програми партії та її статуту.

Кожен член Партії зобов‘язаний: дотримуватися статуту та програми партії; сприяти поширенню ідей та цінностей партії; виконувати рішення керівних органів партії; брати участь у здійсненні статутних завдань та у заходах партії; надавати всебічну допомогу на виборах в органи державної влади кандидатам, які висунуті або підтримуються партією, сприяти їхній

перемозі; дбати про зміцнення авторитету партії; дотримуватися норм моралі та етики; сплачувати членські внески [240][1].

У ЗРП "Про політичні партії", як і в Законі України "Про політичні партії в Україні", права та обов'язки членів політичних партій не виведені в окрему статтю чи розділ закону, а в тесті цього акту виділяються тільки окремі права членів політичних партій, наприклад, ст. 10 гарантує для всіх членів право вільного виходу з партії. Натомість п. 3 ч. 1 ст. 9 ЗРП "Про політичні партії" передбачає, що права і обов'язки членів партії визначаються її статутом.

У статутах політичних партій Польщі права та обов'язки членів регламентовані досить детально. Так, у статуті політичної партії "Громадянська платформа" [251] правам та обов'язкам членів партій присвячені § 6 та § 7 статуту, відповідно до яких члени партії мають право: формувати програму партії; бути обраними до органів партії; брати участь у всіх організаційних і програмних заходах партії; брати участь у засіданнях всіх органів партії; на доступ до всіх документів партії, якщо це не суперечить законодавству Польщі; право використовувати символіку партії тощо. До основних обов'язків членів Громадянської платформи її статут відносить: дотримання вимог статуту, а також рішень та резолюцій партії; регулярно сплачувати членські внески; дотримуватися рівноправних відносин з іншими членами партії; підтримувати цілі та програмні завдання партії; сумлінно виконувати покладені на них функції і обов'язки тощо.

На відміну від України та Польщі, в окремих країнах ЄС спеціальні закони про політичні партії приділяють значно більше уваги регламентуванню прав та обов'язків членів політичних партій. Так, у Латвії права та обов'язки членів політичних партій нормативно закріплюються в ст. 29 Закону Латвійської Республіки "Про політичні партії" [94], відповідно до якої члени партії мають такі права: брати участь у процесі прийняття рішень партії;

[1] Членські внески є важливим джерелом фінансування політичних партій, проте в різних країнах спостерігається істотна специфіка щодо значення та ваги членських внесків у фінансуванні партій. Більш детально про це див. [301].

обирати органи політичної партії; отримувати всю необхідну інформацію про діяльність партії, а також вільно висловлювати свої думки з приводу діяльності партії; вільно вийти з партії; висувати та підтримувати кандидатів від партії на муніципальних, парламентських виборах і виборах до ЄП. Члени партії зобов'язані: дотримуватися статуту партії; брати участь у роботі партії; сплачувати членські внески. Статутами партій можуть бути передбачені й інші права та обов’язки членів партій, якщо вони не суперечать положенням Закону Латвійської Республіки "Про політичні партії".

У Законі ФРН "Про політичні партії" [92] окремо регламентуються тільки права членів партій. Так, § 10 даного закону передбачає, що компетентні органи партії вільно виносять рішення про прийом членів відповідно до конкретних положень статуту. Члени партії і їх представники в партійних органах мають рівне право голосу. Конкретні положення статуту можуть пов'язувати використання права голосу з виконанням членом партії свого обов'язку зі сплати членських внесків. Член партії має право в будь-який час вийти з партії. Статут будь-якої партії повинен містити положення, що стосуються: допустимих дисциплінарних заходів проти членів партії; підстав, які виправдовують такі заходи; партійних органів, що приймають рішення про дисциплінарні заходи.

Що стосується обов’язків членів політичних партій, то Закон ФРН "Про політичні партії" їх фактично не регламентує, а в § 6 міститься положення, що статути партій повинні містити положення, які стосуються прав та обов’язків членів партії.

Отже, як бачимо, всі проаналізовані спеціальні законодавчі акти містять положення, відповідно до якого права і обов’язки членів політичних партій повинні закріплюватися у статуті політичних партій. Що стосується безпосередньо законодавчого регулювання прав та обов’язків членів політичних партій, то тут підходи законодавця в окремих країнах досить суттєво різняться. Спеціальні закони про політичні партії в окремих країнах досить детально регламентують права і обов’язки членів партій, в інших

країнах на законодавчому рівні закріплені тільки окремі, найбільш загальні права та обов’язки членів партій, а їх детальна регламентація переноситься на рівень статутів політичних партій. ЗУ "Про політичні партії в Україні" належить саме до останніх.

У попередньому підрозділі ми проаналізували таку форму реалізації права на об’єднання у політичні партії, як вільний вихід з партії. Проте добровільний вихід є не єдиною підставою для припинення членства в політичній партії. У ЗУ "Про політичні партії в Україні" закріплюється тільки добровільна форма припинення членства, а питання щодо інших підстав припинення членства названим законом відноситься до сфери регулювання статутів політичних партій. Як випливає з положень статутів політичних партій, найбільш поширеними підставами припинення членства є: добровільний вихід; виключення з членів партії; втрата громадянства України; визнання особи судом недієздатним; вступ до іншої політичної партії або перебування в іншій політичній партії; смерть [245; 302]. Відповідно, підстави для виключення члена з політичної партії також визначаються виключно статутами партій і не регламентуються законодавством України. Наприклад, відповідно до п. 3.11 статуту політичної партії "Всеукраїнське об’єднання "Батьківщина", за невиконання програмних положень та статутних вимог до члена партії застосовуються партійні стягнення: попередження, догана та виключення з партії. Рішення про виключення з партії приймається статутними органами партійних організацій за місцем обліку члена партії або центральними керівними органами партії. Рішення про виключення з членів партії членів Політичної ради партії приймає Політична рада партії; голів АР Крим, обласних, міст Києва та Севастополя, міських і районних партійних організацій, членів бюро АР Крим, обласних, міст Києва та Севастополя партійних організацій приймає винятково Президія Політичної ради партії. За виключеними із партії особами зберігається право у місячний термін звернутися з апеляцією у статутний орган вищого рівня [245].

Подібний підхід до регулювання припинення членства в політичній партії закріплюється і в законодавстві Польщі. Натомість, Закон ФРН "Про політичні партії" [92] приділяє даним питанням значно більше уваги. Так, § 10 даного закону, закріплює положення, що член партії може бути виключений з неї тільки за умови, якщо він навмисно не дотримується статуту або грубо порушує принципи діяльності партії і її дисципліну і тим самим завдає партії істотної шкоди. Рішення про виключення члена партії приймає арбітраж[1], уповноважений на це відповідним Положенням партії. Можливість оскарження такого рішення в арбітраж вищої інстанції повинна бути гарантована. Всі рішення арбітражу повинні бути в письмовій формі та належним чином обґрунтовані.

На нашу думку, для належного захисту членів політичних партій від безпідставного та необґрунтованого виключення з партії, в ЗУ "Про політичні партії в Україні" доцільно закріпити норму, яка б на законодавчому рівні гарантувала належну процедуру оскарження рішень про виключення з політичної партії, що підвищить рівень гарантування права на об'єднання в політичні партії. Для цього п. 3 ст. 8 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в наступній редакції: "Порядок вступу до політичної партії, зупинення та припинення членства в ній, виключний перелік підстав для виключення з партії, а також процедуру розгляду оскарження рішення про виключення з партії".

Отже, конституційне право на об’єднання у політичні партії перебуває у тісному співвідношенні з політичними та іншими конституційними правами і свободами, що проявляється у їх складному взаємозв’язку та взаємозалежності,

[1] Відповідно до § 14 Закону ФРН "Про політичні партії" [92], для врегулювання і вирішення спорів партії або її територіальної організації з окремими членами партії, а також суперечок про тлумачення та застосування Статуту повинні бути утворені органи арбітражу щонайменше в межах всієї партії і її територіальних організацій вищих ступенів. Для кількох територіальних організацій нижчої ланки можуть створюватися загальні арбітражні органи. Члени арбітражних органів обираються не більше ніж на чотири роки. Вони не можуть бути членами Правління партії або її територіальної організації, вони незалежні і не можуть піддаватися будь-якому впливу. Діяльність арбітражного органу повинна визначатися Положенням про нього, яке гарантує учасникам процесу право на розгляд спору на основі діючих норм, справедливу процедуру і можливість відведення члена арбітражного органу у випадку його зацікавленості в результаті розгляду.

де реалізація зазначеного права є неможливою без попередньої реалізації інших окремих конституційних прав і свобод.

Висновки до розділу 2

1. Конституційне право на об’єднання у політичні партії – це гарантовані конституцією та міжнародними нормативно-правовими актами можливості громадяни (а в деяких країнах і іноземців) вільно та безперешкодно, без отримання жодних на те попередніх дозволів з боку державних органів, створювати нові, вступати та брати участь в діяльності існуючих політичних партій, або утримуватися від вступу, та вільно виходити з них, а також брати участь у добровільній ліквідації партії, за винятком обмежень, які встановлюються виключно законом.

2. Термін "право на свободу об’єднання в політичні партії", який використовується в Конституції та законодавстві України, викликає певні термінологічні неузгодженості і не сприяє проведенню точної та однозначної характеристики правової сутності передбаченої Конституцією України можливості об’єднання в політичні партії. Суперечність закладена уже в самому словосполученні "право на свободу", оскільки незрозуміло, куди слід відносити дану категорію – до конституційних прав чи до конституційних свобод. На думку автора, для характеристики можливостей, які закріплені в ч. 1 ст. 36 КУ, доцільно використовувати саме термін "право", а не "свобода".

3. Слід підтримати положення, що зміст конституційного права на об’єднання в політичні партії становлять такі елементи (можливості): вільно створювати партії, брати участь у їх створенні та діяльності, вступати до них та виходити з них за власним бажанням без жодного примусу; вимагати від зобов’язаних суб’єктів утримуватись від не передбаченого законодавством втручання, здатного обмежувати утворення і діяльність політичних партій, вступ до політичної партії чи вихід з неї та забезпечити реалізацію конституційного права на об’єднання в політичні партії; у випадку порушення права на об’єднання в політичні партії, звертатися за його захистом до відповідних державних органів і посадових осіб.

4. Право на об’єднання у політичні партії реалізується в таких формах: участь у створенні нових політичних партій; вступ та участь в діяльності існуючих політичних партій; вільний вихід з партій; утримання від вступу до політичної партії; участь у добровільній ліквідації партії. Окремі з аспектів зазначених форм реалізації досить детально регламентовані чинним законодавством України, інші ж отримали досить обмежене та поверхове, а інколи і неоднозначне та навіть суперечливе нормативне закріплення, що визначає необхідність вдосконалення законодавства стосовно уточнення кола осіб, що мають право створювати політичні партії та удосконалення процедури збору підписів громадян України на підтримку рішення про створення політичної партії.

5. Реєстрація політичних партій має важливе значення для реалізації конституційного права на об’єднання в політичні партії. Розрізняють різні способи набуття політичними партіями легального статусу, найбільш поширеним в сучасних державах є явочно-реєстраційний спосіб, при якому політичні партії утворюються без попереднього дозволу, але набувають легального статусу (власне стають політичними партіями) після реєстрації у відповідному державному органі.

6. Реєстрація політичних партій – це діяльність суб’єктів реєстраційних відносин щодо підготовки та подання до реєстраційного органу необхідних для реєстрації документів, перевірки ним їх відповідності вимогам чинного законодавства та внесення відомостей до відповідного реєстру, спрямована на легалізацію політичних партій.

7. Конституційне право на об’єднання у політичні партії перебуває у тісному співвідношенні з політичними та іншими конституційними правами і свободами, що проявляється у складному взаємозв’язку та взаємозалежності, де реалізація зазначеного права є неможливою без попередньої реалізації інших окремих конституційних прав і свобод. Так, з одного боку, право на об’єднання в політичні партії є наслідком реалізації особою конституційного права на свободу думки і вільне вираження своїх поглядів і переконань, а з іншого,

право на об’єднання в політичні партії сприяє реалізації права на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань; відповідно до законодавства України, рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з’їзді (конференції, зборах), інакше кажучи, на мирному зібранні громадян, тобто без належної реалізації права на мирні зібрання неможливо реалізувати право на створення політичної партії, а без створення партій неможливими є й інші форми реалізації права на об’єднання в політичні партії.

8. Для належного захисту членів політичних партій від безпідставного та необґрунтованого виключення з партії, в ЗУ "Про політичні партії в Україні" доцільно закріпити норму, яка б на законодавчому рівні гарантувала належну процедуру оскарження рішень про виключення з політичної партії, що підвищить рівень гарантування права на об'єднання в політичні партії. Для цього п. 3 ст. 8 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в такій редакції: "Порядок вступу до політичної партії та припинення членства в ній, виключний перелік підстав для виключення з партії, а також процедуру розгляду оскарження рішення про виключення з партії".

РОЗДІЛ 3. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ГАРАНТІЇ ТА ОБМЕЖЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ОБ'ЄДНАННЯ У ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС

3.1. Поняття та види обмежень права на об'єднання у політичні партії

Право на об'єднання в політичні партії не є абсолютним і може бути обмеженим у випадках, передбачених чинними міжнародними нормативно-правовими актами, конституцією та законодавством відповідної країни. У межах цього підрозділу дисертації спробуємо з'ясувати юридичну природу обмежень права на об'єднання в політичні партії, проаналізувати їх основні види та особливості законодавчого закріплення в Україні і окремих країнах-членах ЄС.

Слід погодитися з думкою М.О. Свистунової, що свобода дій політичних сил в умовах демократії повинна знаходити свою межу там де її супротивники намагаються засобами, наданими їм демократією, ліквідувати демократію [303, с. 18]. У той же час, як зауважує Ю. Ірха, на практиці непоодинокими є випадки, коли законодавець і правозастосовні органи надто широко інтерпретують допустимі обмеження зазначених прав і свобод, особливо в інтересах національної безпеки, внаслідок чого спотворюється або взагалі нівелюється їхня сутність, окрім того, громадяни часто ставлять свої інтереси вище за національні і вважають неправомірним встановлення будь-яких обмежень щодо них, навіть із метою гарантування національної безпеки [304, с. 78-79]. В.І. Полевий зауважує, що будь-яке правове регулювання діяльності партій, у тому числі і конституційне, є певною мірою обмеженням свободи об'єднання [198, с. 8].

Насамперед коротко розглянемо загальні положення щодо обмежень прав та свобод людини і громадянина. Як слушно зауважує А.В. Басов, аналіз законодавства щодо застосування поняття "обмеження" свідчить, що сфера використання даного терміна доволі широка і стосується різних аспектів

життєдіяльності суспільства та держави в цілому, проте жодний нормативний акт не дає його чіткого визначення, а в юридичній літературі теж не міститься єдиного визначення досліджуваного поняття; до того ж науковці, як правило, застосовують різні варіанти поняття, а саме: "обмеження права", "правове обмеження", "обмеження прав людини", "тимчасова заборона", "заборона" [305, с. 59].

У юридичній літературі під обмеженням прав і свобод людини розуміється обумовлене різноманітними чинниками, головним чином політико-правового характеру, спрямоване на певні цілі, здійснюване як правовими, так і неправовими засобами і способами, кількісне та (або) якісне зменшення суб'єктами влади прав і свобод людини, причому під зменшенням розуміється або виключення, або звуження обсягу і змісту прав людини [306, с. 33]. О.В. Осинська відзначає, що обмеження прав і свобод людини – це законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися і розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету і територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної й інформаційної безпеки, для охорони здоров'я, суспільної моралі й забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини [36, с. 6]. На думку П.М. Кузьменка, обмеження конституційних прав і свобод людини – це вся сукупність явищ, що здійснюють свій вплив на можливості особи обирати вид та міру своєї поведінки шляхом звуження обсягу її конституційних прав і свобод або шляхом розширення обсягу її обов’язків на основі передбачених законом процедур, підстав та умов, а результатом такого впливу є стримування протизаконного чи іншого діяння особи, через що створюються умови для задоволення інтересів самої особи, інших осіб та інтересів суспільства [307, с. 25].

Пропонуються й інші визначення обмежень прав, наприклад, О.Ф. Квітко вважає, що під терміном "обмеження права (свободи)" слід розуміти встановлені законодавством межі реалізації (здійснення) людиною

(громадянином) прав (свобод), що проявляються в заборонах, втручаннях, обов'язках, відповідальності, існування яких детерміновано необхідністю захисту конституційно визнаних цінностей і призначенням яких є забезпечення необхідного балансу між інтересами особистості, суспільства і держави [308, с. 13]. На думку М.Г. Маковецької, обмеження прав і свобод – це встановлення державою на законодавчому рівні визначених меж, в рамках яких індивідуум, незалежно від його статусу, державної приналежності та інших характеристик, може реалізовувати свої права і свободи [309, с. 236].

О.В. Малько відзначає, що обмеження прав та свобод фізичних осіб є складовою такого поняття, як "правові обмеження" [310, с. 20], під яким вчений розуміє правове стримування протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контрсуб'єкта і суспільних інтересів в охороні та захисті; воно пов'язане з державним примусом, загрозою позбавлення цінностей, виконує охоронну, мотиваційну, виховну, комунікативну функції та функцію соціального контролю [310, с. 7].

При характеристиці теоретичних аспектів обмежень прав людини виділяють такі їх ознаки: обмеження становлять певні юридичні та фактичні наслідки у вигляді "некомфортних" умов для реалізації правових інтересів відповідних осіб, права і свободи яких обмежуються, з одночасним задоволенням певних законних інтересів суб’єкта владних повноважень, який запровадив ці обмеження, або інтересів третьої особи, що зацікавлена у введенні таких обмежень; у кожному випадку обмеження завжди призводять до зменшення обсягу дозволеної нормами права поведінки чи дій суб’єктів; правомірне обмеження в умовах виникнення надзвичайних ситуацій встановлюють лише відповідно уповноважені на те суб’єкти, із дотриманням певної процедури, визначеної нормативно-правовими актами; обмеження, яке застосовується в умовах виникнення надзвичайних ситуацій, завжди пов’язане із розширенням компетенції органів державної влади або місцевого самоврядування, що відповідальні за ліквідацію негативних наслідків надзвичайної ситуації, причому таке розширення відбувається за рахунок

зменшення обсягу реалізації прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб [311, с. 360].

Дослідженню питання обмежень прав людини в цілому, а також обмежень права на об’єднання в політичні партії зокрема приділяли увагу й інші вчені [304; 312; 313; 314].

Також слід мати на увазі, що будь-які обмеження права на свободу об’єднання і прав об’єднань повинні бути необхідними в демократичному суспільстві, а отже – пропорційними своїй законній меті. Принцип необхідності в демократичному суспільстві вимагає дотримання справедливого балансу між інтересами осіб, що здійснюють право на свободу об’єднань, інтересами власне об’єднань та інтересами суспільства в цілому, тобто необхідність обмежень повинна бути ретельно зважена і ґрунтуватися на беззаперечних доказах [315].

У науковій літературі відзначається, що обмеження конституційних прав і свобод людини не може бути абсолютним і має свої хронологічні, процедурні та зрештою предметні межі, зокрема, обмеження прав людини завжди має тимчасовий характер [223, с. 484]. А.М. Моісеєв зауважує, що абсолютно всі обмеження права, по суті, є тимчасовими. На його думку, така тимчасовість обмежень означає, що коли-небудь право буде існувати без них, в той же час характер та обсяг цих обмежень буде різнитися на різних етапах розвитку [11, с. 97]. О.В. Осинська, натомість, аналізуючи такий критерій, як строк дії обмеження прав і свобод людини, виділяє постійні й тимчасові передумови. До постійних вона відносить передумови, не обмежені в часі, а до тимчасових передумов встановлення обмеження прав і свобод людини, на її думку, належать ті, які обмежені часовими рамками [36, с. 10].

На нашу думку, хоча абсолютна більшість обмежень права на об'єднання в політичні партії і мають тимчасовий характер, проте не слід категорично стверджувати, що всі обмеження цього права є тимчасовими. Наприклад, такі обмеження, як заборона на членство в політичних партіях для окремих осіб, є тимчасовими і зникають, коли особи перестають займати відповідні посади в органах державної влади, так само на певний строк встановлюються і

обмеження, пов’язані з оголошенням військового чи надзвичайного стану. Що стосується таких обмежень, як заборона на членство в політичних партіях іноземців, заборона утворення і діяльності політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, то вони діють протягом всього часу і не залежать від настання певних обставин, тобто є постійними. Отже, потрібно виділяти постійні та тимчасові обмеження права на об'єднання в політичні партії.

Як вже відзначалося, право на об’єднання в політичні партії гарантується ст. 36 КУ, відповідно до якої громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей. Як бачимо, вже безпосередньо згадана стаття Основного Закону передбачає можливість обмеження цього права законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Окремі положення щодо обмеження права на об’єднання в політичні партії містяться і в інших статтях КУ. Так, ст. 37 передбачає, що утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах

місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях. Також ч. 2 ст. 127 Конституції передбачає, що професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності.

Обмеження права на об’єднання в політичні партії можуть застосовуватися в умовах воєнного або надзвичайного стану. Це випливає з положень ст. 64 КУ. Як бачимо, регулюванню обмежень права на об’єднання в політичні партії в КУ приділено досить багато уваги. Такі положення щодо обмежень досліджуваного права розвиваються і конкретизуються в ЗУ "Про політичні партії в Україні".

Зокрема, ст. 5 даного ЗУ визначає, що утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на:

- ліквідацію незалежності України;
- зміну конституційного ладу насильницьким шляхом;
- порушення суверенітету і територіальної цілісності України;
- підрив безпеки держави;
- незаконне захоплення державної влади;
- пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі;
- посягання на права і свободи людини;
- посягання на здоров'я населення;
- пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки.

Отже, положення щодо заборони утворення і діяльності політичних партій, які містяться в ЗУ "Про політичні партії в Україні" дублюють положення ст. 37 КУ, окрім положення про заборону утворення і діяльність політичних партій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки, яке відсутнє в КУ.

Розглянемо трохи детальніше окремі з наведених вище підстав для заборони утворення і діяльності політичних партій. Забороняється утворення і діяльність політичних партій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на ліквідацію незалежності України. Ліквідація незалежності України веде до позбавлення найважливішого права українського народу – права на національне самовизначення, права бути носієм суверенітету[1] і єдиним носієм влади в Україні [317, с. 79]. Тому ст.157 КУ містить положення, що КУ не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина, або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Забороняється створення і діяльність політичних партій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом. Термін "конституційний лад" використовується у багатьох конституціях, як правило, без офіційного визначення його змісту. В юридичній літературі зазначається, що "конституційний лад" є основною інтегруючою категорією, яка створює понятійну систему науки конституційного права в аспекті як її компонентів (блоків), так і відносин, що складаються між ними [318, с. 24].

В юридичній науці обґрунтовуються різноманітні підходи до визначення та розуміння конституційного ладу. Так, приміром, О. Г. Мучник під основами конституційного ладу розуміє систему загально визнаних принципів міжнародного права, на основі якої повинні будуватися відносини між суверенним народом та правовою державою, здійснюватися взаємодія та взаємоконтроль гілок державної влади, забезпечуватися дотримання та захист основних прав людини, припускається існування та розвиток громадянського суспільства, гарантування місцевого самоврядування, дотримання яких в їх сукупності надають державному ладу відповідної країни характер конституційного ладу [205, с. 56]. В.О. Лучин відзначає, що конституційний

[1] Декларація про державний суверенітет України проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах [316].

лад – це механізм вираження й реалізації природного права народу бути носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі – це інституційна, структурована система суспільних відносин, які виражають і забезпечують суверенітет народу, основні права і свободи людини і громадянина, визначають принципи громадянського суспільства, тип і форму держави, організацію державної влади та місцеве самоврядування [319, с. 294-295]. На думку М.В. Савчина, категорія конституційного ладу охоплює найважливіші інститути держави та суспільства, виражає співвідношення конституції і політики, держави і права, визначає організацію та процедурні засади конституційної держави [24, с. 207]. Наводяться й інші визначення цього поняття [222, с. 59-60; 223, с. 37; 265, с. 46; 320, с. 2; 321, с. 28-29; 322, с. 18; 323, с. 175; 324, с. 23; 325, с. 40-41; 326, с. 47; 327, с. 96]. Слід погодитися з думкою, що конституційний лад – це одне з найскладніших державно-правових понять, осягнути яке можна лише на основі глибокого проникнення в його генетичну природу, у процес виникнення [328, с. 71], тому в межах нашого дослідження не будемо далі заглиблюватися в теоретичні аспекти цієї проблематики.

Відповідно до рішення КСУ від 5 жовтня 2005 р. [329], положення ч. 3 ст. 5 КУ треба розуміти так, що тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється КУ, а також змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного Закону України в порядку, встановленому його розділом XIII. Належне виключно народові право визначати і змінювати конституційний лад в Україні не може бути привласнене у будь-який спосіб державою, її органами або посадовими особами. У цьому аспекті вирішальне значення для чіткого розуміння поняття "конституційний лад" має ст. 156 КУ, відповідно до якої зміни конституційного ладу потребують обов’язкового проведення народного референдуму як завершального етапу тривалого конституційного процесу [223, с. 37].

Відповідно до ЗУ "Про основи національної безпеки України" [330], об'єктами національної безпеки є: людина і громадянин – їхні конституційні права і свободи; суспільство – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність[1]. Як правильно відзначає Ю. Ірха, в Україні, як і в більшості держав світу, категорія "національна безпека" охоплює значне коло питань у різних сферах суспільного життя, що, в свою чергу, дозволяє надто широко тлумачити її зміст і, як наслідок, довільно оперувати ним при обмеженні прав і свобод людини і громадянина та при покаранні осіб, які своїми висловлюваннями чи діяннями їй загрожують, окрім того, сфера забезпечення національної безпеки є надзвичайно складною для реформування та контролю, оскільки з об'єктивних причин відомостями про реальне становище у державі та суспільстві володіє досить обмежена кількість людей [304, с. 81].

За окремі з зазначених вище діянь передбачена кримінальна відповідальність. Так, ст. 109 Кримінального кодексу України [331] передбачає відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади[2] та публічні заклики

[1] ЗУ "Про основи національної безпеки України" визначає національну безпеку як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам.

[2] У науковій літературі під діями, вчиненими з метою захоплення державної влади України, розуміються незаконні дії, спрямовані на самочинне і незаконне встановлення контролю особою над будь-якою із гілок державної влади (законодавчою, виконавчою чи судовою), шляхом відсторонення

до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій, а ст. 110 – відповідальність за умисні дії, вчинені з метою зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого КУ, а також публічні заклики чи розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій[1].

Ю.М. Ситник зауважує, що на рівні Кримінального кодексу України має бути встановлено відповідальність за всі вимоги, що висунуті в ст. 37 КУ [6, с. 111]. В цьому аспекті слід погодитися з думкою, що необхідно законодавчо закріпити поняття: "діяльність, спрямована на ліквідацію незалежності України"; "діяльність, спрямована на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом", "діяльність, спрямована на порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки", "незаконне захоплення державної влади", "пропаганда насильства", "розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі", "посягання на права і свободи людини, здоров'я населення" [6, с. 111].

Якщо в програмних документах партії наявні перераховані вище обмеження, то Мін'юст відмовляє в реєстрації такої партії, а якщо обмеження порушено після реєстрації політичної партії, то Мін'юст звертається з адміністративним позовом про заборону діяльності. Заборона діяльності політичної партії тягне за собою припинення діяльності політичної партії, розпуск її керівних органів, обласних, міських, районних організацій і первинних осередків та інших структурних утворень, передбачених статутом партії. Заборона політичної партії не тягне будь-яких наслідків для її членів (окрім припинення членства у відповідній партії) посадових осіб партії та осіб, обраних від партії до органів публічної влади [333, с. 20].

від влади законних суб'єктів або шляхом інших насильницьких чи шахрайських дій, для подальшого впровадження своєї волі, якщо на момент вчинення цих дій влада такій особі не належала і не повинна була належати [332, с. 330].

[1] Ст. 110-2 Кримінального кодексу України також передбачає кримінальну відповідальність за фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України [331].

Отже, рішення про заборону політичної партії в Україні приймається адміністративним судом. Хоча в юридичній літературі вказується, що розгляд справ про заборону політичних партій повинен належати до компетенції КСУ, оскільки КСУ є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні і тільки він повинен установити факт порушення КУ та визначити конституційність нормативно-правового акта, певної процедури або тих чи інших дій [334, с. 6][1]. Таку ж позицію займає і Ю. Барабаш, який відзначає, що з урахуванням важливої ролі політичних партій, визначеної КУ, саме орган конституційної юрисдикції здатен дати кваліфіковану характеристику діяльності політичної партії з точки зору відповідності її ідеям утвердження демократичних цінностей [335, с. 13]. Погоджуючись із зазначеною вище позицією та підтримуючи пропозицію про віднесення питання про заборону політичної партії до компетенції КСУ, зауважимо, що в багатьох країнах ЄС саме конституційні суди вирішують питання про відповідність програмних цілей партії конституції та заборону політичних партій. Нижче ми більш детально зупинимося на теоретичних та практичних аспектах реалізації цього повноваження конституційним судом відповідної країни.

В Україні інститут заборони політичних партій тривалий майже не застосовувався, проте останнім часом життя довело, що індиферентність держави до антиконституційної діяльності деяких політичних партій має неминучі згубні наслідки для конституційних цінностей, передусім незалежності, територіальної цілісності, життя і здоров’я громадян [336, с. 129].

Відзначимо, що в Україні в 2015 Мін'юст звернувся до Окружного адміністративного суду міста Києва з адміністративним позовом до Комуністичної партії України, в якому просив припинити діяльність Комуністичної партії України, зареєстрованої у Мін'юсті 5 жовтня 1993 року. У позові Мін'юст, зокрема, зазначив, що Комуністичною партією України не

[1] Слід погодитися з Н.В. Богашевою, яка, в цілому, підтримуючи передачу до компетенції КСУ питання про заборону політичних партій вказує, що ця пропозиція вимагає не тільки внесення змін до ст. 147 та 150 КУ, але й перегляду вітчизняної доктрини конституційного судочинства, за якою КСУ не приймає рішень, пов’язаних із встановленням юридичних фактів [9, с. 351].

виконано обов'язку щодо приведення у відповідність своїх установчих документів та найменування у відповідність із вимогами ЗУ "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" [337], у зв'язку із чим наказом Мін'юсту від 23 липня 2015 року №1312/5 "Про затвердження правового висновку Комісії з питань дотримання Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" [338] визнано найменування, символіку, статут та програму діяльності Комуністичної партії України такими, що не відповідають вимогам зазначеного ЗУ; а тому Мін'юст вважає, що діяльність політичної партії підлягає припиненню у судовому порядку [339].

У ході розгляду зазначеної справи суд дійшов висновку, що Комуністичною партією України не приведено свої установчі документи, найменування та символіку у відповідність із вимогами ЗУ "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" протягом одного місяця з дня набрання ним чинності та не доведено об'єктивну неможливість державної реєстрації змін до установчих документів, пов'язаних з приведенням їх у відповідність із цим ЗУ, що є підставою для припинення діяльності Комуністичної партії України. Також суд вважає неприйнятними доводи відповідача про невідповідність наказу Мін'юсту № 1312/5, яким затверджено Правовий висновок від 17 липня 2015 року №1 [338] та на підставі якого подано позов про припинення діяльності відповідача, вимогам ЗУ "Про центральні органи виконавчої влади" [340], положенням ЗУ "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" [337]. У результаті розгляду суд постановив: адміністративний позов Мін'юсту задовольнити повністю; припинити діяльність Комуністичної партії України [339].

Слід зауважити, що це була не перша спроба заборони Комуністичної партії в Україні. Так, у серпні 1991 року Президія ВРУ прийняла Указ " Про тимчасове припинення діяльності Компартії України" [341] та Указ "Про заборону діяльності Компартії України" [342]. Зокрема, в Указі "Про тимчасове припинення діяльності Компартії України" відзначалося, що у зв'язку з наявністю матеріалів, що свідчать про участь органів Компартії України в державному перевороті 19-21 серпня 1991 року, з метою забезпечення умов розслідування справи та стабілізації суспільно-політичної ситуації, керуючись ч. 2 ст. 7 Конституції УРСР, Президія ВРУ постановляє припинити діяльність Компартії України до остаточного розслідування обставин, пов'язаних з державним переворотом 19-21 серпня 1991 року. А в Указі "Про заборону діяльності Компартії України", на підставі висновків Тимчасової комісії Президії ВРУ щодо перевірки діяльності на території України посадових осіб органів влади, управління, громадських об'єднань та організацій у зв'язку з державним переворотом 19-21 серпня 1991 року, відповідно до яких керівництво Компартії України своїми діями підтримало державний переворот і тим самим сприяло його здійсненню на території України, Президія ВРУ постановила заборонити діяльність Компартії України.

Проте суб'єкти права на конституційне подання – народні депутати України – звернулися до КСУ з клопотанням визнати такими, що не відповідають КУ, зазначені укази Президії ВРУ. У поданні відзначалося, що Президія ВРУ, видаючи згадані укази, перевищила свої конституційні повноваження, порушила принцип поділу влади, проголошений у Декларації про державний суверенітет України [316], перебравши на себе функції судової влади, що призвело до порушення конституційних прав і свобод громадян України. На їх думку, дані укази Президії ВРУ порушували конституційні права громадян на об'єднання, гарантії діяльності цих об'єднань і судовий порядок припинення їхньої діяльності. Зрештою, 27 грудня 2001 р. КСУ своїм рішенням у справі № 1-2/2001 вирішив визнати такими, що не відповідають КУ (є неконституційними): Указ Президії Верховної Ради України "Про тимчасове

припинення діяльності Компартії України" від 26 серпня 1991 року та Указ Президії Верховної Ради України "Про заборону діяльності Компартії України" від 30 серпня 1991 року і такими, що втрачають чинність з дня ухвалення цього Рішення [126]. При цьому, як відзначає М.В. Савчин, пов'язавши питання конституційності припинення діяльності Комуністичної партії України з проблемою причетності цієї партії до путчу 19-21 серпня 1991 року, КСУ ухилився від дослідження питання сумісності комуністичної ідеології та організації Компартії із засадами конституційного ладу України [343, с. 67].

Комуністична партія – не єдина партія, діяльність якої заборонена судом в Україні. Так, 30 квітня 2014 року Окружний адміністративний суд міста Києва повністю задовольнив позов Мін'юсту та заборонив діяльність Політичної партії "Руська Єдність", зареєстрованої у Мін'юсті 28 жовтня 2008 р. [344]. А 13 травня 2014 р. зазначений суд повністю задовольнив позов Мін'юсту та заборонив діяльність Політичної партії "Руський Блок", зареєстрованої у Мін'юсті 30 березня 2001 року [345].

Окремо визначаються обмеження щодо членства в політичних партіях. Так відповідно до ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні" членами політичних партій не можуть бути:

- судді;
- прокурори;
- поліцейські;
- співробітники Служби безпеки України;
- військовослужбовці;
- працівники органів доходів і зборів;
- персонал Державної кримінально-виконавчої служби України;
- працівники Національного антикорупційного бюро України;
- державні службовці у випадках, передбачених Законом України "Про державну службу" [74].

На час перебування на вказаних посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство в цій партії. Також з положень КУ та Закону

України "Про політичні партії в Україні" випливає, що не можуть бути членами політичних партій громадяни України, які не мають право голосу на виборах, а також іноземці та особи без громадянства.

Як видно зі змісту ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні", вона сформульована таким чином, що перелік обмежень щодо членства в політичних партіях окремих категорій громадян України, який наведений у цій статті, повинен бути виключним, оскільки в ній немає вказівки, що членами політичних партій не можуть бути інші особи, визначені законодавством України. Проте аналіз законодавства України показує, що воно передбачає обмеження членства в політичних партіях і стосовно інших осіб, які не зазначені в ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні". Так, відповідно до ч. 5 ст. 7 ЗУ "Про Центральну виборчу комісію" [346], член Центральної виборчої комісії, який до свого призначення на посаду був членом будь-якої політичної партії, на час здійснення своїх повноважень зупиняє членство у цій партії. Він не може брати участі в її діяльності чи виконувати доручення партії, будь-якого її органу або посадової особи. Згідно з ч. 4 ст. 18 ЗУ "Про Національний банк України" [347], особа не може бути Головою Національного банку, якщо вона має представницький мандат або обіймає чи обіймала посаду керівника органу державної влади та іншого державного органу (якщо не минув один рік з дня її звільнення з такої посади), або є керівником політичної партії чи членом керівних органів політичної партії. На час перебування на посаді Голова Національного банку зупиняє членство в політичній партії.

Отже, як бачимо, ч. 3 ст. 6 "Про політичні партії в Україні" викладена не надто вдало, оскільки в ній міститься неповний перелік осіб, відносно яких встановлюється обмеження щодо членства в політичних партіях. На нашу думку, в ч. 3 ст. 6 необхідно внести зміни, які б передбачали або повний, виключний перелік осіб, членство яких у політичних партіях обмежується, або взагалі не наводити жодного переліку, а натомість зазначити, що обмеження членства в політичних партіях визначається окремими ЗУ, як це зроблено, приміром, в ЗРП "Про політичні партії" [91].

Положення ст. 6 щодо обмежень членства у політичних партіях конкретизуються в ряді інших ЗУ: ЗУ "Про судоустрій і статус суддів" [348]; ЗУ "Про Конституційний Суд України" [349]; ЗУ "Про державну службу" [74]; ЗУ " Про прокуратуру" [75]; ЗУ "Про Національну поліцію" [76]; ЗУ "Про Національне антикорупційне бюро України" [77]; ЗУ "Про Державну кримінально-виконавчу службу України" [350]; ЗУ "Про Службу безпеки України" [351]; ЗУ "Про Збройні Сили України" [352]. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 61 ЗУ "Про Національну поліцію", поліцейський не може бути членом політичної партії. Ч. 2 ст. 13 ЗУ "Про Національне антикорупційне бюро України" передбачає, що працівники Національного бюро не мають права бути членами чи брати участь у створенні чи діяльності політичних партій, організовувати або брати участь у страйках, а відповідно до ст. 6 цього ж ЗУ на посаду Директора Національного антикорупційного бюро України не може бути призначена особа, яка впродовж двох років до подання заяви на участь у конкурсі на зайняття цієї посади, незалежно від тривалості, входила до складу керівних органів політичної партії або перебувала у трудових чи інших договірних відносинах з політичною партією. Поряд із безпосередньою забороною для окремих посадових осіб бути членами політичних партій, більшість із цих законів визначають позапартійність як принцип, на якому ґрунтується діяльність відповідних органів публічної влади, а також встановлюють заборону діяльності в цих органах політичних партій, рухів та інших об’єднань, які переслідують політичні цілі [353, с. 207].

За останні два з половиною десятиріччя в офіційному політичному дискурсі з’явилися і набули закріплення у законодавстві кілька варіантів вимог до обмеження політичної активності державних службовців: "принцип департизації", "принцип позапартійності", "принцип політичної нейтральності", "принцип політичної неупередженості" [354, с. 152]. Як відзначає С.А. Федчишин, у законодавстві України закріплено диференційований підхід до визначення права державних службовців на членство в політичних партіях, оскільки одна група державних службовців, вичерпний перелік яких

визначений в ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні", зобов'язані дотримуватись у своїй діяльності як позапартійності, так і політичної нейтральності, а інша група державних службовців, до якої фактично належать усі службовці, за винятком тих, що віднесені до першої групи, зобов'язані дотримуватись лише політичної нейтральності, проте можуть бути членами політичних партій, позапартійність на них не поширюється [353, с. 207].

Як уже зазначалося, відповідно до ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні", на час перебування на вказаних вище посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство в цій партії. На нашу думку, таке положення ЗУ "Про політичні партії в Україні" є досить неоднозначним та потребує більш детального розгляду.

В.М. Висоцький відзначає, що мета зазначених вище обмежень очевидна – не допустити характерної для комуністично-тоталітарних режимів підміни державності партійно-ідеологічною владою [244, с. 71]. Тобто дані обмеження спрямовані на недопущення впливу політичних поглядів зазначених посадових осіб на виконання ними своїх посадових обов'язків. У ряді ЗУ, які регламентують обмеження членства в політичних партіях, вживаються такі терміни як "політична неупередженість", "політична нейтральність" та "позапартійність". П. 8 ч. 1 ст. 4 ЗУ "Про державну службу" [74] визначає, що політична неупередженість - це недопущення впливу політичних поглядів на дії та рішення державного службовця, а також утримання від демонстрації свого ставлення до політичних партій, демонстрації власних політичних поглядів під час виконання посадових обов'язків. Відповідно до ст. 10 цього ж ЗУ, державний службовець повинен неупереджено виконувати законні накази (розпорядження), доручення керівників незалежно від їх партійної належності та своїх політичних переконань. Державний службовець не має права демонструвати свої політичні погляди та вчиняти інші дії або бездіяльність, що у будь-який спосіб можуть засвідчити його особливе ставлення до політичних партій і негативно вплинути на імідж державного органу та довіру до влади або

становити загрозу для конституційного ладу, територіальної цілісності і національної безпеки, для здоров’я та прав і свобод інших людей.

Політична неупередженість, зрештою, згадується і в самому визначенні державної служби: "державна служба - це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави…". Такі терміни, як "політична нейтральність" та "позапартійність", хоча і вживаються в ряді ЗУ, проте їх законодавче визначення не наводиться. У науковій літературі принцип політичної нейтральності визначається як вимога забезпечити обмеження широкого кола політичних прав для державних службовців з метою створення умов для належного виконання ними своїх професійних обов’язків [354, с. 155].

На думку С.В. Ківалова, аналіз змістового навантаження зазначених термінів дозволяє зазначити, що найбільш суворим і жорстким, безперечно, є поняття "безпартійність", яке висуває таку однозначну вимогу, як "не бути членом політичної партії чи політичного руху", а поняття "політична нейтральність" і "політична неупередженість" є певною мірою м’якшими, оскільки не забороняють членство в політичних партіях і політичних рухах, а висувають вимоги щодо утримання від демонстрації політичних поглядів, політичних уподобань, особливого ставлення до політичних партій під час виконання своїх службових обов’язків [355, с. 12].

Необхідність чіткого відмежування функцій державної служби від політичної діяльності має ключове значення для будь-якої демократичної країни. М. Вебер ще на початку XX ст. відзначав, що справжні чиновники не повинні займатися політикою, оскільки у своїй роботі вони повинні бути, перш за все неупередженими [131, с. 666]. Для України це питання є особливо актуальним на сучасному етапі становлення демократії, оскільки часто, всупереч базовому принципу демократії щодо політичної нейтральності державних службовців, політики постійно намагаються використати чиновництво у змаганнях за владу [356, с. 29].

Отже, як бачимо, з одного боку, законодавство України закріплює принцип політичного нейтралітету (неупередженості) державних службовців, а з іншого, більшості державним службовцям не забороняється бути членами політичних партій, а для державних службовців категорії "А" та інших посадових осіб, зазначених у ч. 3 ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні", встановлюється тільки вимога зупинення членства в політичній партії на час перебування на відповідних посадах, а не вимога виходу з політичної партії.

На нашу думку, положення ч. 4 ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні" про те, що: "на час перебування на зазначених посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство в цій партії"[1] суперечить вимогам одного з основних принципів діяльності відповідних органів та посадових осіб – принципу позапартійності, який закріплений в ЗУ "Про судоустрій і статус суддів" [348]; ЗУ "Про Конституційний Суд України" [349]; ЗУ "Про прокуратуру" [75]; ЗУ "Про Національну поліцію" [76]; ЗУ "Про Службу безпеки України" [351]; ЗУ "Про Національне антикорупційне бюро України" [77]; ЗУ "Про Державну кримінально-виконавчу службу України" [350]. Тобто, відповідно до вказаних законів, особи, про яких іде мова, повинні бути не тільки аполітичними, але і апартійними (а як ми вже відзначали, такі поняття, як політичний нейтралітет та позапартійність, різняться).

Прослідкуємо таку суперечність на прикладі ЗУ "Про судоустрій і статус суддів" [348]. Ч. 3 ст. 54 даного закону визначає, що суддя не може належати до політичної партії чи професійної спілки, виявляти прихильність до них, брати участь у політичних акціях, мітингах, страйках. Схожа вимога міститься і в ч. 2 ст. 127 КУ: "Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої".

[1] Н.В. Богашева слушно відзначає, що законодавство України не визначає змісту зупинення членства у політичній партії, зокрема не встановлює відмінність між "зупиненням членства на певний період" та припиненням членства з можливим повторним вступом чи поновленням в партії [9, с. 152].

Як бачимо, вимога норми КУ однозначно декларує, що суддя *не може належати* до політичних партій, і не містить жодної вказівки на те, що суддя може на час перебування на посаді зупинити членство в партії.

Аналогічна ситуація свого часу була в Польщі, де ч. 2 ст. 214 Конституції визначає, що член Всепольської Ради Радіомовлення і Телебачення не може належати до політичної партії або профспілки, а 1 ч. 3 ст. 8 ЗРП "Про теле- та радіомовлення" [357] передбачала, що на час здійснення своїх повноважень члени Всепольської Ради Радіомовлення повинні призупинити своє членство в політичній партії. Конституційний Суд Польщі у рішенні від 10 квітня 2002 року [127] визнав цю норму ЗРП "Про теле- та радіомовлення" такою, що суперечить ч. 2 ст. 214 Конституції Польщі. При розгляді цієї справи Конституційний Суд Польщі визначив, що призупинення членства в політичній партії і заборона приналежності до політичної партії – це не тотожні поняття. Призупинення членства не означає припинення членства в партії; призупиняючи членство, особа не виходить із політичної партії. Тому, на думку Конституційного Суду Польщі, при призупиненні членства в політичній партії особа продовжує належати до тієї чи іншої партії та ідентифікується з цією партією [127].

Можемо констатувати, що в ЗУ "Про політичні партії в Україні" належним чином не розрізняються такі поняття, як аполітичність та апартійність державних службовців та окремих категорій посадових осіб. Отже, ч. 4 ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні" суперечить положенням ч. 2 ст. 127 КУ.

Також із цього погляду слід звернути увагу на положення ч. 1 ст. 17 ЗУ "Про Збройні Сили України" [352], відповідно до якої військовослужбовці зупиняють членство у політичних партіях та професійних спілках на період військової служби, та ч. 5 ст. 17 того ж ЗУ про те, що працівники зупиняють членство у політичних партіях на період роботи у Збройних Силах України. Як бачимо, тут також йдеться не про апартійність, а про зупинення членства в політичній партії. Хоча, як відомо, така вимога, як апартійність висувається

насамперед до мілітаризованого та спеціалізованих видів державної служби [354, с. 153; 355, с. 12]. На нашу, думку в ЗУ "Про Збройні Сили України" [352] слід внести зміни, які належним чином закріплять принцип позапартійності військовослужбовців, для цього ч. 1 ст. 17 ЗУ "Про Збройні Сили України" слід викласти в наступній редакції: "Військовослужбовці не можуть належати до політичної партії та професійних спілок на період військової служби", а ч. 5 ст. 17 ЗУ "Про Збройні Сили України" викласти в такій редакції: "Працівники не можуть належати до політичної партії на період роботи у Збройних Силах України".

Також слід звернути увагу на невдале формулювання можливості обмеження права на об'єднання у політичні партії в ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про політичні партії в Україні", відповідно до якої "… встановлення обмежень цього права допускається відповідно до Конституції України в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією України". Як випливає з такого положення закону – обмеження права на об'єднання у політичні партії встановлюються тільки у випадках, передбачених КУ. Хоча, як ми вже з'ясували багато таких обмежень встановлюються саме законами.

Одночасно ч. 4 ст. 1 даного ЗУ передбачає, що обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією та ЗУ. Можна припустити, що законодавець таким чином хотів підкреслити, що обмеження стосовно членства в політичних партіях встановлюються як КУ, так і ЗУ, а обмеження щодо створення політичних партій (а відповідно і обмеження права на об'єднання у ці партії) встановлюються виключно КУ. Але в такому випадку ЗУ "Про політичні партії в Україні" буде суперечити сам собі, оскільки, як ми вже відзначали, положення про заборону утворення і діяльності політичних партій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки, відсутнє в КУ.

Зрештою, сама КУ в ч. 1 ст. 36 передбачає, що обмеження права на свободу об'єднання у політичні партії встановлюються законом: "…за винятком обмежень, встановлених законом...". Тому, на нашу думку, для усунення як внутрішніх неузгодженостей ЗУ "Про політичні партії в Україні", так і його суперечностей з іншими ЗУ, друге речення ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в наступній редакції: "Встановлення обмежень цього права допускається відповідно до Конституції України в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією і законами України."

Можливість обмеження права на об’єднання в політичні партії визнається в ряді міжнародних нормативно-правових актів про права і свободи людини. Так, ч. 2 ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [67] передбачає застосування обмежень, "які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб". Ч. 2, ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає [68], що "здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб". Також ст. 16 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає, що жодне з положень ст. 11 Конвенції, яка гарантує право на об’єднання, не може розглядатись як таке, що забороняє країнам-учасникам встановлювати обмеження на політичну діяльність іноземців.

На проблематику обмеження політичних прав, у цілому та права на об’єднання в політичні партії зокрема звертає увагу і ПАРЄ. Так, у Резолюції "Про обмеження на діяльність політичних партій в країнах-членах Ради Європи" від 18 листопада 2002 р. № 1308 [358] відзначається, що питання

обмеження політичної діяльності по своїй суті є дуже складним. Питання про обмеження діяльності політичних партій відображає ту дилему, перед якою постає будь-яка демократія: з одного боку, ідеологія деяких екстремістських партій суперечить демократичним принципам і правам людини, а з іншого, кожен демократичний режим повинен забезпечувати максимальні гарантії свободи вираження думок, зборів і об'єднань. Тому демократична влада повинна прагнути до збалансованої оцінки загрози демократичному устрою країни з боку таких партій і забезпечувати відповідні гарантії. ПАРЄ підкреслює, що в державах-членах Ради Європи застосування обмежувальних заходів щодо політичних партій передбачається конституцією і законодавством. У зв'язку з цим ПАРЄ відзначає, що в силу історичного розвитку кожної окремої країни і властивого їй рівня толерантності в різних країнах в одних і тих же ситуаціях застосовуються різні санкції. Діапазон таких примусових заходів варіюється від обмежень матеріального характеру до виключної міри – розпуску політичних партій. У зв'язку з цим ПАРЄ вважає, що у виняткових випадках заборона політичної партії може бути легітимною, якщо її існування загрожує демократичному устрою країни [358].

Держави не можуть накладати обмеження, виходячи тільки зі свого внутрішнього законодавства та ігноруючи свої міжнародні зобов'язання, таке правило повинно застосовуватися як у звичайних, так і в надзвичайних обставинах [289, с. 622]. Будь-який відступ від Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод має робитися з дотриманням положень статті 15 Конвенції, яка передбачає, що такі відхилення не суперечать іншим міжнародним зобов'язанням держави і мають тимчасовий характер.

Розглянемо деякі особливості обмежень права на об’єднання в політичні партії в окремих країнах-членах ЄС. У конституціях країн ЄС право на об’єднання в політичні партії закріплюється по-різному. Як правильно відзначає Н.П. Гаєва, право на свободу об’єднання за змістом однієї конституції, прийнятої у відповідній державі, віднесено до прав людини, за змістом іншої – до прав громадян, а в деяких основних законах це право

сформульовано як право людини і право громадянина одночасно [13, с. 125]. По-різному закріплюються в конституціях і обмеження на об'єднання в політичні партії. Більшість конституцій містить тільки загальні аспекти щодо обмежень цього права [359, с. 61]. Наприклад, Конституція ФРН [193] у ч. 2 ст. 21 містить положення, згідно з яким партії, які своїми цілями або діями своїх прихильників намагаються завдати шкоди основам демократичного устрою або поставити під загрозу існування ФРН, є антиконституційними. Відповідно до ч. 3 ст. 98 Конституції Італії, стосовно суддів, кадрових військових, посадових осіб та агентів поліції, дипломатичних та консульських представників за кордоном законом можуть бути встановлені обмеження їх права на членство в політичних партіях. Ч. 3 ст. 29 Конституції Словацької Республіки [215] передбачає можливість обмеження права на об'єднання у випадках, визначених законом, якщо це необхідно для гарантування безпеки країни, охорони громадського порядку, попередження злочинів або охорони прав і свобод інших осіб, а статті 137, 145а та 151а передбачають обмеження зазначеного права для окремих категорій осіб (суддів Конституційного суду, суддів та омбудсмена). Деякі конституції країн-членів ЄС взагалі не містять жодних положень щодо обмеження права на об'єднання в політичні партії, тим самим цілковито відносячи регулювання цього питання на рівень законів (наприклад, Конституція Фінляндії [216], Конституція Латвійської Республіки [214]). Така увага законодавців до питання правового регулювання обмежень на створення, діяльність та членство в політичних партіях зумовлено місцем та роллю партій у житті будь-якої країни [133, с. 302].

Розглянемо детальніше конституційно-правове регламентування обмежень права на об'єднання в політичні партії у Республіці Польща. Насамперед відзначимо, що Конституція Польщі [192] досить детально регламентує це питання. Так, ст. 13 Конституції Польщі передбачає заборону створення політичних партій та інших організацій, котрі у своїх програмах звертаються до тоталітарних методів і прийомів діяльності нацизму, фашизму і комунізму, а також тих, програма яких вимагає чи допускає расову і

національну ненависть, застосування насилля з метою захоплення влади або впливу на політику держави. Також у Конституції Польщі передбачається заборона на об’єднання в політичні партії для окремих категорій осіб: суддів (ч. 3 ст. 178); суддів Конституційного суду Польщі (ч. 3 ст. 195); голови Верховної Палати Контролю (ч. 3 ст. 205); омбудсмена (Захисника Громадянських Прав, ч. 3 ст. 209); членів Всепольської Ради Радіомовлення і Телебачення (ч. 2 ст. 214); Голови Польського Національного Банку (ч. 4 ст. 227). Проте цей перелік обмежень права на об’єднання в політичні партії в Польщі не є вичерпним.

У свою чергу, ЗРП "Про політичні партії" [91] практично не регламентує обмеження права на об’єднання в політичні партії, передбачаючи в ст. 2 положення, що заборона приналежності до політичних партій визначається окремими законами. Як показує аналіз законодавства Республіки Польща, перелік осіб, стосовно яких встановлено заборону належності до політичних партій, є досить широким. Наприклад, ст. 10 та ст. 44 ЗРП "Про прокуратуру" [110] містять заборону на членство в політичних партіях Генерального прокурора та інших прокурорів; ч. 1 ст. 106 ЗРП "Про професійну військову службу" [117] передбачає, що на час несення військової служби професійні військовослужбовці не мають права бути членами політичних партій; ч. 1 ст. 63 ЗРП "Про поліцію" [113] містить положення, що співробітник поліції не може бути членом політичної партії. Заборона на членство в політичних партіях для окремих категорій осіб передбачається також і низкою інших ЗРП [105; 360, 361; 362; 363; 364; 365; 366; 367].

Як бачимо, за чинним законодавством Польщі перелік осіб, які не можуть членами політичних партій, є ширшим ніж в Україні, та включає: суддів; суддів Конституційного Суду Польщі; прокурорів; професійних військових; поліцейських; муніципальних поліцейських; державних службовців; голову Верховної Палати Контролю; Захисника Громадянських Прав, членів Всепольської Ради Радіомовлення і Телебачення; голову Польського Національного Банку, голову Верховної контрольної палати Польщі; Генерального інспектора із захисту персональних даних; Президента Інституту

національної пам'яті; офіцерів Агентства внутрішньої безпеки; офіцерів розвідувального управління; офіцерів прикордонної охорони; пожежників; співробітників пенітенціарної служби; працівників митної служби.

У Польщі питання щодо можливості членства в політичних партіях окремих категорій громадян також є предметом жвавих дискусій серед вчених-юристів [368; 369; 370; 371; 372; 373; 374], особливо це стосується питання членства в політичних партіях державних службовців.

Слід відзначити, що в Польщі питання щодо конституційності обмеження членства в політичних партіях стосовно окремих категорій громадян було предметом розгляду Конституційного Суду Польщі. Так, Захисник Громадянських Прав звернувся до Конституційного суду Польщі з питанням про відповідність ч. 1 і 3 ст. 68 ЗРП "Про професійну військову службу" [375], ч. 1 та 2 ст. 63 ЗРП "Про поліцію" [113], ч. 3 ст. 44 ЗРП "Про прокуратуру" [110], ч. 1 і 2 ст. 64 ЗРП "Про пенітенціарну службу" [362], п.1 ч. 1 ст. 34 ЗРП "Про митну інспекцію" [376], ч. 2 ст. 2 ЗРП "Про політичні партії" [91], ч. 2 ст. 30 ЗРП "Про муніципальну поліцію" [114], ч. 2 ст. 10 ЗРП "Про захист особистих даних" [377], ч. 3 ст. 11 ЗРП "Про Інститут національної пам'яті – Комісію з розслідування злочинів проти польського народу" [378], ч. 5 ст. 69 ЗРП "Про державну службу" [379], ч. 3 ст. 33 ЗРП "Про митну службу" [380] та окремих положень деяких інших законів (всього вісімнадцять законів) положенням ч. 1 ст. 11, ч. 3 ст. 31, ст. 32, ч. 1 ст. 58 та ст. 60 Конституції Польщі, ст. 22 Міжнародного Пакту про громадянські і політичні права та ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також питання про відповідність п. 1 ч. 3 ст. 8 ЗРП "Про теле- та радіомовлення" [357] положенням ч. 2 ст. 214 Конституції Польщі.

Захисник Громадянських Прав, обґрунтовуючи свою позицію, зауважив, що право на об'єднання є одним із фундаментальних прав людини, яке гарантується міжнародними стандартами у сфері прав і свобод людини. Омбудсмен заявив, що термін "обмеження", вжитий у ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не ототожнюється з поняттям

повної заборони, тобто держава не може вживати заходів, які спрямовані на знищення прав та свобод або на їх обмеження більшою мірою, ніж це передбачає сама Конвенція.

У другій частині обґрунтування пропозиції Омбудсмен звернувся до норм, що містяться в Конституції Польщі. Він заявив, що ст. 11 і ст. 13 Конституції не можуть служити підставою для заборони громадянам брати участь у легально існуючих політичних партіях, оскільки ч. 1 ст. 58 Конституції гарантує право на об'єднання кожному, і винятком із цього правила, відповідно до ч. 2 ст. 37 Конституції Польщі, можуть бути тільки іноземці, а ст. 58 не містить повноважень законодавчої влади обмежувати право на об'єднання. На думку Омбудсмена, аналіз конституційних норм декларування прав і свобод людини і громадянина показує, що тільки частина з них супроводжується застереженням, що дозволяють обмеження прав або свобод законом. Омбудсмен також зазначив, що список людей (державні посади), який містить конституційну заборону на об'єднання, є виключним, а заборона на об'єднання в політичні партії стосовно осіб, які не зазначені в цьому виключному конституційному списку, є неприйнятною [127].

Конституційний Суд Польщі в межах зазначеної справи вирішив, що навіть коли в Конституції немає жодних положень, що обмежують деякі конституційні права і свободи, їх обмеження на рівні законів можливе, якщо виконуються умови ч.3 ст. 31 Конституції[1], тому не можна погодитися з думкою, що ч. 3 ст. 31 Конституції може бути застосована тільки у випадку, якщо відповідне посилання на закон міститься в конкретних положеннях глави II[2] Конституції. У той же час відсутність будь-яких обмежувальних застережень у тексті глави II Конституції повинні бути інтерпретовані як посилання на ч. 3 ст. 31 Конституції [368, с. 8].

[1] Відповідно до ч. 3 ст. 31 Конституції Польщі обмеження користування конституційними правами та свободами можуть встановлюватися тільки в законі і тільки в тому випадку коли вони необхідні в демократичній державі для її безпеки або громадського порядку або для охорони навколишнього середовища, здоров'я і публічної моралі або прав і свобод інших осіб. Такі обмеження не можуть суперечити сутності прав і свобод.

[2] Розділ II Конституції Польщі "Свободи, права та обов'язки людини і громадянина".

Конституційний Суд відзначив, що заборона на членство в політичних партіях осіб, відповідальних за конкретні функції державної влади, не має наміру обмежувати громадянські права названої категорії людей, а встановлюється для запобігання конфлікту інтересів у результаті здійснення державної служби та діяльності на користь тієї чи іншої партії. Суть членства в політичній партії чітко сформульована в статуті більшості партій, відповідно до яких члени партії зобов'язані виконувати резолюції статутних органів партії і брати активну участь у формуванні та реалізації програми партії. Виконання такого роду зобов’язань є несумісним з ефективним та політично нейтральним виконанням функцій, покладених на посадових осіб державних органів [127].

У рішенні Конституційний Суд також акцентував увагу на тому, що ст. 26 та ст. 153 Конституції Польщі містять положення про політичний нейтралітет Збройних сил[1] та державної служби. Хоча ст. 26 Конституції не містить безпосередньої заборони членства військовослужбовців у політичних партіях, така заборона випливає з положення про політичний нейтралітет, який не може бути належно реалізований без законодавчого обмеження належності до політичних партій. Не будемо далі заглиблюватися в аналіз цього рішення Конституційного Суду Польщі, відзначимо тільки, що в ньому Конституційний Суд окремо та детально проаналізував відповідність Конституції положень кожного з наведених вище законів і в результаті дійшов висновку, що обмеження членства в політичних партіях, які містяться в даних ЗРП, не суперечать положенням Конституції Польщі.

Також окремі обмеження права об’єднання в політичні партії на певних територіях регламентуються в Законах Республіки Польща "Про винятковий

[1] Як заявив Конституційний Суд Польщі у своєму рішенні від 7 березня 2000 р., політичний нейтралітет розуміється як неупередженість та відсутність політичного впливу на збройні сили зовні, особливо з боку політичних партій. Політична нейтральність збройних сил пов'язана з ефективним функціонуванням структур, які забезпечують виконання захисних функцій держави [128]. Політичний нейтралітет збройних сил має два аспекти - по-перше, він означає, що збройні сили не є автономною одиницею в політичній структурі держави і не мають можливості впливати на політичні рішення конституційних органів держави. Другий аспект політичного нейтралітету збройних сил полягає в тому, що в структурі держави збройні сили виведені зі сфери прямого впливу політичних партій [127].

стан" [122] та "Про воєнний стан і компетенцію Верховного Головнокомандувача Збройних Сил та принципи його підпорядкування конституційним органам Польської Республіки" [123].

Розглянемо особливості конституційно-правового регламентування обмежень права на об'єднання в політичні партії у ФРН. Конституція ФРН приділяє цьому питанню досить мало уваги, так, відповідно до ст. 21, політичні партії, які своїми цілями або діями своїх прихильників намагаються завдати шкоди основам демократичного устрою або поставити під загрозу існування ФРН, є антиконституційними, відповідно заснування та членство в таких партіях забороняється. Питання антиконституційності політичних партій у ФРН відповідно до Конституції вирішує Федеральний Конституційний Суд.

§ 32 Закону ФРН "Про політичні партії" передбачає, що у випадку оголошення партії чи однієї з її організацій антиконституційними, вищі органи земель наділяються необмеженим правом давати вказівки відомствам і службам землі, які відповідають за підтримку громадського порядку та безпеки, для належного виконання рішення про заборону політичної партії. А якщо діяльність партії, оголошеної антиконституційною, не обмежується кордонами однієї землі, то федеральний міністр внутрішніх справ видає відповідне розпорядження, спрямоване на виконання такого рішення. Відповідно до Закону ФРН "Про федеральні вибори" [236], депутати Бундестагу, які є членами заборонених Федеральним Конституційним Судом партій, автоматично втрачають свої мандати.

За весь час дії Конституції ФРН антиконституційними були визнані тільки дві партії – Комуністична партія Німеччини та Соціалістична Імперська партія [153, с. 133]. Так, рішенням Федерального Конституційного Суду від 17 серпня 1956 р. Комуністична партія Німеччини була визнана неконституційною, і було прийняте рішення про її заборону та стягнення її майна на користь ФРН на благодійні цілі. Загалом згадане рішення є дуже обширним, у ньому детально аналізуються теоретико-історичні аспекти комунізму, хоча Федеральний Конституційний Суд і відзначає, що цей процес

не має на меті оголошення антиконституційною всю марксистсько-ленінську теорію, оскільки оцінка її наукової істинності не підлягає встановленню в цьому процесі. У ході розгляду справи Федеральний Конституційний Суд, зокрема, встановив, що метою Комуністичної партії Німеччини є встановлення соціалістично-комуністичного порядку через пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату. У свою чергу, диктатура пролетаріату несумісна з ліберально-демократичною системою, передбаченою Конституцією ФРН. Обидві названі політичні системи є взаємовиключними, тому при створенні системи влади, яка б мала характерні риси пролетарської диктатури, неможливо було б зберегти сутність Основного Закону. Також Суд визначив, що діяльність Комуністичної партії Німеччини спрямована на завдання шкоди основам демократичного ладу, оскільки завдання диктатури пролетаріату полягає в тому, щоб "ліквідувати капіталістичні елементи" в "жорсткій класовій боротьбі" [129]. Соціалістична Імперська партія була визнана неконституційною у 1952 році і також заборонена, її майно було стягнуто на користь ФРН на благодійні цілі [130].

У ФРН, на відміну від Польщі та України, законодавство про державну службу не встановлює жодних обмежень щодо членства державних службовців у політичних партіях. Так, відповідно до ч. 1 § 60 Закону ФРН "Про державну службу" [106], державні службовці служать всьому народу, а не партії, а ч. § 33 Закону ФРН "Про статус державних службовців" [381] визначає, що державні службовці служать всьому народу, а не партії, вони повинні виконувати свої обов’язки неупереджено, справедливо та на благо суспільства.

Не міститься вимоги про безпартійність і в ряді інших законів ФРН, які регулюють діяльність спеціальних державних органів та установ. Наприклад, такі вимоги відсутні у Федеральному Законі "Про поліцію" [382], Федеральному Законі "Про судоустрій" [383] тощо. Навіть Закон ФРН "Про статус військовослужбовців" [384] не містить вимогу про неналежність військовослужбовців до політичних партій, натомість § 15 даного Закону, який називається "політична діяльність", визначає, що, виконуючи свої службові

обов'язки, військовослужбовець не повинен працювати на користь або проти певного політичного спрямування. Права військовослужбовців на висловлення своїх політичних думок у розмові з товаришами залишаються непорушними. Військовослужбовець не повинен діяти як стимулятор політичної групи, зокрема, шляхом проведення виступів або в ролі представника будь-якої політичної організації. На будь-яких політичних подіях військовослужбовець повинен бути в формі. Військовослужбовці не можуть піддаватися впливу щодо своїх політичних думок вз боку командування, а так само вчиняти такий вплив на своїх підлеглих. Отже, для суддів, поліцейських, військовослужбовців, державних службовців у ФРН діє тільки таке обмеження, як заборона активної участі в діяльності партії, але не заборона на членство в партії в цілому [385, 112].

У науковій літературі відзначається, що такий підхід законодавства ФРН до партійної належності чиновників призводить до проблеми так званого посадового або партійного патронажу [153, с. 140-141; 386, с. 150-151]. Суть цієї проблеми полягає в тому, що всі ключові державні та громадські посади займають особи, що є членами відповідної партії або поділяють її погляди [153, 140]. Відповідно виникає підвищена привабливість партії, яка має більшість у парламенті і може впливати на статті бюджету, задовольняючи інтереси виборців цієї партії [386, с. 151]. Випадки посадового патронажу в ФРН з боку політичних партій стали відомі завдяки позовам, які подавали громадяни, вважаючи, що їм було відмовлено в занятті посади внаслідок відсутності у них членства у певній партії [153, с. 140]. Як бачимо, підхід законодавства ФРН щодо можливості членства в політичних партіях державних службовців, військовослужбовців, суддів, поліцейських та деяких інших категорій службових осіб докорінно відрізняється від такого регулювання в Україні та Польщі.

Отже, обмеження права на об’єднання в політичні партії – це передбачене міжнародними нормативно-правовими актами та національним законодавством і зумовлене необхідністю забезпечення національної безпеки та громадського

порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей звуження змісту зазначеного права, яке застосовується відносно окремих цілей та методів діяльності партій, а також на окремих територіях країни або до окремих категорій осіб.

3.2. Гарантії права на об’єднання у політичні партії

У межах цього підрозділу спробуємо дослідити основні гарантії права на об’єднання в політичні партії та проаналізувати окремі особливості їх законодавчого закріплення в Україні та окремих країнах-членах ЄС, а також у міжнародних нормативно-правових актах. Гарантії прав та свобод мають важливе значення, оскільки саме тільки проголошення тих чи інших прав і свобод є недостатнім, потрібно ще забезпечити їх гарантіями, інакше проголошені права можуть виявитися порожньою формальністю, декларацією [387, с. 67]. Ефективність використання та дотримання прав прямо залежить від рівня їх захищеності та гарантованості [221, с. 234-235].

Насамперед стисло розглянемо основні теоретичні аспекти гарантій прав та свобод у юридичній науці. Саме слово "гарантія" у перекладі з французької означає поруку, забезпечення; гарантія – це соціальне явище, яке створює умови для функціонування певних суспільних відносин [388, с. 37]. Щодо визначення поняття "гарантія" в юридичній науці є різні точки зору, це поняття охоплює сукупність об’єктивних і суб’єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, усунення можливих перешкод до їх повного або належного здійснення [388, с. 38].

В юридичній літературі наводиться багато визначень гарантій прав та свобод. Наприклад, А.Ю. Олійник вважає, що гарантіями прав і свобод людини є система норм-принципів, умов і засобів, що забезпечують у своїй сукупності здійснення конституційних прав і свобод та недоторканості людини і громадянина [32, с. 157].

На думку Т.М. Заворотченко, гарантіями прав і свобод людини і громадянина є передбачена Конституцією і законами України система правових норм, організаційних засобів і способів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється охорона і захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина [389, с. 4].

О.Ф. Скакун відзначає, що гарантії прав, свобод і обов'язків – це система умов, засобів та способів, що покликані забезпечувати на практиці повну і безперешкодну фактичну їх реалізацію, охорону і надійний захист [390, с. 227].

В.Л. Федоренко під гарантіями конституційних прав і свобод людини розуміє систему умов і засобів, юридичних механізмів забезпечення належної реалізації визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина [221, с. 235].

На думку С.С. Алексєєва, гарантіями є умови й особливі юридичні механізми, покликані забезпечити фактичну реалізацію законоположень [391, с. 135].

М.В. Савчин вважає, що гарантії прав людини й основоположних свобод – це сукупність юридичних способів і засобів забезпечення прагнення особи до певних матеріальних і духовних благ, які зобов’язують органи публічної влади діяти належним чином та їх захищати [24, с. 275].

Е.Є. Регушевський визначає, що конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина – це правові умови, встановлені державою для забезпечення прав та свобод особи у сфері політичного життя держави і суспільства, їх охорони і захисту засобами і способами, визначеними Конституцією і законами України, які ґрунтуються на економічних, політичних, соціальних, культурних та інших факторах суспільного життя [34, с. 14]. В юридичній літературі наводиться і ряд інших визначень гарантій прав та свобод [38, с. 6; 222, с. 132; 223, с. 21-22; 265, с. 177; 392, с. 136; 393, с. 47-50; 394, с. 128; 395, с. 64; 396, с. 244-245; 397, с. 87-88].

Таким чином, під гарантіями прав та свобод в юридичній науці розуміється система умов, засобів та юридичних механізмів, за допомогою яких забезпечується охорона і захист прав і свобод людини.

Зазвичай гарантії прав та свобод класифікуються на загальні та спеціальні. До загальних гарантій відносяться: політичні гарантії; економічні гарантії; соціальні; ідеологічні; культурні (духовні) [32, с. 157; 221, с. 232; 392, с. 133; 398, с. 97; 399, с. 56; 400, с. 7-8; 401, с. 41]. Спеціальні гарантії поділяють

на нормативно-правові, організаційно-правові (інституційні) та міжнародні гарантії [223, с. 236; 389, с. 3; 402, с. 382; 403, с. 8-9].

Однак у науковій літературі пропонуються й інші варіанти класифікації гарантій прав та свобод. Так, на думку К.Б. Толкачова, правові гарантії поділяються на гарантії реалізації і гарантії охорони. Він зауважує, що реалізація прав і свобод є неможливою без їхньої охорони, адже немає такого права, яке не потребує охорони, а гарантії охорони, які є структурними елементами механізму забезпечення прав і свобод, є водночас гарантіями їхнього здійснення, тобто не можуть існувати за межами реалізації прав і свобод [404, с. 108]. Н.В. Вітрук розділяє правові гарантії на дві групи: гарантії реалізації прав і свобод; гарантії охорони (захисту) прав і свобод [405, с. 31].

Я.П. Кузьменко пропонує класифікувати юридичні гарантії за такими критеріями: за суб'єктами – на парламентські, президентські, судові, адміністративні; за характером юридичної діяльності – на правотворчі, правороз'яснювальні та правореалізаційні; за напрямками – на конституційні та процесуальні гарантії; за змістом – на нормативні та організаційні; за статусом – на превентивні, охоронні та каральні [406, с. 29-30].

Т. Шаповал відзначає, що застосування таких термінів, як "інституційні гарантії" і "організаційні гарантії", є, як мінімум, спірними. На її думку, таке їх використання призводить до поєднання під назвою юридичних гарантій передбачену і визначену нормами права діяльність різних суб'єктів, зокрема державних органів і посадових осіб, що служать для реалізації та захисту прав, і самих цих суб'єктів. Це поєднання, на її думку, призводить до встановлення різних за своєю природою критеріїв для визначення поняття юридичних гарантій прав і унеможливлює формулювання цього поняття як цілісного за змістом [407, с. 37-38].

Отже, проаналізуємо основні нормативно-правові, організаційно-правові (інституційні) та міжнародні гарантії права на об'єднання в політичні партії.

Нормативно-правові гарантії прав та свобод людини і громадянина представлено системою норм конституційного права, що встановлюють і

закріплюють основні права і свободи, визначають принципи та шляхи їх реалізації, ці гарантії мають своє об’єктивне відображення у системі чинного законодавства у сфері прав та свобод людини і громадянина, а саме – в конституції, законах та підзаконних нормативно-правових актах [221, с. 236]. Нормативно-правові гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина також визначаються як сукупність правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація, порядок охорони і захисту прав і свобод особистості [408, с. 4; 409, с. 183]. Т.М. Заворотченко також зауважує, що нормативно-правові гарантії включають у себе матеріальні норми-принципи, обов'язки держави, органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових осіб, юридичну відповідальність та процесуальні норми [408, с. 7].

У КУ, окрім ст. 36, яка безпосередньо гарантує право громадян України на об'єднання у політичні партії, міститься ряд інших положень, які так чи інакше гарантують право на об'єднання у політичні партії. Так, відповідно до ч. 2 ст. 3 КУ, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини, є головним обов'язком держави. Отже, гарантування права на об’єднання в політичні партії, як і інших прав та свобод є головним обов'язком держави. З нього випливає, що держава не всевладна щодо людини; у своїй діяльності вона має бути обмежена правами та свободами людини [223, с. 21]. Це базисна стаття, яка характеризує самі підвалини того суспільного й державного ладу, що закріплюється КУ. Вона є нормативно-юридичним фундаментом гуманістичного спрямування розвитку суспільного та державного життя в Україні [223, с. 19].

Відповідно до ч. 4 ст. 15 КУ, держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України. У найбільш загальному визначенні політична діяльність – це сукупність дій як окремих індивідів, так і суспільних груп (класів, націй, партій, громадських організацій), спрямованих на реалізацію власних політичних інтересів, насамперед боротьби

за завоювання, утримання та використання влади [223, с. 114]. У свою чергу, політичну діяльність виділяють як елемент політичної системи, яка включає: політичну діяльність і політичні відносини між різними політичними суб'єктами (групи та індивіди); політичну організацію, до якої входять держави, партії, політичні асоціації, політичні та правові норми, політична свідомість і політична культура тощо [410, с. 59].

Свобода політичної діяльності конкретизується у праві громадян України на об'єднання у політичні партії та громадські організації, брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевому референдумах, вільно обирати та бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги і демонстрації [223, с. 114]. Отже, гарантуючи свободу політичної діяльності КУ, разом з тим гарантує і право на об'єднання у політичні партії.

Ст. 24 КУ визначає, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Подібні положення містяться в Конституціях багатьох країн-членів ЄС. Так, ч. 2 ст. 32 Конституції Польщі передбачає, що ніхто не може піддаватися дискримінації в політичній, соціальній та економічній сфері через жодну причину. Ч. 3 ст. 3 Конституції ФРН декларує, що нікому не може бути завдано шкоди або надано перевагу за ознакою статі, походження, раси, мови, місця народження, віросповідання, релігійних або політичних переконань. Конституція Словаччини в ч. 2 ст. 12 містить положення, за яким основні права та свободи гарантуються на території Словацької Республіки всім незалежно від статі, раси, кольору шкіри, віри і релігії, політичних та інших переконань, національного чи соціального походження, національності, майнового стану та інших обставин.

Як випливає з наведених конституційних положень, політичні, релігійні переконання, в тому числі і реалізація права на об’єднання у політичні партії, не можуть бути підставою для будь-якої дискримінації особи. Також у цьому аспекті слід відзначити положення ч. 3 ст. 1 ЗУ "Про політичні партії в Україні", відповідно до якої належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою яких-небудь пільг і переваг.

Дискримінація, відповідно до ст. 1 ЗУ "Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні" [411], – це ситуація, за якої особа та (або) група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій зазначеним ЗУ, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об’єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Істотне значення для гарантування права на об’єднання в політичні партії має положення ст. 55 КУ, відповідно до якого права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Це означає, що кожен громадянин України має право звернутися до суду за захистом свого права на об’єднання в політичні партії.

КСУ визначив, що ч. 1 ст. 55 КУ треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або існують інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених

відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене [412].

Відповідно до рішення КСУ № 6-зп від 25 листопада 1997 року, ч. 2 ст. 55 КУ необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства, має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемляють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді [413]. Реалізація права на оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб забезпечується у відповідному виді судочинства і в порядку, визначеному процесуальним законом [414].

Що стосується організаційних (або інституціональних) гарантій прав людини, то під ними слід розуміти правові норми, які встановлюють сфери та зміст управлінської діяльності, що здійснюється органами державної влади та органами місцевого самоврядування, організаціями й посадовими особами, які їх представляють, з метою здійснення її прав. Ці гарантії реалізуються за допомогою організаційної роботи [398, с. 96]. В. Букач визначає інституційні гарантії як закріплену Конституцією, законами та іншими нормативно-правовими актами систему загальнодержавних, центральних та місцевих органів і посадових осіб, органів і посадових осіб місцевого самоврядування, об’єднань громадян, які компетентні створювати сприятливі умови та надавати ефективні засоби щодо забезпечення реалізації конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина [415].

Під інституційно-організаційними гарантіями забезпечення прав і свобод громадян також розуміють передбачені в нормативно-правових актах суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції і

повноваження з організації і здійснення юридичного забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини й громадянина [272, с. 39].

Ю.М. Ситник до елементів змісту забезпечення державними органами конституційного права громадян України на свободу об’єднання в політичні партії відносить їх діяльність щодо: створення умов для реалізації конституційного права громадян України на свободу об’єднання в політичні партії; охорони та захисту конституційного права громадян України на свободу об’єднання в політичні партії від правопорушення; користування громадянами України таким соціальним благом, як свобода утворення, участь у діяльності та припинення участі в діяльності політичних партій; поновлення порушеного конституційного права громадян України на свободу об’єднання в політичні партії та відшкодування завданих збитків [6, с. 140]. Систему державних органів, що забезпечують реалізацію конституційного права на об’єднання в політичні партії утворюють: ВРУ, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Президент України, КМУ, місцеві державні адміністрації, КСУ, суди загальної юрисдикції, прокуратура України, органи внутрішніх справ, органи місцевого самоврядування, громадські об’єднання, засоби масової інформації тощо [6, с. 134; 225, с. 12].

Провідне місце в системі органів, що забезпечують реалізацію права на об’єднання в політичні партії, займає парламент відповідної країни. Відповідно до ст. 92, КУ виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина.

Контрольна функція ВРУ передбачає, зокрема, здійснення контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, який відбувається, наприклад, шляхом нагляду за діяльністю КМУ, відповідно до КУ, заслуховування щорічних доповідей Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні, парламентських слухань [6, с. 143-144].

Також парламент призначає на посаду і звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Відповідно до ст. 101 КУ та ст. 1 ЗУ "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" [416], парламентський контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, який у своїй діяльності керується КУ, законами України, чинними міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана ВРУ.

Діяльність омбудсмена має істотний вплив на гарантування прав та свобод людини, в тому числі і права на об’єднання в політичні партії в усіх країнах. Так, відповідно до ст. 208 Конституції Польщі, Захисник Громадянських Прав захищає права і свободи людини та громадянина, які визначені в Конституції та інших нормативних актах. Діяльність Захисника Громадянських Прав регламентується ЗРП "Про Захисника Громадянських Прав" [417].

Особливе місце в системі органів, що забезпечують реалізацію права на об’єднання в політичні партії, належить Президенту України, який, відповідно до ст. 102 КУ, є главою держави та гарантом дотримання КУ, прав і свобод людини та громадянина. Характеристика Президента України як глави держави означає, що Президент України є вищим одноосібним органом державної влади, який є втіленням (уособленням) держави і державної влади в цілому та має повноваження виступати від імені держави [223, с. 695]. Як глава держави, Президент України зобов’язаний спрямовувати діяльність відповідних органів держави на забезпечення чіткого та своєчасного реагування на факти порушення прав і свобод людини в Україні. Виступаючи гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина, Президент України зобов’язаний сприяти створенню ефективної системи захисту прав і свобод людини [223, с. 700-701].

Забезпечуючи права і свободи, Президент України створює умови для їх реалізації, охороняє, захищає та поновлює конституційні права та свободи, створювати умови, гарантуючи політичні права і свободи, Президент України може через реалізацію нормотворчої, виконавчої, установчої, контролюючої, координаційної функцій [415].

Істотна роль у гарантуванні права на об’єднання в політичні партії належить уряду країни. КМУ, відповідно до ст. 116 КУ, уживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Це положення розвивається в ст. 2 ЗУ "Про Кабінет Міністрів України" [418], відповідно до якої одним із основних завдань КМУ є вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості. КМУ для забезпечення конституційного права на об’єднання громадян у політичні партії проводить державну правову політику в цій сфері та здійснює контроль за дотриманням законодавства органами виконавчої влади, їх посадовими особами, а також органами місцевого самоврядування з питань виконання ними делегованих їм повноважень щодо забезпечення зазначеного конституційного права [6, с. 145].

Особливе місце в гарантуванні права на об’єднання в політичні партії серед органів виконавчої влади в Україні посідає Мін'юст. Мін'юст є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, державну політику з питань банкрутства та використання електронного цифрового підпису, у сфері нотаріату, організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб - підприємців, реєстрації статуту територіальної громади м. Києва, державної реєстрації друкованих засобів масової інформації та інформаційних агентств як суб’єктів інформаційної діяльності, у сфері виконання кримінальних покарань та пробації; забезпечує

формування державної політики у сфері архівної справи і діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації [419].

Відповідно до Закону України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань" [78], реєстрацію політичних партій здійснює саме Мін'юст. Реєстрація політичних партій має важливе значення, оскільки відповідно до ЗУ "Про політичні партії в Україні" діяльність незареєстрованих політичних партій в Україні не допускається.

ЗУ "Про політичні партії в Україні" визначає ряд повноважень Мін'юсту щодо політичних партій. Так, відповідно до ст. 18 даного закону, Мін'юст здійснює державний контроль за дотриманням політичною партією вимог Конституції та законів України, а також статуту політичної партії, крім випадків, коли здійснення такого контролю законом віднесено до повноважень інших органів державної влади. Політична партія щорічно інформує Мін'юст про обласні, міські, районні організації партії або інші структурні утворення, передбачені статутом партії, а Мін'юст щороку оприлюднює список зареєстрованих політичних партій, їхні юридичні адреси. Також Мін'юст звертається до суду з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії або про заборону політичної партії [419].

Мін'юст відповідно до Положення про Міністерство юстиції України приймає рішення щодо невідповідності діяльності, найменування та символіки політичної партії, її обласної, міської, районної організації або іншого структурного утворення, передбаченого статутом політичної партії, вимогам ЗУ "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки" [337].

До системи органів судової влади України, що забезпечують конституційне право громадян України на свободу об’єднання в політичні партії, належать КСУ та суди загальної юрисдикції [6, с. 147]. Відповідно до ст. 55 КУ, кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування,

посадових і службових осіб. КУ, таким чином, надає громадянам право безпосередньо звертатися до суду зі скаргою на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб [420, с. 25].

ЗУ "Про судоустрій і статус суддів" [348] визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя в Україні, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і забезпечує право кожного на справедливий суд. Відповідно до ст. 7 вказаного ЗУ, кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом. У Польщі, відповідно до ЗРП "Про загальні суди" [421], правосуддя здійснюють загальні суди (окрім справ, які відповідно до законодавства належать до компетенції адміністративних та військових судів, а також Верховного суду). Ст. 2 названого закону також передбачає положення, що, окрім безпосередньо здійснення правосуддя, загальні суди також ведуть судові реєстри. У ФРН відповідно до ст. 92 Конституції ФРН та Закону ФРН "Про судоустрій" [383] судова влада доручається суддям і здійснюється Федеральним Конституційним Судом, Верховним федеральним судом, федеральними судами та судами земель. Як і в Польщі, суди нижчої інстанції у ФРН поряд із відправленням правосуддя, виконують ряд реєстраційних функцій.

КСУ, який відповідно до КУ є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні та вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів КУ і дає офіційне тлумачення КУ та законів України, відіграє важливу роль в гарантуванні права на свободу об’єднання в політичні партії. Наприклад, у рішенні від 16 жовтня 2007 року КСУ визначив, що положення ч. 6 ст. 11 ЗУ "Про політичні партії в Україні", якими передбачається, що політична партія протягом шести місяців з дня реєстрації забезпечує утворення та реєстрацію своїх обласних, міських організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та в Автономній Республіці Крим, треба розуміти як обов'язок кожної політичної партії забезпечити утворення та

реєстрацію своїх обласних і прирівняних до них партійних організацій не менш як у чотирнадцяти адміністративно-територіальних одиницях України з перелічених у ч. 2 ст. 133 КУ [422].

Також слід зауважити, що в окремих країнах роль конституційного суду в гарантуванні права на свободу об'єднання в політичні партії є більш вагомою, ніж в Україні. Як уже відзначалося, Варшавський Окружний Суд при проведенні реєстрації партії, у випадку виникнення сумнівів щодо сумісності з конституцією цілей та принципів діяльності політичної партії, які викладені у статуті, приймає рішення про призупинення реєстрації та передачу справи на розгляд Конституційного Суду Польщі на предмет відповідності статуту партії положенням конституції. Повноваження Конституційного Суду Польщі щодо розгляду справ про відповідність конституції цілей або діяльності політичних партій визначається безпосередньо в Конституції Польщі (ст. 188). Порядок розгляду Конституційним Судом Польщі справ про відповідність Конституції цілей або діяльності політичної партії регламентується 8 розділом ЗРП "Про Конституційний Суд" [423].

Відмінними є повноваження щодо гарантування діяльності політичних партій, якими наділений Федеральний Конституційний Суд у ФРН. Так, відповідно до ч. 2 ст. 21 Конституції ФРН питання про антиконституційність політичної партії вирішує Федеральний Конституційний Суд. Це положення розвивається та конкретизується в § 13 Закону ФРН "Про Федеральний Конституційний Суд" [424]. Так, п. 2 § 13 зазначеного закону визначає, що Федеральний Конституційний Суд приймає рішення щодо неконституційності політичних партій, а п. 3а § 13 передбачає, що Федеральний Конституційний Суд приймає рішення щодо скарг з боку асоціацій про їх невизнання в якості політичних партій на виборах до Бундестагу. Процедура розгляду судом справи про неконституційність партії регулюється §§ 42-45 Закону ФРН "Про Федеральний Конституційний Суд".

Як бачимо, Конституційні Суди Польщі та ФРН, окрім забезпечення права на об'єднання в політичні партії шляхом визнання окремих положень

законодавства неконституційними, безпосередньо можуть вирішувати питання про відповідність статуту конкретної політичної партії положенням конституції.

Також важливу роль у гарантуванні конституційного права на об’єднання в політичні партії відіграють суб’єкти громадянського суспільства (громадянське суспільство визначається як система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів і колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [222, с. 149]). Наразі в науковій літературі немає одностайності у визначенні суб'єктів громадянського суспільства, відтак пропонуються та обґрунтовуються різноманітні підходи щодо визначення суб'єктів громадянського суспільства. Наприклад, А.Ю. Олійник до суб’єктів громадянського суспільства відносить: сім’ю; місцеве самоврядування (територіальні громади, органи й посадові та службові особи); об’єднання громадян (політичні партії, профспілки, творчі спілки, релігійні організації й інші громадські об’єднання); фізичні особи як окремі підприємці та господарські підприємницькі корпорації різних форм власності; власники засобів виробництва; зайняті в різних сферах господарювання наймані працівники та фізичні особи, що не зайняті на виробництві з певних причин; засоби масової інформації тощо [271, с. 477].

На думку Ю.М. Тодики, структурними елементами громадянського суспільства є: добровільно сформовані первинні самоврядні соціальні групи та асоціації (сім’я, різні асоціації, господарські корпорації, клуби за інтересами, інші громадські об’єднання); сукупність недержавних суспільних відносин; господарська і приватна частина життєдіяльності людей, їх звичаї, традиції; сфера самоврядних організацій та індивідів [222, с. 149]. К.Г. Волинка структуру сучасного громадянського суспільства представляє у вигляді п’яти основних систем, що відображають основні сфери його життєдіяльності

(соціальна, економічна, політична, духовно-культурна та інформаційна системи) [425, с. 27-28].

Ю.М. Ситник вважає, що найпоширенішими суб'єктами громадянського суспільства, що забезпечують конституційне право на об’єднання в політичні партії, є: місцеве самоврядування; засоби масової інформації; громадські об’єднання [225, с. 12]. Хоча суб'єкти громадянського суспільства відіграють важливу роль в гарантуванні права на об’єднання в політичні партії, на нашу думку, слід погодитися з В.І. Козловим, який відзначає, що як би добре не були розвинені інститути громадянського суспільства, однак замінити у цьому процесі органи державної влади вони не зможуть, це витікає з самої природи та соціального призначення сучасної держави. Тобто, на думку вченого, держава, займаючи активну позицію в створенні належних організаційно-правових гарантій прав і свобод, сприяє їх реалізації та займає у цьому процесі унікальне місце [26, с. 12].

Систему міжнародних організаційно-правових гарантій прав і свобод людини і громадянина становлять міжнародні органи, в компетенцію яких входить захист прав і свобод людини і громадянина шляхом застосування міжнародних нормативно-правових гарантій. Метою міжнародних організаційно-правових гарантій є підвищення ефективності використання національних та міжнародних гарантій прав людини [425, с. 47]. Т.М. Заворотченко визначає міжнародно-правові гарантії політичних прав і свобод людини і громадянина як передбачену міжнародними договорами, конвенціями, деклараціями та іншими міжнародними документами систему міжнародних норм, принципів, правових і організаційних засобів, умов і вимог, за допомогою яких здійснюється дотримання, забезпечення, охорона і захист політичних прав, свобод і законних інтересів людини [425, с. 48].

Нормативні міжнародні гарантії представлено системою міжнародних договорів, угод і рамкових конвенцій у сфері охорони прав та свобод людини і громадянина [221, с. 237-238].

Пріоритетними для гарантування права на об’єднання в політичні партії є такі міжнародні акти: Загальна декларація прав людини, Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод тощо. Названі акти встановлюють міжнародно-правові стандарти у галузі політичних прав і свобод, є орієнтирами, якими повинна керуватися певна країна, приймаючи конституцію чи інші акти, де закріплено такі права і свободи [26, с. 7].

У праві ЄС важливу роль у гарантуванні права на об’єднання в політичні партії відіграють такі нормативно-правові акти: Хартія основних прав Європейського Союзу [426], Регламент ЄП та ради ЄС № 2004/2003 "Про статус і фінансування політичних партій на європейському рівні" [89], Договір про Європейський Союз [88], Договір про заснування Європейської Спільноти [427] тощо.

Міжнародно-правові інститути займають особливе місце в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і права на об’єднання в політичні партії, оскільки вони встановлюються спільними зусиллями держав за їх взаємною згодою і закріплюються у відповідних міжнародно-правових угодах та актах [428, с. 4]. Вирішальна роль у гарантуванні прав і свобод людини і громадянина, в тому числі і права об’єднання в політичні партії, на міжнародному рівні належить ООН її органам, організаціям та спеціалізованим установам. Так, у преамбулі статуту ООН [429] відзначається, що народи Об'єднаних Націй сповнені рішучості утвердити віру в основні права людини, в гідність та цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок, в рівність прав великих і малих націй, і створити умови, при яких будуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, що випливають із договорів та інших джерел міжнародного права. А ст. 55 цього документа визначає, що ООН сприяє всезагальній повазі і дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії. Таким чином, Статут ООН став першим міжнародно-правовим актом в історії людства, що заснував міжнародну організацію, одна з цілей якої ґрунтується на

універсальному визнанні та повазі прав людини [430].

ГА ООН, відповідно до ст. 9 статуту ООН [429], складається з усіх членів ООН. ГА ООН може обговорювати будь-які питання в межах статуту або належні до функцій будь-якого органу ООН і надавати рекомендації з цих питань. ГА ООН уповноважена створювати будь-які допоміжні органи, які вважатиме за необхідне для здійснення своїх функцій.

Економічна і соціальна рада ООН, відповідно до положеннь Статуту ООН, уповноважена надавати рекомендації з метою захисту прав та свобод людини. До її складу входять 54 держави-члени, які обираються ГА ООН на 3 роки із щорічним переобранням третини членів. Економічна і соціальна рада ООН, згідно зі ст. 68 Статуту ООН уповноважена створювати комісії у сфері захисту прав людини. На основі цього положення 16 лютого 1946 року була прийнята резолюція, відповідно до якої була створена Комісія ООН з прав людини в ролі складової частини Економічної і соціальної ради ООН [430]. Проте 15 березня 2006 року ГА ООН ухвалила Резолюцію 60/251 [431], в якій постановила створити в Женеві замість Комісії з прав людини Раду з прав людини в якості допоміжного органу ГА ООН.

Відповідно до Резолюції 60/251, основними завданнями Ради ООН з прав людини є: сприяння загальній повазі та захисту всіх прав людини та основних свобод для всіх без будь-яких відмінностей на справедливій і рівній основі; Рада повинна розглядати ситуації, пов'язані з порушенням прав людини, включно грубі та систематичні порушення, та давати щодо них свої рекомендації; сприяння ефективній координації та інтеграції діяльності, що стосується прав людини, у межах системи ООН; сприяти навчально-просвітницькій діяльності в галузі прав людини, а також діяльності з надання консультаційних послуг у цій сфері; робити рекомендації ГА ООН щодо подальшого розвитку міжнародного права в галузі прав людини; сприяти повному виконанню зобов'язань в галузі прав людини, прийнятих державами, та здійснювати контроль за досягненням цілей та виконанням зобов'язань, що стосуються заохочення та захисту прав людини, які сформульовані в рішеннях

конференцій і зустрічей на вищому рівні ООН; сприяти за допомогою діалогу і співпраці запобіганню порушень прав людини і швидко реагувати на надзвичайні ситуації в цій сфері тощо.

Важливе значення у сфері гарантування прав людини в структурі органів ООН відіграє Верховний комісар ООН з прав людини. Відповідно до Резолюції 48/141 ГА ООН "Верховний комісар щодо заохочення і захисту всіх прав людини" [432], обов'язки Верховного комісара полягають в такому: заохочувати і захищати ефективне здійснення всіма людьми цивільних, культурних, економічних, політичних і соціальних прав; виконувати завдання, доручені йому компетентними органами ООН у галузі прав людини, і надавати їм відповідні рекомендації; координувати певні навчальні і пропагандистські програми ООН у сфері прав людини; вести діалог з урядами всіх країн з метою забезпечення пошани прав людини; розширювати міжнародну співпрацю у справі заохочення і захисту прав людини; координувати діяльність у сфері заохочення і захисту прав людини в межах всієї системи ООН; з метою підвищення дієвості механізмів ООН щодо прав людини здійснювати їх раціоналізацію і зміцнення; здійснювати загальне керівництво діяльністю Центру з прав людини Секретаріату ООН.

Основними інститутами європейської системи захисту прав людини виступають ЄСПЛ, Суд Європейського Союзу, Європейська комісія, Європейський Омбудсмен, Комітет міністрів Ради Європи, Комісар Ради Європи з прав людини, ПАРЄ, Європейський комітет із соціальних прав тощо [433, с. 58].

Важлива роль для гарантування права на об'єднання в політичні партії в країнах-членах Ради Європи належить ПАРЄ. Так, у Резолюції "Про обмеження на діяльність політичних партій в країнах-членах Ради Європи" № 1308 від 18 листопада 2002 р. [358], ПАРЄ закликає уряди держав-членів дотримуватися таких принципів:

- обмеження діяльності або розпуск політичних партій слід розглядати як виняткову міру, яка застосовується лише в тих випадках, коли та чи інша партія

вдається до насильства або загрожує громадському порядку і демократичному конституційному ладу країни;

- наскільки це можливо, слід використовувати менш радикальні заходи, ніж розпуск політичної партії;

- партія не може нести відповідальність за дії, вчинені її членами, якщо такі дії суперечать її статуту або курсу;

- заборона або розпуск політичної партії припустимі лише як крайній захід у відповідності до конституції та в порядку, що забезпечує необхідні гарантії справедливого судового розгляду;

- у всіх державах-членах законодавство повинно включати положення, що не допускають довільне застосування політичною владою заходів щодо обмеження діяльності політичних партій.

У належному гарантуванні права на об’єднання в політичні партії в Європі істотна роль належить Європейській комісії за демократію через право (Венеційська комісія). Незважаючи на те, що Венеційська комісія є тільки дорадчим органом Ради Європи, її висновки та керівні принципи мають важливе значення для гарантування прав та свобод людини і громадянина в країнах-членах Європи. Так, у листопаді 1999 р. Венеційська комісія прийняла такі керівні принципи заборони та розпуску політичних партій:

1. Держави повинні визнавати право кожної особи на свободу об'єднання в політичні партії. Це право включає свободу мати політичні переконання, одержувати і поширювати інформацію без перешкод з боку державної влади і незалежно від кордонів.

2. Будь-які обмеження вищезазначених прав, здійснюваних через діяльність політичних партій, повинні відповідати положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та інших міжнародних договорів як при звичайних, так і при надзвичайних обставинах.

3. Заборона або насильницький розпуск політичних партій можуть бути виправдані тільки в тому випадку, якщо ці партії проповідують насильство або повалення демократичного конституційного ладу, тим самим підриваючи права

і свободи, гарантовані конституцією. Той факт, що партія виступає за зміну конституції мирним шляхом, сам по собі не може служити підставою для її заборони або розпуску.

4. До заборони або розпуску політичних партій, як до заходу, що має довготривалі наслідки, слід вдаватися з максимальною стриманістю. Перш ніж звернутися до компетентного судового органу з пропозицією заборонити або розпустити партію, уряд або інші державні органи повинні, взявши до уваги ситуацію в своїй країні, оцінити, чи справді ця партія становить загрозу вільному і демократичному політичному ладу і правам окремих осіб, чи для запобігання такої загрози можна обмежитися менш радикальними заходами.

5. Правові заходи, спрямовані на заборону або розпуск політичних партій, повинні бути результатом судового рішення про неконституційність цих партій, мати надзвичайний характер і відповідати принципом пропорційності. Будь-який такий захід повинен ґрунтуватися на достатніх доказах того, що саме партія, а не тільки її окремі члени переслідують політичні цілі, використовуючи або готуючись використати неконституційні засоби.

6. Рішення про заборону або розпуск політичної партії повинне прийматися конституційним судом або іншим компетентним судовим органом в ході процедури, яка надає всі гарантії належного судового процесу [434].

Слід відзначити таку організацію, як ОБСЄ, одним з головних завдань якої є захист прав людини. Зокрема, багато уваги ОБСЄ приділяє питанням гарантування права на об’єднання в політичні партії. Так, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини (БДІПЛ ОБСЄ) спільно з Венеційською комісією з метою сприяння реалізації права на свободу об'єднання розробили керівні принципи зі свободи об'єднань. Основними із зазначених принципів є [315]:

1. Презумпція на користь законності створення, цілей і діяльності об’єднань;

2. Обов’язок держави – поважати, захищати і сприяти здійсненню права на свободу об’єднання. Держава не повинна втручатися в здійснення прав і

свобод об’єднань та осіб, що здійснюють своє право на свободу об’єднання;

3. Свобода створення об’єднань та членства в них;

4. Свобода визначати цілі й види діяльності, у тому числі зміст діяльності. Засновники та члени об’єднань можуть вільно визначати цілі й види діяльності в межах, встановлених законодавством;

5. Рівне ставлення та недискримінація;

6. Право на свободу вираження поглядів і переконань. Об’єднання мають право на свободу вираження поглядів і переконань через свої цілі та діяльність. Це право доповнює індивідуальне право членів об’єднань на свободу вираження поглядів і переконань;

7. Право на свободу пошуку, отримання і використання ресурсів. З метою здійснення своєї діяльності об’єднання мають право вільно шукати, отримувати і використовувати фінансові, матеріальні і людські ресурси;

8. Належне управління у сфері законодавства, політики і практичні заходи, що стосуються об’єднань;

9. Правомірність та законність обмежень права на свободу об’єднання і прав об’єднань та пропорційність таких обмежень.

Хоча наведені керівні принципи мають рекомендаційний характер та не є обов’язковими для країн-членів, проте вони становлять собою додатковий комплексний інструмент для законодавців, що надає допомогу та рекомендації щодо реалізації права на свободу об’єднання, оскільки в них відображено багаторічний досвід Бюро демократичних інститутів та прав людини (БДІПЛ) ОБСЄ та Венеційської комісії у сфері сприяння законотворчій діяльності в питаннях, що стосуються права на свободу об’єднання, в тому числі і права на об’єднання в політичні партії [315].

Особливе місце у гарантуванні прав людини і громадянина в цілому і права на об’єднання в політичні партії зокрема відіграє ЄСПЛ. Відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [68], ЄСПЛ створений та функціонує для забезпечення дотримання державами-учасницями Конвенції їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. ЄСПЛ може

приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з держав-учасниць Конвенції порушення прав, викладених у цій Конвенції або протоколах до неї. Остаточні рішення ЄСПЛ є обов'язковими до виконання для всіх Договірних Сторін в будь-яких справах, у яких вони є сторонами, остаточне рішення ЄСПЛ передається Комітетові Міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням. Важливе значення має положення ст. 33 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, за яким будь-яка з держав-учасниць Конвенції може передати на розгляд ЄСПЛ питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою державою-учасницею Конвенції. Таке положення посилює гарантування прав та свобод, в тому числі і права на об'єднання в політичні партії.

Практика ЄСПЛ має всі ознаки нормативності, оскільки встановлює загальні правила поведінки, адресовані всім країнам-учасницям та особам, які перебувають на території цих країн, фактично вона є джерелом загальноєвропейських стандартів прав людини і має враховуватися органами влади всіх учасників Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [435, с. 77]. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та ЄСПЛ утворюють єдину систему, яка характеризується тісним взаємозв'язком та взаємовпливом, з одного боку, ЄСПЛ конкретизує зміст норм Конвенції, визначаючи тим самим, як Конвенція застосовується у конкретних справах, а з іншого боку, багато процесуальних аспектів діяльності ЄСПЛ регулюються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, і аналіз ЄСПЛ дій чи бездіяльності державних органів країн-членів може відбуватися тільки на базі статей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [436, с. 96].

Хоча ст. 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" [437] передбачає, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права, проте все ще

поширеними у рішеннях вітчизняних судів є випадки абстрактного посилання на практику ЄСПЛ без вказівок на його конкретне рішення, тобто суди не мають чіткого й однозначного уявлення про те, у чому полягає правовий зміст такого застосування [438, с. 65].

Питання порушення державами-учасницями положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які гарантують право на об’єднання в політичні партії, неодноразово були предметом розгляду в ЄСПЛ. Важливе значення для гарантування права на об’єднання в політичні партії має тлумачення ЄСПЛ положень ч. 2 ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка регламентує обмеження у здійсненні даного права. Так, у справі Корецький та інші проти України [439] ЄСПЛ наголошує, що вислів "передбачений законом" в ч. 2 ст. 11 Конвенції не тільки вимагає, щоб дія, яка оскаржується, була передбачена національним законодавством, але також містить вимогу щодо якості закону. Закон має бути доступний для конкретної особи і сформульований з достатньою чіткістю для того, щоб вона могла, якщо це необхідно, за допомогою кваліфікованих радників передбачити в розумних межах, виходячи з обставин справи, ті наслідки, які може спричинити означена дія. Щоб положення національного закону відповідали цим вимогам, він має гарантувати засіб юридичного захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією.

У справі Об'єднаної комуністичної партії Туреччини та інші проти Туреччини [212] ЄСПЛ наголосив, що статті 8, 9, 10 і 11 Конвенції вимагають, щоб будь-яке втручання в гарантовані ними права піддавалося оцінці з використанням мірила того, що є "необхідним в демократичному суспільстві". Тому єдиним видом необхідності, який може виправдати таке втручання, може бути необхідність, яка виникає з потреб демократичного суспільства. Коли мова йде про політичні партії, винятки передбачені в ст. 11 Конвенції мають бути детально витлумачені. Тобто тільки незаперечні причини можуть виправдати будь-яке обмеження права на об'єднання в політичні партії.

При тлумаченні словосполучення "є необхідними в демократичному суспільстві" ЄСПЛ визначає, що держави мають пов’язувати застосування принципу "необхідності в демократичному суспільстві" з дією однієї зі спеціальних підстав про обмеження, перелічених у відповідній статті, а держава не може законно посилатися на загальну необхідність для того, щоб виправдати обмеження прав і свобод [440, с. 67-68].

У рішенні по справі Гожелік та інші проти Польщі [441] ЄСПЛ визначає, що термін "необхідний" в ст. 11 не має такого гнучкого значення, як, наприклад, терміни "корисний" або "бажаний". Окрім того, показниками "демократичного суспільства" є плюралізм, терпимість і широта поглядів. Хоча інтереси окремої особи повинні в деяких випадках підкорятися інтересам групи, демократія не означає, що інтереси більшості повинні переважати: необхідний баланс для забезпечення справедливого і гідного ставлення до меншин, і при цьому слід уникнути зловживань домінуючою позицією. Хоча країни-учасники і мають право вимагати від об’єднань, щоб їх цілі та дії відповідали законодавству цієї країни, те, як вони це роблять, має бути сумісним з їх зобов’язаннями відповідно до Конвенції та підлягати контролю з боку інститутів Конвенції. Отже, ЄСПЛ посідає особливе місце у системі міжнародних гарантій прав людини і громадянина в цілому і, зокрема, права на об’єднання в політичні партії, оскільки його рішення мають як правозастосовний, так і правоінтерпретаційний характер. Тлумачення положень ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які надаються ЄСПЛ, мають суттєве значення для підвищення стандартів гарантування права на об’єднання в політичні партії, що проявляється у їх впливі на національні правові системи країн-учасниць Конвенції.

На основі вищенаведеного, гарантії права на об’єднання в політичні партії можна визначити як передбачену міжнародними угодами та національним законодавством сукупність правових та організаційних умов, засобів і юридичних механізмів, за допомогою яких забезпечується охорона та належна реалізація права на об’єднання в політичні партії.

Висновки до розділу 3

1. Обмеження права на об’єднання в політичні партії можна визначити як передбачене міжнародними нормативно-правовими актами та національним законодавством і зумовлене необхідністю забезпечення національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, звуження змісту цього права, яке застосовується стосовно окремих цілей та методів діяльності партій, а також на окремих територіях країни або до окремих категорій осіб.

2. Положення ЗУ "Про політичні партії в Україні", за яким на час перебування на посаді судді члени політичної партії зупиняють членство в цій партії (п. 1 ч. 3 ст. 6 та ч. 4 ст. 6) суперечать ч. 2 ст. 127 КУ та ч. 3 ст. 54 ЗУ "Про судоустрій і статус суддів".

3. Проведений аналіз законодавства, що регулює обмеження права на об’єднання у політичні партії в окремих країнах, дозволяє виділити такі основні види цих обмежень:

- програмні обмеження, які полягають у законодавчій забороні об’єднання в політичні партії, програми яких допускають расову і національну ненависть, методи і прийоми діяльності нацизму, фашизму і комунізму, застосування насилля тощо;

- структурні обмеження полягають у забороні створення і діяльності організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях тощо;

- територіальні обмеження застосовуються на окремих територіях, на яких введено відповідний передбачений чинним законодавством режим (наприклад, режим військового або надзвичайного стану) до всіх осіб, що перебувають на вказаній території;

- індивідуальні обмеження застосовуються до окремих категорій осіб у зв’язку з їх належністю до громадянства або виконання ними професійних обов’язків.

Обмеження права на об’єднання в політичні партії також можна класифікувати за рядом інших критеріїв, зокрема:

- за терміном дії обмеження поділяються на постійні та тимчасові;

- за їх відповідністю вимогам конституції та чинному законодавству ці обмеження поділяються на законні та незаконні;

- залежно від нормативного акту, яким вони встановлені, обмеження права на об’єднання в політичні партії поділяються на конституційні, законодавчі та обмеження, встановлені міжнародними нормативно-правовим актами;

- за територією дії вони поділяються на ті, що діють на всій території країни, і ті, які застосовуються на її окремих територіях;

- за метою їх встановлення ці обмеження поділяються на такі, що застосовуються для: забезпечення національної безпеки; забезпечення громадського порядку; охорони здоров'я населення; захисту прав і свобод інших людей; недопущення ліквідації незалежності країни, її суверенітету і територіальної цілісності; захисту основ демократичного ладу; недопущення пропаганди війни, насильства, релігійної ворожнечі тощо;

- за обсягом їх застосування: на повні та часткові.

4. Гарантії права на об’єднання в політичні партії – це передбачена міжнародними угодами та національним законодавством сукупність правових та організаційних умов, засобів та юридичних механізмів, за допомогою яких забезпечується охорона та належна реалізація права на об’єднання в політичні партії.

5. Інституційні гарантії права на об’єднання в політичні партії – це закріплена Конституцією та законами України система органів законодавчої, виконавчої та судової влади, органів місцевого самоврядування та посадових осіб цих органів, а також громадських об'єднань та політичних партій, які

компетентні створювати сприятливі умови, надавати відповідні засоби і всебічно сприяти охороні та забезпеченню реалізації права на об’єднання в політичні партії.

6. ЄСПЛ посідає особливе місце у системі міжнародних гарантій прав людини і громадянина в цілому і, зокрема, права на об’єднання в політичні партії, оскільки його рішення носять як правозастосовний, так і правоінтерпретаційний характер. Тлумачення положень ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які надаються ЄСПЛ, мають суттєве значення для підвищення стандартів гарантування права на об’єднання в політичні партії, що проявляється у їх впливі на національні правові системи країн-учасниць Конвенції.

ВИСНОВКИ

Проведене в дисертації комплексне порівняльно-правове дослідження права на об’єднання у політичні партії в Україні та країнах ЄС дозволило сформулювати ряд науково обґрунтованих рекомендацій та пропозицій щодо вдосконалення конституційно-правового регулювання права на об’єднання у політичні партії в Україні. Головними науковими та практичними результатами роботи є:

1. Аналіз доктринальних та нормативних джерел права на об’єднання у політичні партії дає підстави стверджувати, що для повного та всебічного дослідження всіх аспектів права на об’єднання у політичні партії його слід проводити у трьох основних напрямках: дослідження власне самого права на об’єднання у політичні партії; дослідження поняття та основних положень правового статусу політичних партій, оскільки досліджуване нами право безпосередньо пов’язане з функціонуванням політичних партій; дослідження загального права на об’єднання (асоціації), однією зі складових якого власне і виступає право на об’єднання у політичні партії.

2. Можна виділити сім основних історичних етапів становлення права на об’єднання у політичні партії на українських землях:

- перший етап: з моменту створення перших держаних утворень – до кінця XIX ст., що характеризується нормативним закріпленням окремих елементів права на об'єднання в державних утвореннях, які в різні історичні періоди існували на українських землях;

- другий етап: кінець XIX – початок XX ст. – характеризується виникненням та розвитком перших політичних партій на українських землях. Цей період, у зв’язку з перебуванням тоді українських земель у складі різних держав, слід розглядати у двох площинах: виникнення і розвиток права на об'єднання в політичні партії на територіях України, що входили до складу Австро-Угорщини, та виникнення і розвиток на територіях України, що входили до складу Російської імперії, оскільки правове регулювання статусу

політичних партій і права на об'єднання в політичні партії у цих частинах України мало свою специфіку та істотні особливості. У цьому періоді також спостерігаються перші кроки щодо нормативно-правового виділення права на об'єднання в політичні партії з загального права на об'єднання;

- третій етап: відродження Української національної державності (1917 – 1921 рр.) – характеризується закріпленням права на об'єднання в політичні партії в конституційних актах у складі загального права на об'єднання, проте постійна зміна влади в цей період, брак часу та нормотворчого досвіду не дозволили розробити та прийняти ефективне законодавство як у сфері регулювання права на об'єднання в цілому, так і у сфері регулювання права на об'єднання в політичні партії зокрема;

- четвертий етап: розвиток права на об'єднання в політичні партії на українських землях в міжвоєнний період (1921 р. – 1939 р.) у складі Польщі, Румунії і Чехословаччини, де існувала багатопартійна система і конституційне закріплення права на об'єднання в політичні партії у складі загального права на об'єднання, та у складі СРСР з його жорсткою однопартійною системою і конституційно закріпленими обмеженнями права на членство в комуністичній партії.

- п’ятий етап (1945 р. – кінець 1980-х рр.) характеризується поширенням на всю територію сучасної України жорсткої однопартійної системи СРСР та існуючих там обмежень у реалізації політичних прав, в тому числі і права на об'єднання в політичні партії;

- на шостому етапі (кінець 1980-х рр. – прийняття Конституції України) відбулося перше закріплення на конституційному рівні (в Конституції СРСР, а потім і в Конституції УРСР) права на об'єднання в політичні партії саме як окремого конституційного права, відокремленого від загального права на об'єднання; також на конституційному рівні визначалися гарантії цього права та умови його обмеження, що відповідали міжнародним стандартам. Після проголошення незалежності України ці процеси отримали подальший розвиток як на конституційному, так і на законодавчому рівні;

- новітній етап (прийняття Конституції України в 1996 році – по сьогодні) характеризується закріпленням права на об'єднання в політичні партії в Конституції України та прийнятому на її підставі ЗУ "Про політичні партії в України", а також ратифікацією Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

3. Право на об’єднання у політичні партії реалізується в таких формах: участь у створенні нових політичних партій; вступ та участь у діяльності існуючих політичних партій; вільний вихід із партії; утримання від вступу до політичної партії; участь у добровільній ліквідації партії. Окремі аспекти зазначених форм реалізації детально регламентовані чинним законодавством України, інші ж отримали досить обмежене та поверхове, а інколи і неоднозначне та навіть суперечливе нормативне закріплення, що визначає необхідність удосконалення законодавства стосовно уточнення кола осіб, що мають право створювати політичні партії, удосконалення процедури збору підписів громадян України на підтримку рішення про створення політичної партії та підстав і порядку примусового виключення з членів політичної партії.

4. Конституційне право на об’єднання у політичні партії перебуває у тісному співвідношенні з політичними та іншими конституційними правами і свободами, що проявляється у їх складному взаємозв’язку та взаємозалежності, де реалізація зазначеного права є неможливою без попередньої реалізації інших окремих конституційних прав і свобод. Так, з одного боку, право на об’єднання в політичні партії є наслідком реалізації особою конституційного права на свободу думки і вільне вираження своїх поглядів і переконань, а з іншого, право на об’єднання в політичні партії сприяє реалізації права на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань; відповідно до законодавства України, рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з’їзді (конференції, зборах), інакше кажучи, на мирному зібранні громадян, тобто без належної реалізації права на мирні зібрання неможливо реалізувати право на створення політичної партії, а без створення

партій неможливими є й інші форми реалізації права на об’єднання в політичні партії.

5. Аналіз законодавства, що регулює обмеження права на об’єднання у політичні партії в окремих країнах, дозволяє виділити такі основні види цих обмежень:

- програмні обмеження, які полягають у законодавчій забороні об’єднання в політичні партії, програми яких допускають расову і національну ненависть, методи і прийоми діяльності нацизму, фашизму і комунізму, застосування насилля тощо;

- структурні обмеження полягають у забороні створення і діяльності організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади, виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях тощо;

- територіальні обмеження застосовуються на окремих територіях, на яких введено відповідний передбачений чинним законодавством режим (наприклад, режим військового або надзвичайного стану) до всіх осіб, що перебувають на вказаній території;

- індивідуальні обмеження застосовуються до окремих категорій осіб у зв’язку з їх належністю до громадянства або виконання ними професійних обов’язків.

Обмеження права на об’єднання в політичні партії також можна класифікувати за рядом інших критеріїв, зокрема:

- за терміном дії обмеження поділяються на постійні та тимчасові;

- за їх відповідністю вимогам конституції та чинному законодавству ці обмеження поділяються на законні та незаконні;

- залежно від нормативного акту, яким вони встановлені, обмеження права на об’єднання в політичні партії поділяються на конституційні, законодавчі та обмеження, встановлені міжнародними нормативно-правовим актами;

- за територією дії вони поділяються на ті, що діють на всій території країни, і ті, які застосовуються на її окремих територіях;

- за метою їх встановлення ці обмеження поділяються на такі, що застосовуються для: забезпечення національної безпеки; забезпечення громадського порядку; охорони здоров'я населення; захисту прав і свобод інших людей; недопущення ліквідації незалежності країни, її суверенітету і територіальної цілісності; захисту основ демократичного ладу; недопущення пропаганди війни, насильства, релігійної ворожнечі тощо;

- за обсягом їх застосування: на повні та часткові.

6. Гарантії права на об’єднання в політичні партії – це передбачена міжнародними угодами та національним законодавством сукупність правових та організаційних умов, засобів та юридичних механізмів, за допомогою яких забезпечується охорона та належна реалізація права на об’єднання в політичні партії.

7. Порівняльно-правовий аналіз конституційно-правового регулювання права на об’єднання в політичні партії дозволив обґрунтувати ряд науково-практичних пропозицій щодо удосконалення законодавства України у названій сфері:

- ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в такій редакції: "Право громадян на об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Встановлення обмежень цього права допускається відповідно до Конституції України в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією і законами України;

- в ч. 3 ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні" необхідно внести зміни, які б передбачали або повний, виключний перелік осіб, членство яких в політичних партіях обмежується, або зміни, які б взагалі не наводили жодного

переліку, а натомість зазначити, що обмеження членства в політичних партіях визначається окремими Законами України;

- виключити ч. 4 ст. 6 ЗУ "Про політичні партії в Україні";

- п. 3 ст. 8 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в такій редакції: "Порядок вступу до політичної партії та припинення членства в ній, виключний перелік підстав для виключення з партії, а також процедуру розгляду оскарження рішення про виключення з партії";

- друге речення ч. 1 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в такій редакції: "Це рішення має бути підтримано підписами не менше 10 тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя";

- ч. 3 ст. 10 ЗУ "Про політичні партії в Україні" слід викласти в такій редакції: "Політична партія створюється групою громадян України, які можуть бути членом політичної партії відповідно до статті 6 цього Закону, у складі не менш як 100 осіб";

- ч. 1 ст. 17 ЗУ "Про Збройні Сили України" викласти в такій редакції: "Військовослужбовці не можуть належати до політичної партії та професійних спілок на період військової служби";

- ч. 5 ст. 17 ЗУ "Про Збройні Сили України" викласти в такій редакції: "Працівники не можуть належати до політичної партії на період роботи у Збройних Силах України".

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шемшученко Ю.С. Актуальні проблеми філософії права / Ю.С. Шемшученко // Проблеми філософії права. – Т. 1. – К.; Чернівці : Рута, 2003. – С. 7-9.

2. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління : теоретико-методологічний аналіз : монографія / Л. Гонюкова; за наук. ред. д-ра політ. наук Л. Є. Шкляра. – К.: НАДУ, 2009. – 392 с.

3. Юм Д. Малые произведения / Д. Юм. – М., Канон, 1996. – 464 с.

4. Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : монографія / В.І. Кафарський. – К.: Логос, 2008. – 560 с.

5. Исаев Б.А. Теория партий и партийных систем : Учеб. пособие для студентов вузов / Б.А. Исаев. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 367 с.

6. Ситник Ю.М. Конституційне право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та його забезпечення в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ситник Юлія Миколаївна. – К., 2014 – 213 с.

7. Ситник Ю.М. Поняття та ознаки конституційного права на свободу об'єднання у політичні партії / Ю.М. Ситник // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 106-111.

8. Ситник Ю.М. Державні органи в системі забезпечення конституційного права громадян України на свободу об'єднання у політичні партії / Ю.М. Ситник // Право і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 42-47.

9. Богашева Н.В. Відносини держави і політичних партій в Україні: конституційно-правові аспекти : монографія / Н.В. Богашева. – К.: Логос, 2012. – 446 с.

10. Chmaj M. Wolność tworzenia i działania partii politycznych : studium porównawcze / M. Chmaj. – Olsztyn : Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2006. – 200 s.

11. Моисеев А.М. Конституционное право граждан на объединение в политические партии и судебная практика его защиты : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Моисеев Андрей Михайлович. – М., 2008. – 180 с.

12. Новіков М.М. Об'єднання громадян у механізмі взаємодії держави і громадського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень" / М.М. Новіков. – Х., 2002. – 18 с.

13. Гаєва Н.П. Право на свободу об’єднання як суб’єктивне право / Н.П. Гаєва // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 123-127.

14. Гаєва Н.П. Конституційне право на свободу об’єднання громадян та організаційні форми його реалізації / Н.П Гаєва // Правова держава. – 2001. – № 12. – С. 220-230.

15. Гаєва Н.П. Конституційне право на свободу об’єднання: термінологічний аспект / Н.П. Гаєва // Актуальні проблеми сучасного конституційного права України : зб. наук. праць. – Київ : Юридична думка, 2014. – С. 82-92.

16. Шухов Ф.Г. Общественные объединения как институт гражданского общества: теоретико- и историко-правовое исследование : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.01 / Шухов Федор Гелиевич. – Санкт-Петербург, 2015. – 238 с.

17. Любутов Н.А. Конституционное право граждан на объединение: правовая природа и механизм реализации : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституционное право, муниципальное право" / Н.А. Любутов. – М., 2011. – 26 с.

18. Ващук О.М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ващук Оксана Миколаївна. – К, 2004. – 207 с.

19. Алиев А.А. Конституционное право на объединение в системе прав и свобод человека и гражданина : учеб. Пособие для вузов / А.А. Алиев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 207 с.

20. Авакьян С.А. Политический плюрализм и общественные объединения в Российской Федерации: конституционно-правовые основы / С.А. Авакьян. – М. : Российский Юридический Издательский Дом, 1996. – 359 с.

21. Малый Д.А. Конституционное право на объединение в Российской Федерации : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Малый Денис Александрович. – Саранск, 2002. – 191 с.

22. Realizacja i ochrona konstytucyjnych wolności i praw jednostki w polskim porządku prawnym. [Pod redakcją M. Jabłońskiego]. – Wrocław, 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/52906/Realizacja_i_ochrona_konstytucyjnych_praw.pdf

23. Права человека : Учеб. для вузов / [Отв. ред. Е.А.Лукашева]. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 573 с.

24. Савчин М.В. Конституційне право України : підручник / М.В. Савчин. – К.: Правова єдність, 2009. – 1008 с.

25. Букач В.В. Конституційні політичні права та їх забезпечення міліцією : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право" / В.В. Букач. – К., 2004. – 20 с.

26. Козлов В.І. Колективні політичні права і свободи громадян України: конституційно-правовий аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право; муніципальне право" / В.І. Козлов. – Х., 2009. – 19 с.

27. Конституційні права, свободи і обов’язки людини і громадянина в Україні / [За ред. Ю.С. Шемшученка]. – К.: Юридична думка, 2008. – 252 с.

28. Колодій А.М. Права, свободи та обов’язки людини і громадянина в Україні : підручник / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Правова єдність, 2008. – 350 с.

29. Рабинович П.М. Права людини і громадянина : навч. посіб. / П.М. Рабинович, М.І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.

30. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) / Л.И. Глухарева. – М.: Юристъ, 2003. – 304 с.

31. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії і практики) : монографія / Н.Г. Шукліна. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 424 с.

32. Олійник А.Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : монографія / А.Ю. Олійник. – К.: Алерта, 2008.– 472 с.

33. Стрекалов А.Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право; муніципальне право" / А.Є. Стрекалов. – Х., 2010. – 20 с.

34. Регушевський Е.Є. Конституційно-правові гарантії політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право" / Е.Є. Регушевський. – К., 2004. – 18 с.

35. Ієрусалімова І.О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав і свобод людини та громадянина : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / І.О. Ієрусалімова. – К., 2006. – 20 с.

36. Осинська О.В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.12.00.01 "теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / О.В. Осинська. – К., 2010. – 20 с.

37. Скриплюк О. Конституційно-правове регулювання обмеження прав і свобод людини і громадянина в Україні / О. Скриплюк // Публічне право. – 2011. – № 3. – С. 5-11.

38. Білозьоров Є.В. Правові гарантії прав і свобод людини та громадянина у сфері діяльності міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / Є.В. Білозьоров. – К., 2008. – 16 с.

39. Пабат О.В. Адміністративно-процесуальні гарантії прав та свобод громадян : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / О.В. Пабат. – Х., 2008. – 20 с.

40. Кузьменко П. Поняття, основні риси та класифікація обмежень особистих конституційних прав і свобод людини / П. Кузьменко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 40-43.

41. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень" / І.Й. Магновський. – К., 2003. – 20 с.

42. Пушкіна О.В. Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні: проблеми теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право" / О.В. Пушкіна. – Х., 2008. – 48 с.

43. Корж Н.Я. Правовий статус історичних політичних партій в Україні (XIX-XX ст.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Корж Назар Ярославович. – Львів, 2011. – 214 с.

44. Саміло Г.О. Правові засади становлення та розвитку політичних партій в Україні з кінця XIX ст. до 2001 р. (на матеріалах Запорізького регіону) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень" / Г.О. Саміло. – Х., 2004. – 20 с.

45. Яремко О. Г. Політичні партії Буковини (кінець XIX ст. - 1940 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 "історія України" / О.Г. Яремко. – Чернівці, 2011. – 20 с.

46. Іващенко К.В. Українські емігрантські політичні партії в І Чехословацькій республіці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.02 "всесвітня історія" / К.В. Іващенко. – Донецьк, 1999. – 19 с.

47. Сарнацький О.П. Російський самодержавний апарат та українські політичні партії (1900 - 1917 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 "історія України" / О.П. Сарнацький. – Дніпропетровськ, 2008. – 41 с.

48. Лизогуб В.А. Законодавство про основні політичні і громадські права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX - на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень" / В.А. Лизогуб. – Х., 2004. – 20 с.

49. Sontheimer K. Grundzuege des politischen Systems der Bundesrepublik Deutschland / K. Sontheimer. – Muenchen: Piper Verlag, 1989. – 383 s.

50. Olzog G. Die politischen Parteien in Deutschland: Geschichte, Programmatik, Organisation, Personen, Finanzierung / G. Olzog. H.-J. Liese. – Muenchen: Olzog, 1995. – 286 s.

51. Kaack H. Geschichte und Struktur des deutschen Parteiensystems / H. Kaack. – Opladen : Westdeutscher Verlag, 1971. – 750 s.

52. Тацій В.Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної соціальної держави / В.Я. Тацій // "Методологічні проблеми правової науки" : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 13-14 грудня 2002 року). – Х.: Право, 2003. – С. 5-25.

53. Гонюкова Л.В. Політичні партії як суб'єкти державної політики в сучасній Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 "теорія та історія державного управління" / Л.В. Гонюкова. – К., 2010. – 36 с.

54. Примуш М.В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій : монографія / М.В. Примуш. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 338 с.

55. Примуш М.В. Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи : монографія / М.В. Примуш. – Донецьк : Донецький національний університет, 2002. – 176 с.

56. Gunther R. Species of political parties. A New Typology / R. Gunther, L. Diamond // Party politics. – 2003. – Vol. 9. – № 2. – P. 167-199.

57. Hix S. Political Parties in the European Union / S. Hix, C. Lord. – London : Palgrave Macmillan, 1997. – 240 p.

58. Байковський П. Політична система Європейського Союзу : монографія / П. Байковський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 226 с.

59. Топалова С.О. Політичні партії як суб'єкти державної влади: компаративістський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "політичні інститути і процеси" / С.О. Топалова. – Х., 2004. – 20 с.

60. Загривенко В.Б. Роль парламентських політичних партій у формуванні політики національної безпеки України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 21.01.01 "основи національної безпеки держави (політичні науки)" / В.Б. Загривенко. – К., 2011. – 22 с.

61. Базів В.А. Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "політичні інститути і процеси" / В.А. Базів. – Львів, 1999. – 18 с.

62. Нікогосян О.О. Особливості розвитку політичних партій і партійних систем у посткомуністичних країнах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 "політичні інститути та процеси" / О.О. Нікогосян. – О., 2008. – 16 с.

63. Гурічева О.О. Громадсько-політичні об'єднання як суб'єкти політичної нормотворчості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

політ. наук : спец. 23.00.02 "політичні інститути та процеси" / О.О. Гурічева. – Дніпропетровськ, 2009. – 17 с.

64. Павко А. І. Політичні партії та організації в Україні наприкінці XIX - на початку XX століть: методологія, історіографія проблеми, перспективні напрямки наукових досліджень / А.І. Павко. – К.: Знання, 2001. – 112 с.

65. Ware A. Political parties and party systems / A. Ware. – Oxford; New York : Oxford University Press, 1996. – 435 p.

66. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.

67. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

68. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13. – Ст. 270.

69. Конституционное право зарубежных стран. / [под. общ. ред. М.В. Баглая, Ю.И. Лейбо, Л.М. Энтина]. – М.: Издательство НОРМА, 2004. – 832 с.

70. Рибачок С. Конституційно-правове регулювання порядку створення, діяльності та заборони політичних партій у державах посткомуністичного простору: критерії оцінки демократичності / С. Рибачок // "Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку" : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24-25 листопада 2011 року). – К.: ІПіЕНД, 2012. – С. 483-493.

71. Зонтхаймер К. Федеративная Республика Германия сегодня. Основные черты политической системы / К.Зонтхаймер. [Пер. с нем. Г.Я.Рудого; Под общ. ред. и с предисл. Я.С.Драбкина]. – М.: Памятники исторической мысли, 1996. – 320 с.

72. Конституція України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

73. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 17. – Ст. 728.

74. Про державну службу : Закон України від 10 грудня 2015 р. // Офіційний вісник України. – 2016. – № 3. – Ст. 149.

75. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 87. – Ст. 2471.

76. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 р. // Офіційний вісник України. – 2015. – № 63. – Ст. 2075.

77. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 87. – Ст. 2472.

78. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/755-15

79. Про затвердження форм реєстрів політичних партій, обласних, міських і районних організацій або інших структурних утворень, передбачених статутом партії : Наказ Міністерства юстиції України від 3 липня 2001 р. № 556/7 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 28. – Ст. 1285.

80. Про затвердження форми Списку підписів громадян України, зібраних на підтримку рішення про створення політичної партії : Наказ Міністерства юстиції України від 20 жовтня 2004 р. № 119/5 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v119_323-04

81. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр громадських формувань : Наказ Міністерства юстиції України від 19 грудня 2008 р. № 2226/5 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1220-08/page

82. Про затвердження форм заяв про реєстрацію політичної партії та її структурного утворення, форми відомостей про склад керівних органів політичної партії : Наказ Міністерства юстиції України від 4 квітня 2005 р.

№ 26/5 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0026323-05

83. Про затвердження форм книги обліку первинних осередків політичних партій легалізованих шляхом письмового повідомлення про утворення, та заяви про легалізацію первинного осередку політичної партії шляхом письмового повідомлення про утворення : Наказ Міністерства юстиції України від 2 серпня 2005 р. № 82/5 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://old.minjust.gov.ua/33614

84. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо створення та реєстрації політичних партій та приведення у відповідність із Кодексом адміністративного судочинства України) від 29 січня 2015 р. № 1879 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53745

85. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо призупинення дії окремих положень) від 21 квітня 2016 № 4498 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=58835

86. Проект Закону про внесення змін до статті 9 Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо врегулювання використання символіки політичними партіями) від 28 вересня 2015 р. № 3186 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56629

87. Проект Закону про внесення змін до Закону України "Про політичні партії в Україні" (щодо відміни державного фінансування політичних партій) від 6 вересня 2016 № 5084 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=59943

88. Договір про Європейський Союз від 7 лютого 1992 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_029

89. Regulation (EC) No 2004/2003 of the European Parliament and of the Council of 4 November 2003 on the regulations governing political parties at Euro-

pean level and the rules regarding their funding // Official Journal. – 2003. – L 297. – P. 1–10.

90. Кириченко Ю. Право на свободу об'єднання в політичні партії: порівняльно-правовий аналіз конституцій України та європейських держав / Ю. Кириченко // Юридичний вісник. – 2014. – № 6. – С. 199-204. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/urid_2014_6_35

91. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o partiach politycznych [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970980604

92. Gesetz über die politischen Parteien (Parteiengesetz) vom 24.07.1967 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/partg/gesamt.pdf

93. Закон за политическите партии в сила от 01.04.2005 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.lex.bg/laws/ldoc/2135501352

94. Politisko partiju likums [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://likumi.lv/doc.php?id=139367

95. Zákon zo 4. februára 2005 O politických stranách a politických hnutiach [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonypreludi.sk/zz/2005-85

96. Zákon ze dne 2. října 1991 o sdružování v politických stranách a v politických hnutích [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.psp.cz/docs/laws/1991/424.html

97. Political Parties Act Passed [Електронний ресурс] – Режим доступу : 11.05.1994 https://www.riigiteataja.ee/en/eli/513042015011/consolide

98. Zakon o političnih strankah [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO359

99. Lei dos Partidos Políticos Lei Orgânica n.º 2/2003, de 22 de agosto [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.parlamento.pt/legislacao/documents/legislacao_anotada/leipartidospoliticos_anotado.pdf

100. Politisko organizāciju (partiju) finansēšanas likums [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://likumi.lv/doc.php?id=36189

101. Einkommensteuergesetz vom 16.10.1934 [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.gesetze-im-internet.de/estg/BJNR010050934.html

102. Körperschaftsteuergesetz vom 31.08.1976 [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.gesetze-im-internet.de/kstg_1977/BJNR025990976.html

103. Par sabiedriskajām organizācijām un to apvienībām [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://likumi.lv/doc.php?id=62836

104. Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19890200104

105. Ustawa z dnia 21 listopada 2008 r. o służbie cywilnej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20082271505

106. Bundesbeamtengesetz vom 05.02.2009 [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/bbg_2009/gesamt.pdf

107. Закон за държавния служител от 27.07.1999 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://ar2.government.bg/ras/help/zdsl.html

108. Zákon z 9. marca 2010 o zahraničnej službe a o zmene a doplnení niektorých zákonov [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonypreludi.sk/zz/2010-151

109. Zákon ze dne 1. října 2014 o státní službě [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2014-234

110. Ustawa z dnia 20 czerwca 1985 r. o Prokuraturze [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19850310138

111. Zákon ze dne 9. listopadu 1993 o státním zastupitelství [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1993-283

112. Zákon o prokuratúre z 28. marca 2001 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonypreludi.sk/zz/2001-153

113. Ustawa z dnia 6 kwietnia 1990 r. o Policji [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900300179

114. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o strażach gminnych [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19971230779

115. Zákon Národnej rady Slovenskej republiky o Policajnom zbore zo 6. júla 1993 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonypreludi.sk/zz/1993-171

116. Zákon ze dne 17. července 2008 o Policii České republiky [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonyprolidi.cz/cs/2008-273/zneni-20160301

117. Ustawa z dnia 11 września 2003 r. o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20031791750

118. Zákon ze dne 14. září 1999 o ozbrojených silách České republiky [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1999-219

119. Zákon z 23. mája 2002 o ozbrojených silách Slovenskej republiky [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.zakonypreludi.sk/zz/2002-321

120. Закон за отбраната и въоръжените сили на Република България в сила от 28.02.1996 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://pravo.ovo.bg/index/zakon_za_otbranata_i_vorzhenite_sili_na_republika_blgarija/0-430

121. Wehrpflichtgesetz vom 21.07.1956 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/wehrpflg/gesamt.pdf

122. Ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym. [Електронний ресурс] – Режим доступу :http://isip.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20021130985

123. Ustawa z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości

konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20021561301

124. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України "Про молодіжні та дитячі громадські організації" (справа про молодіжні організації) від 13 грудня 2001 р. № 18-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 51. – Ст. 2310.

125. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI "Заключні положення" Закону України "Про політичні партії в Україні" (справа про утворення політичних партій в Україні) від 12.06.2007 р. № 2-рп/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – Ст. 2183.

126. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 139 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) указів Президії Верховної Ради України "Про тимчасове припинення діяльності Компартії України" і "Про заборону діяльності Компартії України" (справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 року) від 27 грудня 2001 р. № 20-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 1. – Ст. 28.

127. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 10 kwietnia 2002 r. sygn. akt K. 26/00 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20020560517&min=1

128. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 marca 2000 r. sygn. akt K. 26/98 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://otk.trybunal.gov.pl/orzeczenia/teksty/otkpdf/2000/k_26_98.pdf

129. Entscheidungen des Bundesverfassungsgericht vom 17.08.1956 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv005085.html

130. Entscheidungen des Bundesverfassungsgericht vom 07.15.1952 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.servat.unibe.ch/dfr/bv002001.html

131. Вебер М. Избранные произведения / [Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова]. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.

132. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем : навч. посібник / Ю.Р. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.

133. Рединская Т.В. Становление и развитие партий и партийных систем в европейских странах в Новейшее время и российский опыт (сравнительный историко-политологический анализ) : дис. ... канд. истор. наук : 07.00.03; 23.00.02 / Рединская Татьяна Викторовна. – М., 2006. – 393 с.

134. Галкин А.А. Партийная система на Западе и в России: проблемы и перспективы (аналитический доклад) / А.А. Галкин. – М.: РАН Ин-т сравнительной политологии, 2002. – 45 с.

135. Рединская Т.В. Становление и развитие партий и партийных систем в европейских странах в Новейшее время и российский опыт (сравнительный историко-политологический анализ) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. истор. наук : спец. 07.00.03 "всеобщая история (новая и новейшая история)"; 23.00.02 "политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии" / Т.В. Рединская. – М., 2006. – 28 с.

136. Лук'янов Д.В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) : монографія / Д.В. Лук'янов. – Х.: Право, 2007. – 320 с.

137. Кульчицька О.В. Виникнення політичних партій: історичний аспект / О.В. Кульчицька // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного

університету ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер. : Історичні науки. – 2008. – Т. 88. – № 75. – С. 51-55.

138. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем : навч. посібник / Ю.Р. Шведа. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 325 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://filelibsnu.at.ua/navchalno-metod/uchebniki/Shveda_Yu-Teoriya_politychnyx_partij_ta_partijnyx_.pdf

139. Гонюкова Л.В. Політичні партії в державному управлінні: до історіографії проблеми / Л.В. Гонюкова // Державне управління: теорія та практика – 2009. – № 2 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Gonyukova.pdf

140. Байкова Т.К. Конституционно-правовой статус политических партий в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Байкова Татьяна Константиновна. – М., 2002. – 201 с.

141. Козлов Г.Я. История и теория политических институтов в определениях, логических схемах и таблицах : учебно-методическое пособие / Г.Я. Козлов. – Рязань : Ряз. гос. ун-т им. С.А. Есенина, 2006. – 96 с.

142. Адашис Л.І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу на виборах народних депутатів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право; муніципальне право" / Л.І. Адашис. – Х., 2010. – 20 с.

143. Базів В. Політичні партії в незалежній Україні: ґенеза і типологія /В. Базів – Львів, 1999. – 56 с.

144. Стрельбицька С.М. Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Миколи Ганкевича : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.04 / Стрельбицька Сана Миколаївна. – Львів, 2015. – 221 с.

145. Корж Н.Я. До питання історико-правового аналізу статусу історичних політичних партій України XIX–XX ст.: аспекти методології дослідження / Н. Я. Корж // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2 [Електронний ресурс] – Режим

доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_2/09knyamd.pdf

146. Вавжонек М. Василь Стефаник як представник галицьких радикалів / М. Вавжонек // Український історичний журнал. – 2014. – №5. – С. 49- 60.

147. Бегей І.І. Ідейно-теоретична спадщина та практична діяльність української лівиці Галичини (кінець XIX - перша третина XX століть) : дис. ... д-ра. політ. наук : 23.00.01 / Бегей Ігор Іванович. – Львів, 2015. – 503 с.

148. Алексєєв С.В. Політичні партії в Україні (1900-1917) : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / С.В. Алексєєв, Є.П. Ляшенко. – Краматорськ : ДДМА, 2003. – 76 с.

149. Яремчук В.Д. Українська багатопартійність Наддніпрянської і Західної України: компаративний аналіз (1899–1918 рр.) : монографія / В.Д. Яремчук – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 504 с.

150. Яремчук В. Виборчі системи та українські політичні партії Австро-Угорщини й Росії (друга половина XIX – початок XX СТ.) / В. Яремчук // наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2010. – № 50 – С. 365-375.

151. Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.verfassungen.de/at/at-18/stgg67-2

152. Gesetz vom 15. November 1867, Nr. 134/24 über das Vereinsrecht [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1867&page=405&size=45

153. Блинкова Н.Ю. Правовое положение политических партий на современном этапе: сравнительный анализ законодательства Российской Федерации и Федеративной Республики Германии : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Блинкова Наталья Юрьевна. – Кемерово, 2008. – 190 с.

154. Высочайший манифест Об усовершенствовании государственного порядка от 17 октября 1905 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/35000/

155. Именной высочайший указ правительствующему сенату О временных правилах об обществах и союзах от 4 марта 1906 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://constitution.garant.ru/history/act1600-1918/5205/

156. Высочайше утвержденные Основные Государственные Законы [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/apr1906.htm

157. Постановление Временного правительства о собраниях и союзах от 12 апреля 1917 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://bagira.guru/rodina/1989-9/postanovlenie-vremennogo-pravitelstva-o-sobraniyah-i-soyuzah.html

158. Рум'янцев В.О. Конституція УНР 1918 року – важливий крок в розвитку конституційного законодавства України / В.О. Рум'янцев // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – № 11. – С. 165-174.

159. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18

160. Про порядок видання законів : Закон від 8 грудня 1917 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://textbooks.net.ua/content/view/998/17/

161. Грамота до всього українського народу від 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18

162. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18

163. Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0009300-18

164. Закон про Виділ Української Ради від 4 січня 1919 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001300-19

165. Закон Української Національної Ради про уживання української мови у внутрішнім і зовнішнім урядуванні державних властей і урядів, публічних інституцій і державних підприємств у Західній області Української Народної Республіки від 15 лютого 1919 р. . [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=1237881

166. Кульчицький П. Законодавство Західно-Української Народної Республіки: проблеми дослідження / П. Кульчицький // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – № 56. – С. 111-116.

167. Луцький М.І. Джерела до вивчення правової системи ЗУНР / М.І. Луцький // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2015. – № 11. – С. 32-37.

168. Мацькевич М. Конституційне законодавство в ЗУНР: історико-правові аспекти / М. Мацькевич // Право України. – 2011 – № 2. – С. 255-261.

169. Przybysz T. Sytuacja prawna stronnictw politycznych w II Rzeczpospolitej / T. Przybysz // Studia Iuridica Toruniensia. – 2008. – № 4. – S. 129-140.

170. Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. - Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19210440267

171. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 marca 1928 r. o stanie wyjątkowym [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://g.ekspert.infor.pl/p/_dane/akty_pdf/DZU/1928/32/307.pdf#zoom=90

172. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19280120093

173. Ustawa z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19220210164

174. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. - Prawo o stowarzyszeniach [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19320940808

175. Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 r. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19350300227

176. Zákon ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1920.html

177. Zákon ze dne 14. dubna 1920 o mimořádných opatřeních [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.koncelik.eu/a300-1920-ochrana-rep/

178. Конституция Румынского Королевства от 29 Марта 1923 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://worldconstitutions.ru/?p=748

179. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 г. и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14-го марта 1919 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://xn--p1abag.xn--p1ai/konstitutsiya-ussr/3-konstitutsiya-ukrainskoj-ssr-1919-goda.html

180. Конституція (основний закон) Української соціялістичної радянської республіки від 15 травня 1929 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1929.html

181. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 січня 1937 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/001_001

182. Степанчук Ю.С. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х - на

початку 30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01"історія України" / Ю.С. Степанчук. – Черкаси, 2006. – 20 с.

183. Сологуб С.В. Конституционно-правовое регулирование статуса политических партий в Российской Федерации дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Сологуб Сергей Владимирович. – М., 2006. – 177 с.

184. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки від 20 квітня 1978 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html

185. Доленко Д.Д. Правовые основы деятельности политических партий в РФ и ФРГ: Сравнительно-правовой анализ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Доленко Дмитрий Дмитриевич. – Саранск, 2011. – 210 с.

186. Про заснування поста Президента СРСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) СРСР : Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 14 березня 1990 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v1360400-90

187. Конституція (Основний Закон) Радянських Соціалістичних Республік від 7 жовтня 1977 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77

188. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 24 жовтня 1990 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/404-12

189. Об общественных объединениях : Закон СССР от 9 октября 1990 г. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.lawrussia.ru/texts/legal_178/doc17a544x257.htm

190. Про об'єднання громадян : Закон України від 16 червня 1992 .р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2460-12

191. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 30. – Ст. 1097.

192. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970780483

193. Grundgesetz fur die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.bundestag.de/grundgesetz

194. Основы теории политических партий : учебн. Пособие / [под ред. С.Е. Заславского]. – М.: "Европа", 2007. – 264 с.

195. Узунян Т.Т. Политические партии в Российской Федерации: конституционно-правовые вопросы создания, регистрации и контроля за деятельностью : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Узунян Тамар Тамазовна. – М., 2011. – 216 с.

196. Висоцький В.М. Поняття політичної партії: порівняльний аналіз. / В.М. Висоцький // Митна справа. – 2010. – № 4. – Ч. 2. – С. 18-24.

197. Капталан І. М. Політичні партії як суб'єкти цивільного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 "цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право" / І.М. Капталан. – Одеса, 2015. – 22 с.

198. Полевий В.І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право" / В.І. Полевий. – К., 2004. – 20 с.

199. Beyme, von K. Parteien in westlichen Demokratien / K. von Beyme. – Muenchen : Piper Verlag, 1984. – 540 s.

200. Dąbrowski M. Konstytucyjny aspekt zrzeszania się cudzoziemcow w partiach politycznych w Polsce / M. Dąbrowski // Przegląd Sejmowy. – 2011. – № 2. – S. 107–124.

201. Maor M. Political parties and party systems: comparative approaches and the British experience / M. Maor. – London : Routledge, 1997. – 279 p.

202. Іванчо В.І. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та країнах ЄС: порівняльний аналіз : монографія / В.І. Іванчо, Ю.М. Бисага, О.О. Піфко. – Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2016. – 200 с.

203. Кафарський В. І. Політичні партії та громадські організації у правовому полі України / В.І. Кафарський // Держава і право. – 2006 – №. 33.– С. 132-139.

204. Бондарчук І.В. Конституційно-правовий статус громадських організацій та політичних партій в Україні: проблеми законодавчого регулювання / І.В. Бондарчук // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 3. – С. 88-96.

205. Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины. 2-е изд. исправ. и доп. Кн. 1 / А.Г. Мучник. – К.: Парламентское издательство, 2003. – 400 с.

206. Тодыка Ю.Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю.Н. Тодыка, О.Ю. Тодыка. – К.: "Ін Юре", 2004 – 368 с.

207. Pavel N. Classification of fundamental rights and freedoms – a diachronic approach and current trends / N. Pavel // Challenges of the Knowledge Society. – 2012. – № 6. – P. 873-890.

208. Конституційне право України. Академічний курс : підручник У 2 томах. Т. 2 / [За ред. В.Ф. Погорілка]. – К.: ТОВ "Видавництво "Юридична думка", 2006. – 800 с.

209. Козлова Е.И. Конституционное право России : Учебник. - 2-е изд., перераб. и доп. / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М.: Юристь, 1999. – 520 с.

210. Рабінович П.М. Права людини: поняття, класифікації, тенденції / П.М. Рабінович // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 14-22.

211. Клімова Г.П. Права і свободи людини в Україні: класифікація, гарантії реалізації / Г.П. Клімова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2006. – № 11. – С. 184-193.

212. United Communist Party of Turkey v. Turkey (133/1996/752/951) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"dmdocnumber":["696005"],"itemid":["001-58128"]}

213. Радченко Л.М. Політичні інтереси: поняття, функції, типологія / Л.М. Радченко // Держава і право. – 2012. – № 56. – С. 600-605.

214. Latvijas Republikas Satversme [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://likumi.lv/doc.php?id=57980

215. Ústava Slovenskej Republiky z 1. septembra 1992 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.vyvlastnenie.sk/predpisy/ustava-slovenskej-republiky/

216. The Constitution of Finland [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.finlex.fi/fi/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf

217. Черничко В.В. Окремі теоретико-правові аспекти права на об'єднання в політичні партії / В.В. Черничко // Visegrad Journal on Human Rights. – 2016. – № 1. – P. 2. – S. 194-200.

218. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини: Джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р.Кей,Е.Бредлі. – Київ : АртЕк; Будапешт : COLPI, 1997. – 624 с.

219. Case Sidiropoulos and Others v. Greece (57/1997/841/1047) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["SIDIROPOULOS"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-58205"]}

220. Case of Socialist Party and Others v. Turkey (20/1997/804/1007) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Socialist Party and Others v. Turkey"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-58172"]}

221. Конституційне право України : підруч. 3-вид. перероб. і доопр. / [за заг. ред. проф. В.Л. Федоренка]. – К. : КНТ, Ліра-К, 2011. – 532 с.

222. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [за ред. В.П. Колісника та Ю.Г. Барабаша]. – Х.: Право, 2008. – 416 с.

223. Конституція України. Науково-практичний коментар 2-ге вид., переробл. і допов. / [редкол.: В.Я. Тацій, О.В. Петришин, Ю.Г. Барабаш та ін]. – Х. : Право, 2011. – 1128 с.

224. Москальчук К.М. Зміст суб'єктивного права особистості (на матеріалах права доступу громадян України до служби в органах місцевого самоврядування) / Москальчук К.М. // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право". – 2015. – № 30. – Том 1. – С. 88-91.

225. Ситник Ю.М. Конституційне право громадян України на свободу об'єднання в політичні партії та його забезпечення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право; муніципальне право" / Ю.М. Ситник – К., 2014 – 20 с.

226. Авакьян С.А. Конституционно-правовой статус политических партий в России : учеб. пособие для вузов / С.А. Авакьян. – М.: Норма : ИНФРА-М, 2011. – 319 с.

227. За ініціативи Валерії Лутковської Уряд вживатиме заходів щодо усунення прогалин у питанні реєстрації політичних партій [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/71215-lm-za-initsiativi-valeriii-lutkovskoii-uryad-vzhivatime-zaxodiv-schodo-us/

228. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України "Про чинність Закону України "Про Рахункову палату", офіційного тлумачення положень частини другої статті 150 Конституції України, а також частини другої статті 70 Закону України "Про Конституційний Суд України" стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України (справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України) від 14 грудня 2000 р. № 15-рп/2000 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00

229. Петришина-Дюг Г.Г. Проблеми правової інституціоналізації політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право; муніципальне право" / Г.Г. Петришина-Дюг. – К., 2013. – 20 с.

230. Адашис Л.І. Правове регулювання статусу політичних партій в Україні / Л.І. Адашис // Право і суспільство. – 2012. – № 2. – С. 32-40.

231. Новакова О.В. Політичні партії: теорія та функціональні практики / О.В. Новакова, Г.С. Агафонова, А.С. Моїсеєва, П.А Струнін. – Луганськ : Вид-во СНУ ім..В.Даля, 2014. – 300 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/7307/3/Political.pdf

232. Бондарчук І.В. Конституційно-правові основи легалізації громадських організацій і політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право; муніципальне право" / І.В. Бондарчук. – Х., 2014. – 20 с.

233. Братановский С.Н. Административно-правовое регулирование организации и деятельности политических партий в Российской Федерации : монография / С.Н. Братановский, Д.В. Развеев. – М.: Дикрет-медиа, 2012. – 207 с.

234. Митин Г.Н. Особенности конституционно-правового регулирования статуса политической партии как юридического лица : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Митин Гарегин Николаевич. – М., 2010. – 216 с.

235. Bürgerliches Gesetzbuch vom 18.08.1896 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gesetze-im-internet.de/bgb/

236. Bundeswahlgesetz vom 07.05.1956 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gesetze-im-internet.de/bwahlg/

237. Dąbrowski M.: Zrzeszanie się obywateli UE w partiach politycznych w Polsce. / M. Dąbrowski // Państwo i Prawo. – 2006. – № 4. – S. 62–75.

238. Статут політичної партії "Об'єднання "Самопоміч" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://samopomich.ua/wp-content/uploads/2016/08/statut-party.pdf

239. Положення про членство у політичній партії "Громадянська позиція" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.grytsenko.com.ua/polozhennja-pro-chlenstvo.html

240. Статут політичної партії "Громадянська позиція" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://grytsenko.com.ua/statut.html

241. Тезінг Й. Політичні партії в демократичному суспільстві / Й. Тезінг, В. Гармайстер. – К.: [б.в.], 1997. – 128 с.

242. МакБрайд Д. Международное право и судебная практика в поддержку гражданского общества / Д. МакБрайд // Свобода объединения : правовые и практические аспекты : Сборник материалов. – Будапешт, Варшава : БДИПЧ/ОБСЕ, 2007. – С. 12-69.

243. Case Of Young, James and Webster v. the United Kingdom (7601/76; 7806/77) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["Young, James and Webster v. the United"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-57608"]}

244. Висоцький В.М. Теоретико-правовий аналіз змісту принципу добровільності утворення політичних партій / В.М. Висоцький // Митна справа. – 2011. – № 4. – Ч.2. – С. 66-72.

245. Статут політичної партії "Всеукраїнське об'єднання "Батьківщина" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://ba.org.ua/statut/

246. Статут політичної партії "Всеукраїнське об'єднання "Свобода" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://svoboda.org.ua/party/charter/

247. Статут політичної партії "Зелені" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://ua.greensua.org/info/Statut_partii.html

248. Статут політичної партії "Єдиний Центр" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.edc.org.ua/ua/regulation

249. Статут політичної партії "Українська республіканська партія" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://urp1990.com.ua/node/198

250. Статуту політичної партії "Партія Вільних Демократів" [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://pvd.ck.ua/pvd/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82-%D0%BF%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%97/

251. Statut Platformy Obywatelskiej Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.platforma.org/dokumenty/statut-po

252. Statut Prawa i Sprawiedliwości [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://pis.org.pl/dokumenty?search=STATUT&sort=latest&tag

253. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 47. – Ст. 2045.

254. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [за ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського]. – К.: "Ін Юре", 2002. – 544 с.

255. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами / П.М. Рабінович. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

256. Задорожня Г.В. Конституційне право України : підручник / Г.В. Задорожня, Ю.А. Задорожний, І.М. Сопілко. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту "НАУ-друк", 2010. – 448 с.

257. Лазур Я.В. Щодо класифікації прав і свобод людини / Я.В. Лазур // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 565-569 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/e-journals/FP/2011-1/11ljvicl.pdf

258. Олійник А.Ю. Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні / А.Ю. Олійник // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2. – С. 52-60.

259. Кравченко В.В. Конституційне право України : навч. посіб. 3-тє вид., виправл. та доповн. / В.В. Кравченко.– К. : Атіка, 2004. – 512 с.

260. Варламова Н. Классификация прав человека: подходы к проблеме / Н. Варламова // Сравнительное конституционное обозрение. – 2009. – № 4. – С. 152-166.

261. Бабін Б.В. Права людини та громадянське суспільство : навч. посібн. для студ. вищих навч. закладів / Б.В. Бабін, А.В. Ковбан. – Одеса : Фенікс, 2014. – 320 с.

262. Конституційне право України : підручник. 8-е видання перероблене та доповнене / [І.М. Алмаші, М.М. Алмаші, А.В. Берлюга, Я.О. Берназюк та ін.]. – Ужгород : Видавничий дім "Гельветика", 2016. – 476 с.

263. Васечко Л.О. Еволюція прав людини під впливом процесів глобалізації / Л.О. Васечко // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 121-126 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2010_4_22.pdf

264. Колодій А.М. Права людини і громадянина в Україні / А.М. Колодій, А.Ю. Олійник. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 332 с.

265. Фрицький О.Ф. Конституційне право України : підруч. / О.Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 536 с.

266. Горбаль В.М. Права людини: поняття, сутність та структура / В.М. Горбаль // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2001. – № 13. – С. 113-120.

267. Пеньковська Г. В. Поняття, класифікація та охорона прав людини / . Г.В. Пеньковська // Правова держава. – 2013. – № 16. – С. 158-163.

268. Конституційне право України: підручник. 7-е видання перероблене та доповнене / [Під заг. ред. проф. Ю.М. Бисаги та проф. Д.М. Бєлова]. – Ужгород: Видавничий дім "Гельветика", 2013. – 360 с.

269. Совгиря О.В. Конституційне право України : навч. посіб. / О. В. Совгиря, Н.Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 632 с.

270. Рабінович П. Основні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 10-16.

271. Актуальні проблеми конституційного права України : підручник / [За заг. ред. А.Ю. Олійника]. – К.: Видавничий дім "Скіф", 2012. – 552 с.

272. Ільницька У.В. Політичні права і свободи громадян: нормативно-правове забезпечення та механізми реалізації у демократичних державах / У.В. Ільницька // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Політологія. – 2012. – Т. 197. – Вип. 185. – С. 37-41.

273. Гончарова І.А. Політичні права громадян та їх місце у правовому статусі громадянина України / І.А. Гончарова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2014. – № 6-1. Т. – 1. – С. 75-77.

274. Заворотченко Т.М. Загальна характеристика системи політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні / Т.М. Заворотченко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 17-21.

275. Кравченко В.В. Конституційне право України : навч. посіб. 5-тє вид., виправл. та допов. / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2007. – 512 с.

276. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. 9-е изд., испр. и доп. / А.А. Мишин. – М.: Юстицинформ, 2002. – 496 с.

277. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран : учеб. 3-е изд., перераб. и доп. / В.Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 2002. – 622 с.

278. Зимогляд В.Я. Проблема політичних прав людини у громадянському суспільстві / В.Я. Зимогляд // "Громадянське суспільство і права людини" : Матеріали міжнар. Наук-практ. Семінару (м. Харків, 9 грудня 2010 р.). – Х., НДІ держ. буд-ва та місц. Самоврядування. – 2010. – С.35-37.

279. Конституційне право України. Академічний курс : підручник : у 2 т. – Т. 2 / [За ред. Ю.С. Шемшученка]. – К.: ТОВ "видавництво "Юридична думка", 2008. – 800 с.

280. Кушніренко О.Г. Права і свободи людини та громадянина : навч. посіб. / О.Г. Кушніренко, Т.М. Слінько. – Х. : Факт, 2001. – 437 с.

281. Войналович М.В. Поняття та сутність конституційного права на об’єднання / М.В. Войналович // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – № 3. – С. 23-30.

282. Гаєва Н.П. щодо визначення конституційних термінів "політична партія", "громадська організація", "об’єднання громадян" / Н.П. Гаєва // "Конституційні засади державотворення і правотворення в Україні: проблеми теорії і практики" : збірник наукових статей. – К.: Ін-т. держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006 – С. 179-183.

283. Гаєва Н.П. Поняття та сутність політичної партії // Н.П. Гаєва / Правова держава. – 2005. – № 16. – С. 231-240.

284. Ващук О.М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України // О.М. Ващук / Держава і право. – 2003. – № 22. – С. 320-326.

285. Юдин А.Ю. Политические партии и право в современном государстве / А.Ю. Юдин. – М.: Форум-Инфра, 1998. – 288 с.

286. Алимов Д.А. Конституционное право на объединение (Механизм обеспечения и пределы ограничения) : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Алимов Дмитрий Александрович. – Ростов-на-Дону, 2001. – 194 с.

287. Войналович М.В. Право на объединение и его место в системе конституционных прав / М.В. Войналович // Электронный научный журнал "Наука. Общество. Государство". – 2013. – № 4 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/voynalovich_mv_13_4_09.pdf

288. Малый Д.А. Конституционное право на объединение в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституционное право, муниципальное право" / Д.А. Малый. – Казань, 2002. – 21 с.

289. Международные избирательные стандарты : Сборник документов. / [Отв. ред. А.А. Вешняков, науч. ред. В.И. Лысенко]. – М.: Весь Мир, 2004. – 1152 с.

290. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002г. / М. Де Сальвиа. – Санкт-Петербург : Издательство "Юридический центр Пресс", 2004. – 1072 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://library.khpg.org/files/docs/1363784018.pdf

291. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19 квітня 2001 р. № 4-рп/2001 // Офіційний вісник України. – 2003. – №. 28. – Ст. 1379.

292. Васьковська О.В. Конституційне право на мирні збори та механізм його реалізації в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право" / О.В. Васьковська. – К., 2007. – 20 с.

293. Клименко О.І. Нормативні джерела конституційного права громадян України на мирні зібрання / О.І. Клименко // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 1. – С. 30-36.

294. Лемішко Ю.М. Конституційно-правові основи участі громадян України у масових публічних заходах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право; муніципальне право" / Ю.М. Лемішко. – Х., 2009. – 19 с.

295. Ustawa z dnia 5 lipca 1990 r. Prawo o zgromadzeniach [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900510297

296. Gesetz über Versammlungen und Aufzüge (Versammlungsgesetz) vom 24.07.1953 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/versammlg/gesamt.pdf

297. Клименко О.І. Конституційне право громадян на мирні зібрання та його забезпечення в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право; муніципальне право" / О.І. Клименко. – К., 2014. – 20 с.

298. Заславский С.Е. Правовые основы участия политических партий в выборах / С.Е. Заславский, З.М. Зотова. – М.: РЦОИТ, 2006. – 240 с.

299. Грабильніков А.В. Конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами: проблеми теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право" / А.В. Грабильніков – К., 2006. – 19 с.

300. Конституционное (государственное) право зарубежных стран: в 4 т. / [Под ред. Б.А. Страшуна]. – М.: БЕК, 1996. – Т. I-II. – 757 с.

301. Skotnicki K. Modele i źrodła fi nansowania partii politycznych / K. Skotnicki // Przegląd Sejmowy. – 2014. – № 1. – S. 29-48.

302. Статут Соціалістичної партії України [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.spu.in.ua/uk/about/statut_partii

303. Свистунова М. А. Судебный конституционный контроль в Федеративной Республике Германии: конституционно-правовой статус Федерального конституционного суда : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституционное право, муниципальное право" / М.А. Свистунова. – Москва, 2007. – 40 с.

304. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах / Ю. Ірха // Вісник Конституційного Суду України. – 2015. – № 5. – С. 78-87.

305. Басов А.В. Поняття "обмеження" як юридична категорія: теоретичний аспект / А.В. Басов // Адміністративне право і процес. – 2013. – № 1. – С. 27-33.

306. Белый А.В. Понятие и значение ограничения прав и свобод человека и гражданина / А.В. Белый // Вестник Челябинского государственного университета. Право. – 2009. – №18. С. – 30-33.

307. Кузьменко П.М. Забезпечення правомірності обмеження особистих конституційних прав і свобод людини в діяльності Служби безпеки України : Посіб. / П.М. Кузьменко. – К.: Алефа, 2003. – 64 с.

308. Квитко А.Ф. Конституционно-правовые основы ограничения прав и свобод человека и гражданина в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституционное право, муниципальное право" / А.Ф. Квитко. – М., 2007. – 28 с.

309. Маковецкая М.Г. Понятие правовых ограничений прав и свобод человека / М.Г. Маковецкая // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. – 2012. – № 6 – С. 233-237.

310. Малько А.В. Стимулы и ограничения в праве : Теоретико-информационный аспект : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец.12.00.01 "теория и история государства и права; история политических и правовых учений" / А.В. Малько. – Саратов, 1995. – 40 с.

311. Фігель Ю.О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини / Ю.О. Фігель // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. – 2016. – № 837. – С. 357-361.

312. Чубар І.Ю. Обмеження прав громадян України під час проходження військової служби / І.Ю. Чубар // Юридична наука. – 2014. – № 4. – С. 102-108.

313. Магда С.О. Забезпечення прав, свобод та реалізації обов'язків громадян в умовах надзвичайних адміністративно-правових режимів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 "адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право" / С.О. Магда. – Х., 2008. – 20 с.

314. Должиков А. В. Конституционные критерии допустимости ограничения основных прав человека и гражданина в Российской Федерации : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "кон-

ституционное право; муниципальное право" / А. В. Должиков. – Тюмень, 2003. – 22 с.

315. Керівні принципи щодо свободи об’єднань [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.osce.org/uk/odihr/233076?download=true

316. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-12

317. Рудик П.А. Коментар до конституційних змін : навчальний посібник. 2-ге вид. перероб. та доп. / П.А. Рудик. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 304 с.

318. Наливайко Л.Р.Державний лад України: теоретико-правова модель : монографія / Л.Р. Наливайко. – Х.: Право, 2009. – 598 с.

319. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации / В.О. Лучин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 600 с.

320. Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины / Ю.Н. Тодыка. – Х.: Факт, 1999. – 319 с.

321. Козлова Е.И. Конституционное право России / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М.: Юристъ, 1993. – 495 с.

322. Еременко Ю.П. Советская Конституция и законность / [науч. ред. В.А. Ржевский]. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1982. – 162 с.

323. Кравченко В.В. Конституційне право України / В.В. Кравченко. – К.: Атіка, 2000. – 318 с.

324. Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России / О.Г. Румянцев. – М.: Юристъ, 1994. – 285 с.

325. Каягин А.Б. Отражение основ конституционного строя Российской Федерации в конституциях (уставах) субъектов Российской Федерации : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.02 / Каягин Андрей Борисович. – Челябинск, 2003. – 179 с.

326. Скрипнюк О. Конституційний лад України: ознаки, принципи, гарантії / О. Скрипнюк // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 4. – С. 46-51.

327. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации : учеб. для юрид. вуз. / М.В. Баглай, Б.М. Габричидзе. – М. : ИНФРА·М, 1996. – 512 с.

328. Боброва Н.А. Ответственность в системе гарантий конституционных норм (государственно-правовые аспекты) / Н.А. Боброва, Т.Д. Зражевская. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 155 с.

329. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 60 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 103 Конституції України в контексті положень її статей 5, 156 та за конституційним зверненням громадян Галайчука Вадима Сергійовича, Подгорної Вікторії Валентинівни, Кислої Тетяни Володимирівни про офіційне тлумачення положень частин другої, третьої, четвертої статті 5 Конституції України (справа про здійснення влади народом) : Рішення Конституційного Суду України від 05 жовтня 2005 р. № 6-рп/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 41. – Ст. 2605.

330. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.

331. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

332. Олєйніков Д.О. Визначення поняття "захоплення державної влади" як обов'язкової мети злочину, передбаченого ст. 109 КК України / Д.О. Олєйніков // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 322-331 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/FP_index.htm_2010_3_47.pdf

333. Регулювання політичних партій в Україні: сучасний стан і напрями реформ. Часопис "Парламент". – 2010. – № 2 [Електронний ресурс] – Режим доступу http://parlament.org.ua/docs/files/9/1286195347_ans.pdf

334. Гейда О.В. Припинення діяльності політичних партій в Україні: правові підстави та наслідки / О.В. Гейда // Південноукраїнський часопис. – 2009. – № 4. – С. 5-8.

335. Барабаш Ю. Нариси з конституційного права. – Харків : Право, 2012. – 160 с.

336. Таран Д.П. Заборона політичних партій як форма захисту конституції: український досвід / Д.П. Таран // "Суверенність, незалежність, конституційність: становлення та розвиток української держави" : Збірник матеріалів II наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 черв. 2015 р.). – Х.: Харків. нац. ун-т внутр. Справ, 2015. – С. 126-129.

337. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 9 квітня 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 26. – Ст. 219.

338. Про затвердження Правового висновку Комісії з питань дотримання Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" : Наказ Міністерства юстиції України від 23 липня 2015 р. № 1312/5 // Офіційний вісник України. – 2015. – № 58. – Ст. 361.

339. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 16 грудня 2015 р. №826/15408/15 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54392066

340. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 березня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 38. – Ст. 385.

341. Про тимчасове припинення діяльності Компартії України : Указ Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 40. – Ст. 532.

342. Про заборону діяльності Компартії України : Указ Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 40. – Ст. 594.

343. Савчин М.В. Політичні партії та виборчі системи: спроби конституційної інженерії у контексті сучасного конституціоналізму / М.В. Савчин // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – №3 – С. 62-75.

344. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 30 квітня 2014 р. № 826/4716/14 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://consultant.parus.ua/?doc=09DCE1B009

345. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 13 травня 2014 р. № 826/4717/14 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://consultant.parus.ua/?doc=09DHN13835

346. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 червня 2004 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1932-15

347. Про Національний банк України : Закон України від 20 травня 1999 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/679-14

348. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 1900.

349. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16 жовтня 1996 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80

350. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 червня 2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 29. – Ст. 1697.

351. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2229-12

352. Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1934-12

353. Федчишин С.А. Питання участі державних службовців у політичній діяльності в Україні / С.А. Федчишин // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки. – 2015. – № 2. – Т. 2. – С. 206-209.

354. Свірін М.Г. Принципи обмеження політичної активності державних службовців у офіційному політичному дискурсі сучасної української держави / М.Г. Свірін // "Актуальні проблеми державного управління" : збірник наукових праць ОРІДУ. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2014. – № 3. – С. 152-156.

355. Ківалов С.В. Принципи державної служби у новому Законі "Про державну службу" / С.В. Ківалов // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 68. – С.7-16.

356. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління : наук.-метод. розробка / [За заг. ред. В.А. Ребкала, В.А. Шахова]. – К.: НАДУ, 2011. – 44 с.

357. Ustawa z dnia 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19930070034

358. Resolution 1308 (2002) Restrictions on political parties in the Council of Europe member states [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17063&lang=en

359. Черничко В.В. Конституційно-правове регулювання обмежень права на об’єднання у політичні партії в Україні та країнах Європейського Союзу / В.В. Черничко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Юридичні науки". – 2016. – № 2. – Т. 1. – С. 60-63.

360. Ustawa z dnia 12 października 1994 r. o samorządowych kolegiach odwoławczych [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19941220593

361. Ustawa z dnia 23 grudnia 1994 r. o Najwyższej Izbie Kontroli [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19950130059

362. Ustawa z dnia 9 kwietnia 2010 r. o Służbie Więziennej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20100790523

363. Ustawa z dnia 12 kwietnia 2001 r. Ordynacja wyborcza do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej i do Senatu Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20010460499

364. Ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o Służbie Celnej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20091681323

365. Ustawa z dnia 24 maja 2002 r. o Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego oraz Agencji Wywiadu [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20020740676

366. Ustawa z dnia 12 października 1990 r. o Straży Granicznej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19900780462

367. Ustawa z dnia 24 sierpnia 1991 r. o Państwowej Straży Pożarnej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19910880400

368. Garlicki L. Przesłanki ograniczenia konstytucyjnych praw i wolności (na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego) / L. Garlicki // Państwo i Prawo. – 2001. – № 10. – S. 5-24.

369. Jagielski J. Komentarz do ustawy o służbie cywilnej / J. Jagielski, K. Rączka. – Warszawa : LexisNexis, 2001. – 640 s.

370. Stelina J. Słów kilka o apolityczności w służbie cywilnej / J. Stelina // Przegląd Służby Cywilnej. – 2014. – № 3. – S. 21-24.

371. Śledzińska-Simon A. Zasada neutralności politycznej. Obowiązek zachowania neutralności czy ochrona neutralnego wizerunku korpusu służby cywilnej? / A. Śledzińska-Simon // Przegląd Służby Cywilnej. – 2014. – № 3. – S. 15-20.

372. Granat M. Ustawa o partiach politycznych. Komentarz / M. Granat, A. Gorgol, J. Sobczak. – Warszawa : C.H Beck, 2000. – 169 s.

373. Dębska M. Ustawa o partiach politycznych. Komentarz / M. Dębska. – Warszawa : LexisNexis, 2013. – 142 s.

374. Zalewski J. Zasada politycznej neutralności kategoria politologiczna i jej zastosowanie do wojska, jako części aparatu państwowego / J. Zalewski // Przegląd Służby Cywilnej. – 2014. – № 3. – S. 25-29.

375. Ustawa z dnia 30 czerwca 1970 r. o służbie wojskowej żołnierzy zawodowych [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19700160134

376. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. o Inspekcji Celnej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970710449

377. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. o ochronie danych osobowych [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isip.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19971330883

378. Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej - Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19981551016

379. Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o służbie cywilnej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19990490483

380. Ustawa z dnia 24 lipca 1999 r. o Służbie Celnej [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19990720802

381. Gesetz zur Regelung des Statusrechts der Beamtinnen und Beamten in den Ländern (Beamtenstatusgesetz - BeamtStG) vom 17.06.2008 [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.gesetze-im-internet.de/beamtstg/BJNR101000008.html

382. Gesetz über die Bundespolizei (Bundespolizeigesetz - BPolG) vom 19.10.1994 [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.gesetze-im-internet.de/bgsg_1994/BJNR297900994.html

383. Gerichtsverfassungsgesetz (GVG) vom 12.09.1950 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gesetze-im-internet.de/gvg/BJNR005130950.html

384. Gesetz über die Rechtsstellung der Soldaten (Soldatengesetz - SG) vom 19.03.1956 [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://www.gesetze-im-internet.de/sg/BJNR001140956.html

385. Seifert K.H. Die politischen Parteien im Recht der Bundesrepublik Deutschland / K.H. Seifert. – Köln; München : Heymanns, 1975. – 527 s.

386. Таирова Н.М. Коррупция как социальное явление: историко-философские и политологические аспекты мировой мысли и практики / Н.М. Таирова // Управленческое консультирование. – 2014. – № 3. – С. 147-156.

387. Тодыка Ю.Н. Конституционно-правовой статус иностранцев и беженцев в Украине : учеб. пособие / Ю.Н. Тодыка. – Х.: Факт, 1999. – 103 с.

388. Пономаренко А.В. Поняття "юридичні гарантії" в трудовому праві / А.В. Пономаренко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди: "Право". – 2013. – № 20. – С. 37-47.

389. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні: монографія / Т.М. Заворотченко – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 256 с.

390. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (енциклопедичний курс) : підручник для студентів вузів / О.Ф. Скакун. – Х.: Еспада, 2006. – 776 с.

391. Алексеев С.С. Право и перестройка: вопросы, раздумья, прогнозы / С.С. Алексеев – М.: Юрид. лит., 1983. – 234 с.

392. Пархоменко Н.М. Гарантії реалізації прав і свобод людини і громадянина: проблеми сутності та змісту / Н.М. Пархоменко // Правова держава: Щорічник наукових праць. – 2010. – № 21. – С. 130-137.

393. Ковінько Д.В. Поняття та зміст конституційного забезпечення прав людини і громадянина в Україні / Д.В. Ковінько // Юридичний вісник. – 2011. – № 2. – С. 47-51.

394. Гарчева Л.П. Конституционное право Украины : учебное пособие / Л.П. Гарчева, А.Н. Ярмыш – Симферополь : ДОЛЯ, 2000. – 336 с.

395. Амирова Р.Р. Содержание и виды гарантий прав человека в теории конституционного права / Р.Р. Амирова // Ученые записки Казанского государственного университета. Кн. 6 Гуманитарные науки. – 2007. – № 149. – С. 58-66.

396. Козлова Е.И. Конституционное право России / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М.: Юристъ, 2003. – 592 с.

397. Пробко І.Б. Поняття та класифікація конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина, гарантії їх реалізації / І.Б. Пробко // Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. – 2013. – № 11. – С. 86-89.

398. Заворотченко Т.М. Гарантії реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні / Т.М. Заворотченко // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 4. – С. 95-99.

399. Воеводин Л.Д. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе : монография / Л.Д. Воеводин. – М.: изд. МГУ, 1987. – 343 с.

400. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П.М. Рабінович – Харків : Право, 1997. – 64 с.

401. Нова Конституція України: Огляд, коментарі і текст Основного Закону / За ред. В. Ф. Погорілка. – К.: Правова держава, 1997. – 156 с.

402. Арановский К.В. Государственное право зарубежных стран : Учебник для вузов / К.В. Арановский – М.: Издательская группа "ФОРУМ"-"ИНФРА-М", 1998. – 462с.

403. Волинка К.Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 "теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень" / К.Г. Волинка – К., 2000. – 16 с.

404. Толкачев К.Б. Методологические и правовые основания личных и конституционных прав и свобод человека и гражданина и участие в их защите органов внутренних дел : монография / К.Б. Толкачев. – С-Пб., 1997. – 175 с.

405. Витрук Н.В. О юридических средствах обеспечения реализации и охраны прав советских граждан / Н.В. Витрук // Изв. вузов. Правоведение. – 1964. – № 4. – С. 29-38.

406. Кузьменко Я.П. Загальна характеристика юридичних гарантій права людини на життя / Я.П. Кузьменко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія "Право". – 2014. – № 29. – Т. 1. – С. 27-32.

407. Шаповал Т. Про визначення конституційних гарантій суб’єктивних прав / Т. Шаповал // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2010. – № 2. – С. 35-40.

408. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 "конституційне право" / Т.М. Заворотченко. – К., 2002. – 19 с.

409. Совгиря О.В. Конституційне право України. Повний курс : навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. / О.В. Совгиря, Н.Г. Шукліна. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 544 с.

410. Мазіна А.В. Політична система як наукова категорія та суспільно-політичний феномен / А.В. Мазіна // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4. – С. 56-61.

411. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 р. // Офіційний вісник України. – 2012. – № 76. – Ст. 3071.

412. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) від 25 грудня 1997 р. № 9-зп // Офіційний вісник. – 1998. – № 1. – Ст. 25.

413. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Дзюби Галини Павлівни щодо офіційного тлумачення частини другої статті 55 Конституції України та статті 248-2 Цивільного процесуального кодексу України (справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи) від 25 листопада 1997 р. № 6-зп [Електронний ресурс] – Режим доступу http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97

414. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) від 14 грудня 2011 р. № 19-рп/2011 // Вісник Конституційного суду України. – 2012. – № 1. – Ст. 84.

415. Букач В.В. Інституційні гарантії конституційних політичних прав і свобод людини та громадянина в Україні / В.В. Букач // Юридичний журнал. –

2012. – № 9 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3874

416. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80

417. Ustawa z dnia 15 lipca 1987 r. o Rzeczniku Praw Obywatelskich [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19870210123

418. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лютого 2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 20. – Ст. 619.

419. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2014 р. // Офіційний вісник України. – 2014. – № 54. – Ст. 1455.

420. Васильченко О.П. Інституційні гарантії як складові конституційно-правового механізму забезпечення принципу рівності прав і свобод людини і громадянина в Україні / О.П. Васильченко // Наше право. – 2015. – № 2. – С. 21-27.

421. Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20010981070

422. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства юстиції України про офіційне тлумачення положень частини шостої статті 11 Закону України "Про політичні партії в Україні" (справа про утворення та реєстрацію партійних організацій) від 16 жовтня 2007 р. № 9-рп/2007 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 80. – Ст. 2980.

423. Ustawa z dnia 25 czerwca 2015 r. o Trybunale Konstytucyjnym [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20150001064

424. Gesetz über das Bundesverfassungsgericht (Bundesverfassungsgerichtsgesetz - BVerfGG) vom 12.03.1951 [Електронний

ресурс] – Режим доступу : https://www.gesetze-im-internet.de/bverfgg/BJNR002430951.html

425. Заворотченко Т.М. Міжнародно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні / Т.М. Заворотченко // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія "Юридичні науки". –2011. – № 1. – С. 46-49.

426. Хартія основних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524

427. Договір про заснування Європейської Спільноти від 25 березня 1957 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_017

428. Пастухова Л.В. Ефективність міжнародно-правових засобів забезпечення реалізації Конвенції про захист прав і основних свобод людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 "міжнародне право" / Л.В. Пастухова. – К., 2003. – 21 с.

429. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду від 26 червня 1945 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010

430. Абашидзе А.Х. Договорные органы по правам человека. Учебное пособие / А.Х. Абашидзе. – М., 2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.intlaw-rudn.com/files/process/treatybodies/2012textbook-tb

431. Resolution adopted by the General Assembly № 60/251. Human Rights Council [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/A.RES.60.251_En.pdf

432. Resolution adopted by the General Assembly № 48/141. High Commissioner for the promotion and protection of all human rights [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.un.org/documents/ga/res/48/a48r141.htm

433. Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві / Л.Л. Богачова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2011. – № 22. – С. 56-70.

434. Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures Adopted by the Venice Commission at its 41st plenary session (Venice, 10-11 December, 1999) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2000)001-e

435. Богачова Л.Л. Практика Європейського суду з прав людини як джерело права України / Л.Л. Богачова // "Громадянське суспільство і права людини" : Матеріали міжнар. наук-практ. семінару (м. Харків, 9 грудня 2010 р.). – Х., НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування. – 2010. – С. 76-78.

436. Русов А.Н. Толкование и применение Европейской Конвенции о правах человека: методологические аспекты / А.Н. Русов // Международное право - International Law. – 2008. – № 1. – С. 95-113.

437. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23 лютого 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

438. Онопенко В. Механізм захисту прав людини в Україні потребує істотного вдосконалення (виступ на міжнародній конференції) / В. Онопенко // Право України. – 2011. – № 7. – С. 64-68.

439. Справа "Корецький та інші проти України" (Заява N 40269/02) : Рішення Європейського суду з прав людини від 3 квітня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 69. – Ст. 2411.

440. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн. – Львів : Кальварія, 1999. – 176 с.

441. Case of Gorzelik and Others v. Poland (44158/98) [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"fulltext":["GORZELIK AND OTHERS V.

POLAND"],"documentcollectionid2":["GRANDCHAMBER","CHAMBER"],"itemid":["001-61637"]}